

ШАРҚ ТАБОБАТИ

Нашрга тайёрловчи, таржимон,
мақолалар ва шарҳлар муаллифи
Ҳамидулла ҲИКМАТУЛЛАЕВ

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЁТИ

Шарқ табобати. Нашрга тайёрловчи, таржимон, мақолалар ва шарҳлар муаллифи Ҳамидулла Ҳикматуллаев. Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 288 бет

Ушбу китобда Муҳаммад алайҳиссаломнинг соғлиқни сақлашга оид ҳадислари, IX—XX асрлар мусулмон Шарқида, хусусан Ўрта Осиё ва Хуросонда яшаб ижод этган 60 дан ортиқ табиб, доришунослар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар ҳамда Абу Бакр Розий ва Абу Али ибн Синонинг тиббий рисоалари ўрин олган. Бу рисоалар касалликларни аниқлаш ва даволашда бугун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Китоб тиббий билимгоҳлар мударрислари, талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Муҳаррир: Муҳсин УМАРЗОДА

ББК 53.59

Масъул муҳаррирлар: ЎзР Фанлар академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ, тиббиёт фанлари доктори, профессор Ҳ. Е. КАРИМОВ,

Ш 4100000000 — 68 98—94
М 361 (04)—94

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994 й.

ISBN 5-864884—114—5

Ушбу тўпламни Ўзбекистон Республикаси ФАнинг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, устозим Убайдулла Қаримовга бағишлайман.

МУҚАДДИМА

Ушбу китобда Шарқ табobati, хусусан ўзбек табobati тарихи ҳақида сўз юритилади. Унинг 1-қисмида Муҳаммад алайҳиссаломнинг табobatга оид ҳадислари, 2-қисмда араб ёзувида асарлари бизгача етиб келган IX—XX асрларда яшаган 60 дан зиёд Шарқ табибларининг ҳаёти ва ижоди, 3-қисмда илмий тадқиқотлар, 4-қисмда тиббий асарлар таржимаси ўрин олган.

Шарқ табobati тараққиётида қадимги юнон табobatanинг йирик намоёндалари — Букрот (милодгача 459—355 йй.), Арасту (милодгача 384—322 йй), Диоскуридус (1-аср) ва Жолинус (129—200 йй. атрсфи) кабиларнинг таъсири катта бўлди. Масалан, етук таржимон ва ҳозиқ табиб Ҳунайн ибн Исҳоқ (808—877) антик олимларнинг кўпгина тиббий асарларини қадимги юнон тилидан сурёний ва араб тилига таржима қилди. Кейинчалик унинг таржимасидаги айрим тиббий асарлар араб тилидан бошқа тилларга, жумладан ўзбек тилига ўғирилди. Шу тариқа юнон табobati Шарқ табиблари назарий ва амалий ишларида қўллана бошланди.

Абу Бакр Розий «ал-Ҳовий» номли асарини қадимги юнон табobatига асосланиб, унга ўз тиббий тажрибасида эришган ютуқларини қўшган ҳолда ёзган эди. «ал-Ҳовий»да қадимги юнон табobatanдан то муаллиф замонасигача бўлган тиббётга доир му-

Ҳамидулла Ҳикматуллаев (1929) ТошДУнинг Шарқ факультетини битирган. 1957 йили УЭР ФА шарқшунослик институти аспирантурасига кириб, 1964 йили Ибн Синонинг «Юрак дорилари рисоласи» мавзусида кандидатлик диссертациясини ёқлади ва уни 1966 йили «Фан» нашриётида нашр этдирди. Беруний мукофоти соғиндорди.

Сўнгги йилларда Ҳ. Ҳикматуллаевнинг «Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи» (1974), устози У. И. Қаримов билан ҳамкорликда тайёрлаган Ибн Синонинг ўндан ортиқ тиббий рисоалари (1987), «Тиб қонунлари»нинг иккинчи наشري (1980—83 й.) ва уч жилдлик сайланмаси (1992—93 й.) босмадан чиқди.

«Шарқ табobati» китоби заҳматкаш олим меҳнатининг навбатдаги самарасидир.

ҳим маълумотлар тўпланган. Ҳажм жиҳатидан у Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарида ҳам катта бўлган.

Розий жаҳон табobati тарихида кўпгина янгиликлар ихтиро қилган табиблардан бири. У биринчилардан бўлиб чечак ва қизамиқ касалликларининг юқумли эканлигини аниқлади. Касалликлар тарихини дастлаб тузган ва ўз фаолиятида қўллаган ҳам Розий эди. Шунини айтиб ўтиш жоизки, бу «касалликлар тарихи» ҳозирги замон тиббий ҳужжатларини тузиш қонун-қоидаларига ҳилоф эмас. Розий кўп ҳолларда касалнинг исми ва отасининг исмини, ёши ва касбини, турар жойи ва жинсини, касаллиги ва бошқа белгиларини, ўзи томонидан тайинланган дори ва тадбирларни, уларнинг касал аъзоларга кўрсатган таъсирларини ва ниҳоят, касал тузалиб кетганлиги ёки ўлганлигини батафсил ёзиб қолдирган.

Абу Али ибн Сино даврида ҳам қадимги юнон табобатининг таъсири сўнмаган эди. Аммо Ибн Сино Шарқ табobati тарихида «Тиб қонунлари» номли 5 жилдлик қомусий китобини яратдики, у юнон тиббий асарларидан ҳам услуб ва ҳам мазмун жиҳатидан ажралиб турарди. «Тиб қонунлари» Оврупо мамлакатлари тиббий олий билимгоҳларида 500 йилдан ортиқроқ вақт мобайнида асосий қўлланма сифатида талабаларга ўқитилган. Бу китоб Шарқ ва Ғарб табибларининг муҳаббатини шунчалик қозондики, ҳар бир табиб уни синчиклаб ўрганмасдан туриб табиблик даъвосини қила олмайдиган бўлиб қолди. Натижада Ибн Синодан кейин ўтган юзлаб Шарқ табиблари «Тиб қонунлари»нинг тўла ё айрим жилдларининг қисқартирилган таҳририни тузиш ёки уларга шарҳ ёзишга киришиб кетдилар. Бошқалари эса ёзилган шарҳга қўшимча шарҳ ёзиш билан уни янада чуқурроқ ўргандилар ва оммалаштирдилар. Шу тариқа, қадимги юнон табobati эгаллаган ўринларни секин-аста Розий, Ибн Сино, уларнинг устозлари ва шогирдлари яратган Шарқ табobati дурдоналари эгаллай бошлади.

Доришунослик илми Абу Райҳон Берунийнинг «ас-Сайдана фи-т-тибб» («Табобатда доришунослик китоби»)нинг дунё юзини кўриши билан жуда илдамлаб кетди. «Сайдана» Шарқ мамлакатлари, жумладан, Ўрта Осиёда доришунослик (фармакогнозия) тарихида алоҳида ўрин тутди. Асарнинг муқаддимасида Беруний бу фаннинг вазифалари ва унинг баъзи бир назарий масалаларига шу қадар кенг ва илмий жиҳатдан тўхталиб ўтадики, бу нарса Берунийни Ўрта Осиёда фармакогнозия илмига асос солувчилардан бири деб ҳисоблашга имкон беради. Китобнинг асосий қисми ўсимлик, ҳайвон ва маъданлардан олинadиган 1000 дан ортиқ доривор моддаларни ҳар томонлама таърифлашга бағишланган. Эндиликда бу содда дориларнинг умумий номи 2000 дан ошиб кетди.

Ибн Синодан кейинги даврда (X—XIX аср) форс ва туркий тиллардаги адабиётлар Ибн Сино тиббий меросидан кенг фойдаланилган ҳолда ёзилганини таъкидлаб ўтишни истардик.

Афсуски, туркий тилларда ёзилган оригинал тиббий асарларнинг¹ оз қисмигина бизгача етиб келган. Шунга қарамай, бизгача бек-нуқсон, тўлиқ етиб келган оригинал асарлардаги маълумотлар ҳамда тўлиқ бўлмаган қўлёзмаларнинг палеографик белгиларига қараб ҳукм чиқарилса, улар кўпроқ XIV асрдан бошлаб ёзилганини аниқлаш мумкин. Гарчи оригинал асарлар яратиш жараёни анча олдин бажарилган бўлса-да, XIV асрга келиб тараққий эта бошлаганлигидан далолат¹ беради. «Шарқ табобати» китобида туркий тиллардаги тиббий асарларнинг кичик бир қисми шунингдек табобатга доир баъзи машҳур асарлар хронологик тартибда йилига қараб жойлаштирилди.

Азиз ўқувчи! Китобнинг учала қисмида баён қилинган маълумотлар Шарқ табобати тарихини дастлабки ўрганишларда Сизга қўлланма вазифасини ўтайди. Унда Шарқ табобати тарихи батафсил баён қилинмаган бўлса ҳам, китоб мазмунини яхши ўзлаштирган талабалар Шарқ табобати тарихининг моҳияти, у даврларда етишиб чиққан табиблар, доришунослар ва улар ёзиб қолдирган асарлари билан танишадилар.

Урта аср табобати қўлёзмаларидан намуна сифатида илова қилинган рисоалар ҳам катта қимматга молик. Улар Шарқ табобати дурдоналари билан яқиндан таништиришга, шарқона тиббий истилоҳлар ва доривор моддаларни тушуниб етишларига хизмат қилади.

Қўлинигиздаги китобни ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Иккинчи Тошкент Давлат Тиббиёт институтининг Илмий кенгашлари нашрга тавсия қилган. Илмий кенгашлардаги ушбу китоб муҳокамасида ўз вақтларини аямай уни ўқиб чиқиб, қимматли фикр ва мулоҳазаларини айтган ЎзР ФА академиги, фалсафа фанлари доктори М. М. Хайруллаевга, тиббиёт фанлари докторлари, профессорлар Ҳ. Ё. Қаримовга, В. И. Исҳоқовга, тарих фанлари докторлари А. Ҳ. Уринбоевга, А. А. Аҳмедовга, тарих фанлари номзодлари Қ. Мунировга, Б. С. Манноновга ва манбашунос олим Маҳмуд Ҳасанийга муаллиф ўзининг самимий миннатдорлигини билдиради.

«Шарқ табобати» Сизда яхши таассурот қолдиради, деган умид-дамиз. Китоб ҳақидаги фикр, мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилгоҳга ёзиб юборинг:

Тошкент — 129, Навоий кўчаси, 30-уй, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

1. Қўлимизга 201 сатрдан иборат уйғур ёзувида ёзилган тиббий рисола ва тиббий мазмундаги бешта асардан парчалар етиб келган бўлиб, улар Берлин коллекциясидан жой олган. (Древнотюркский словарь, изд-во «Наука» Ленинградское отделение, Ленинград 1969, Предисловие, стр XXXIV, XXXVII).

Ї- қ и с м

МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМ ҲАДИСЛАРИДАН

Ҳадис — ислом дини таълимоти бўйича Қуръони каримдан кейин турадиган иккинчи муқаддас манба бўлиб, пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёти ва фаолияти, шунингдек унинг диний, ахлоқий ва тиббий кўрсатмаларини ўз ичига олган.

Ҳадислар тўпламлари ва ҳадисларга суянган ҳолда ёзилган асарлар вужудга келганидан сўнг, улардан фойдаланган ҳолда Муҳаммад пайғамбар табобатини ўрганишга бағишланган «Тибби набий» («Пайғамбар табобати») номли рисоалар яратилди.

Мазкур ҳадислардан шундай хулосага келиш мумкинки, Муҳаммад пайғамбар табобати ундан кейин яшаб ижод этган Абу Бакр Розий ва Ибн Сино каби машҳур табиблар назарияси ва амалиётидан жиддий фарқ қилмайди. Балки, Муҳаммад пайғамбар табобати ўзидан кейинги асрлардаги ислом мамлакатлари табобатининг равнақига асос бўлиб хизмат қилган.

Қуйида Бухорий, Муслим, Термизий, Абу Довуд, Нисой, Ибн Можжа каби йирик ҳадис олимларининг тўпламларидан танлаб олинган сиҳат-саломатликка оид ҳадислар берилди.

Раҳмли ва меҳрибон Аллоҳ номи билан,

Расуллуллоҳ алайҳиссалом айтадилар:

1 — ҳадис, Ароқдан сақланинглари, чунки у барча ёмонликларнинг калитидир.

2 — Икки жағинг ва икки оёғинг ўртасидаги аъзоларингни сақлагин.

3 — Умматларим учун энг қаттиқ кўрққан жиҳатларим: қорин солиб семириш, серуйқулик, дангасалик ва суст эътиқодда бўлишдир.

4 — Бир жойда вабо касали бор деб эшитсаларинг, ўша жойга кирманглар. Агар сизлар яшаётган жойга вабо келса, ўша ердан қочиб чиқиб кетманглар.

5 — Қайси бирингиз бўлмасин эснаса чап қўлини оғзига қўйсин ва увилламасин, акс ҳолда шайтон² ундан кулади.

6 — Қайси бирингиз бўлмасин кекирганда ва акса урганда овозини баланд кўтармасин, чулки шайтон шундай ҳолларда овозни баланд кўтарилишини яхши кўради.

7 — Зайтун билан бўянинг ёғини ўзинигизга суртинг, чунки у муборак дарахтдан чиқади.

8 — Мохов бўлган кишидан йиртқич ҳайвондан сақлангаидек сақланинг. Агар у бирор водийга тушса сиз бошқа водийга тушинг.

9 — Ҳаммом дейиладиган уйдан эҳтиёт бўлинг. Қимки унга кирса (лунги билан) ўрансин.

10 — Ҳар қандай маст қиладиган нарсани истемол қилишдан қочинг.

11 — Сизнинг орангизда менга энг севиклигингиз оз овқатланиб, вазни енгил юрадиганингиздир.

12 — Қонингиз айнаб ва қайнаб кетиб, сизни ўлдирмаслиги учун ойнинг ўн беши, ўн олтиси, ўн тўққизи ёки йигирма биринчи кунда қон олдиришингиз лозим.

13 — Биз учун икки ўлимтик ва икки қон ҳалол қилинди. Ўлимтиklar: балиқ ва чигиртка. Қонлар: жигар ва қоражигар.

14 — Хина билан бўянинг, чунки у ёшлигингизни, ҳуснингизни ва жинсий қувватни зиёда қилади.

15 — Ўлдирилганларни ўша ернинг ўзига дафн қилинглр.

16 — Агар кун жуда исиб кетса, пешин намозини кечиктириброк ўқинглр, ҳароратнинг баландлиги жаҳаннам алангасидир.

17 — Об-ҳаво ўта исиб кетса, қон олдириинглр, чун-

² Шайтон — инсоннинг руҳий душмани бўлиб, уни роҳи ростдан, шарият йўлидан адаштиришга ҳаракат қилади; ёмон ишларни қилишга ундайди; одамларни гуноҳга етаклайди; инсон ўз ҳаётида бирон камчилик қилса, унинг устидан кулади.

ки бирортангизда қон қайнаши юз бермасин. Акс ҳолда у ўлимга олиб боради.

18 — Агар беморнинг иштаҳаси бирор нарсани тусаб қолса, ўша нарсани топиб едириб қўйинг.

19 — Қайси бирларингга райҳон тақдим этилса, уни қайтармасин, чунки у жаннатдан чиққандир.

20 — Ҳар бир киши овқатланса, гўшт-ёғ доғини кетказиш учун қўлини ювсин.

Юқорида «Тибби набий» («Пайғамбар табобати») номли рисола ҳақида қисқача тўхталиб, ҳадислардан бир қанча мисоллар келтирилди. Энди Муҳаммад пайғамбарнинг тиббий, одоб-ахлоқ, озодалик, соғлиқни сақлаш, касалликларни содда дорилар билан даволаш ва ўрни билан мураккаб дорилардан фойдаланганлигига оид ҳадислардан намуналар келтирамиз. Улардан баъзиларини Абу Бакр Розий ва Абу Али ибн Сино асарларидан кўчирмалар келтириб шарҳлаймиз. Чунки пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг табобатга оид назарияси ва амалияси кейинги давр мусулмон Шарқи табиблари томонидан синаб кўрилган ва улар синовидан муваффақиятли ўтган³.

а) Тиббий одоб — ахлоққа оид ҳадислар

Раҳмли ва меҳрибон Аллоҳ номи билан

Расулуллоҳ алайҳиссалом айтадилар:

1 — Ҳадис. Аллоҳ Таоло ҳақиқатан гўзал, шунинг ўчун ҳам гўзаллиқни яхши кўради. У ўз бандасига берган неъматларининг изини кўришни хоҳлайди. Фақирликни ва ўзини фақир кўрсатгани ёқтирмайди.

2 — Аллоҳ Таоло ота-онасига бўлган яхшиликлари сабабли кишининг умрини узайтиради.

3 — Ароқ билан савдо—сотиқ қилиш ҳаром қилинади.

4 — Ҳаё ва имон бу бир жуфт шох (кабидир), агар улардан бири кўтарилса, ўсса иккинчиси ҳам кўтарилади, ўсади.

³ Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Таржимоилар: Ҳамидулла Ҳикматуллаев, Абдулазиз Мансуров, Тошкент, «Фан», 1990 йил (683 та ҳадисдан иборат). Ҳ. Ҳикматуллаев, А. Мансуров. Сихат-саломатликка оид ҳадис намуналари. Шарқшунослик З. Тошкент «Фан», 1992 й. 41—46-бетлар.

5 — (Тонг отиш) олднда ўхлаш ризқли бўлишга қаршилиқ қилади.

6 — Икки кишилиқ овқат уч кишига етади, уч кишилиқ овқат тўрт кишига етади.

7 — Қизларингга лойиқ кишидан совчи келса, дарҳол никоҳлаб беринг, ёшларни узоқ сақлаб ўтирманг.

8 — Касал ҳузурига кирганингизда унга «ажалингиз етгани йўқ», деб овинтиринг. Бу ишингиз тақдирда бирор нарсани ўзгартирмаса ҳам, беморнинг кайфиятини яхшилайти.

б) Озодалиқка оид ҳадислар

1 — ҳадис. Сочингни иззат-икром қил ва унга яхши муносабатда бўл.

2 — Аллоҳ Таоло озода зоҳидни севади.

3 — Ҳар бир тук остида жанобат (кир) бўлади, туқларни ювинг ва терингизни тозаланг.

4 — Ислом дини покизадир, шунинг учун покиза бўлинглар, зеро жаннатга покиза бўлмаганлар кирмайди.

5 — Овқатнинг баракаси ундан олдин ва кейин қўл ювиш биландир.

6 — Ҳар бир мусулмоннинг учта бурчи бор: 1. жума кунн чўмилиш; 2. мисвок тутиш; 3. атрлар билан хушбўй бўлиш.

7 — Бирортангизнинг идишингизни ит ялаган бўлса, уни тозалаш учун етти мартаба ювиш керак, аввалги бир ювишни тўпроқ билан кейингиларига ўхшатиб ювиш керак.

8 — Уйқудаги соф киши уйғоқ рўзадорга ўхшайди.

в) Соғлиқни сақлашга оид ҳадислар

1 — ҳадис. Офтобда ўтиришдан сақланинг, чунки у кийимни эскиртиради, ёқимсиз ҳид туғдиради ва яширинган касалликни юзага чиқаради.

2 — Ўлдирилганларни ўша ернинг ўзига дафн этинглар.

3 — Жума кунн чўмилинглар, кимки жума кунн чўмилса, жумадан жумагача ва яна уч кунгача ўз гуноҳини ювган бўлади.

4 — Энг яхши ва ажри бўладиган касал кўришлиқ, касал ҳузуридан тезда туриб кетиш ҳисобланади.

5 — Шифо—(қортиқ ёки зулук солиш билан) қон олдиришлиқдир.

6 — Яхши даволанишингиз қортиқ ёки зулук солиш йўли билан қон олиш орқали бажарилади.

г) Мисвок (тиш тозалагич) тутишга оид ҳадислар

1 — ҳадис. Мисвок ишлатиш тўғрисида сизларга кўп айтдим.

2 — Мисвок тутишга шунчалик кўп буюрдимки, ҳатто фарз қилиниб қолармикан деб қўрқдим.

3 — Мисвок оғизни яхши қилади ва Аллоҳнинг ризосига эга қилади.

4 — Мисвок тутиш туғма табиатдандир.

5 — Мисвок барча дардга даво, аммо «сом» (шиш) - га эмас. «Сом» — ўлим демакдир.

6 — Мисвок тутинг, чунки у яхши нарсас: мисвок тишнинг тошларини кетказди, балғамни кетказди, кўзни жилолантиради, милкни пишиқлайди, оғизнинг ёмон ҳидини кетказди, меъдани тузатади, жаннатдаги даражаларни оширади, малоикаларга ҳамд айттиради, Аллоҳнинг ризосини олдиради ва шайтонга нисбатан ғазабни қўзғатади.

7 — Мисвок тутиб бир вақт намоз ўқиш, мисвок тутмай олтмиш бор намоз ўқигандан афзалдир.

д) Никоҳ ва оилага оид ҳадислар

1 — ҳадис. Аллоҳ Таоло ҳақиқатан ҳам кўкракдонларнинг яқин қариндошлар каби (қўшилишларини) манъ қилади.

2 — Ўз уруғингизга яхши зотлардан танланг, чунки аёллар ўз биродарлари ва ҳамшираларига ўхшашларни тугадилад.

3 — Мушфиқ ва серпушт аёллар билан турмуш қуринг, чунки мен умматларимнинг кўплиги билан фахрланаман.

4 — Боланинг ота зиммасидаги ҳақи: ёзишни, сузишни ва ўқ-ёй отишни ўргатиши, ҳамда яхши — ҳалол нарсалар билангина боқншдир.

5 — Боланинг отадаги ҳақи: болага яхши исм қўйиш, балоғатга етганда уйлантириш ва ёзишни ўргатиш.

6 — Сизга ёш аёллар мос, чунки уларнинг оғизлари жуда яхши, қоринлари бўш ва кутиб олишлари илиқ бўлади.

7 — Жоҳиллар орасидаги илм истовчи толиб, ўликлар орасидаги тирикка ўхшайди.

8 — Аёл кишининг ақли эркак кишининг ақли каби-
дир, ҳатто унинг хунидан учдан бир ҳисса ортиқдир.

е) Рўза тутишга оид ҳадислар.

1 — ҳадис. Бир ой рўза тутинглар.

2 — Аллоҳ Таоло касал ва сафарда бўлган уммат-
ларимга рўза кунлари оғизларини очишга рухсат инъом
қилди.

3 — Рамазон ойида бир қўлтум сув билан бўлса ҳам
сахарлик қилинган ва бир қўлтум сув билан бўлса ҳам
ифторлик қилинган.

ё) Зино ҳақида айтилган ҳадислар

1 — ҳадис. Зинодан қочинг, чунки унда тўртта иллат
бор: 1. Юздан чирой йўқолади; 2. Ризқ қирқилади; 3.
Аллоҳнинг ғазаби келади ва ўт-дўзоҳга бошлайди.

2 — Ўз қўшнисининг аёли билан ўйнашган зинокор-
га Аллоҳ қиёмат куни қарамайди ва ённи ҳам олмай-
ди, балки унга кираётган дўзахийлар билан дўзахга кир
дейди.

3 — Яширинча жинсий алоқа ва муғомбирлик қи-
лиш бутпарастликдир.

ж) Содда дорилар билан даволашга оид ҳадислар

1 — ҳадис. Ушбу дарахт — зайтун ёғи билан бўя-
нинглар. Кимга ёқимли ҳид учраса, ундан ўзига қўйиб
олсин.

Ибн Сино дейди: «Ёввойи зайтун ёғи кўп жиҳатдан
гул ёғидекдир. Мўйни сақлайди, ҳар куни ишлатилса,
мўйнинг тез оқаришини тўхтатади» (240 б.).

2 — ҳадис. Зайтун билан бўянинг ва унинг ёғини
кўзингизга суртинг, чунки у муборак дарахтдан чиқади.

Зайтун бобида Ибн Сино бундай дейди: «Зайтун
ёғининг эскисини кўз хираланишига қарши суртма қи-
линади. Қуйқаси кўз дорилари таркибига киради. Яп-
роғининг куйдирилгани кўз касалларида тўтиё ўрни-
га ўтади. Елими кўзга тушган парда, оқ ва мугуз қат-
ламининг дағалланишига қарши ишлатилади. Япроғи-
нинг шираси кўз ғўлагининг ирғиб чиқишига, кўзнинг
мугуз пардаси яраларига ва кўзга тушадиган назла-
ларга қарши ишлатилади. Боғ зайтуни кўзга ёввойи зай-
тундан кўра мувофиқроқдир ва елими ҳам мувофиқ бў-

либ, кўзни тозалайди ва яралар чиркини қетказади, кўзга тушган сув (катаракта) ва оқни кетказади» (241 б.).

3 — ҳадис. Кўзингизга сурма мой қўйинг, чунки у кўзга жило беради ва киприкни ўстиради.

Ибн Сино дейди: «Сурма кўзнинг соғлигини сақлайди. Кўз яраларидаги чиркни йўқотади» (74 б.).

Абу Бакр Розий сурма ҳақида бундай дейди: «Чечак бошланиб, касални даволаш менга топширилгач, эзиб янчилган сурма билан қувватлантирдим. Шунинг учун кўз атрофларига чечак кўп тошган бўлишига қарамай, кўзига ҳеч нарса чиққани йўқ. Унинг, яъни касалнинг атрофидаги кампирлар касалнинг кўзи чечакдан омон қолганлигидан таажжубландилар» (Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи, Тошкент «Фан», 1974 й. XI — рақам. Бундан кейин «Касалликлар тарихи»).

4 — ҳадис. Укроп ейиш йўғон ичак касали қуланждан сақлайди.

Ибн Сино дейди: «Укроп ичак оғриқларига фойда қилади. Укроп билан ҳўқна қилинса, ичак оғриқларини ва эрлик уруғини кесади, унинг уруғи эса чиқиб турган бавосирни қайтаради: кули орқа тешик ва эрлик олатининг яралари учун яхшидир». (592 б.).

5 — ҳадис. Сигирнинг сути шифо, ёғи даво ва гўшти касалликдир.

Ибн Сино дейди: «Сут берувчи ҳайвонлар яхши ўтлар билан боқилиши керак. Сутда ҳеч қандай бошқача маза, яъни аччиқ, нордон ва ўткир маза бўлмаслиги, ёқимсиз ва ёт ҳидлар бўлмаслиги керак. Сутни соғилган замон унда бирор ўзгариш пайдо бўлмасдан бурун ичиш керак. Бўғозлик даври хотинларнинг ҳомиладорлигидан узоқроқ ёки озроқ чўзилган ҳайвонларнинг сути ёмон бўлади. Шунинг учун бўғозлик муддати жиҳатидан инсонга яқин турган ҳайвоннинг, масалан, сигирнинг сути энг яхши сут ҳисобланадн».

«Сут иссиқ мизожли ёшлардан кўра, ёши улғайган кишиларга уларнинг табиатида ҳўллик ҳосил қилгани ва уларда бўладиган қичимани йўқотгани сабабли фойда қилади. Аммо уларнинг сутни ҳазм қилишларига асал билан ёрдам бериш керак. Сут кўпинча ўз ишини ични суриш ва ичаклардаги чиқиндиларни чиқариб ташлашдан бошлайди. Сўнгра озиқлантиради ва баданга тарқалиб ич яна тўхтади» (362, 363 бб.).

6 — ҳадис. Аллоҳ Таоло ҳар бир дарднинг давосини ҳам яратиб қўйган. Сигир сутини кўпроқ истеъмол қилинлар, чунки у турли доривор гиёҳларни териб ейди.

Ибн Сино дейди: «Сутни шакар билан ичилса, юзнинг рангини, айниқса, хотинларни чиройли қилади. Сут семиртиради; ҳатто оғиз суви иссиқ ва қуруқ мизож сабабли озган одамларнинг мизожини ҳўллаш ва ёмон хилтларни чиқариш ва шу билан озикни яхшилаш орқали семиртиради».

«Сут ўзининг ювиш, тозалаш ва ёпиштириш хоссалари сабабли ички яраларга мос келади» (365 б.).

7 — ҳадис. Совуқ сув билан мустаҳаб қилинг, чунки у бавосирга қарши фойдалидир.

Ибн Сино дейди: «Совуқ сув... қайси аъзодан бўлмасин бирон хилт оқиш касалига учраган ва ўша оқиш сабабли беморланган кишиларга фойда қилади» (380 б.).

8 — ҳадис. Мушк ҳиди энг яхши ҳид.

Мушк — эркак кабарга кийигининг мушк безларидан олинадиган ўткир ҳидли бир модда. Ибн Сино дейди: «Мушкни заъфарон ва бир оз кофур билан қўшиб бурунга тортилса, совуқдан бўлган оғриққа фойда қилади. Шимилтирувчиллиги ва ўзидаги қувват сабабли мушкнинг ўзи ҳам шу таъсири беради. Мушк мўътадил мияни кучайтиради» (372 б.).

9 — ҳадис. Гўшт ейиш хулқни ва юзни чиройли қилади.

Ибн Сино дейди: «Энг яхши гўшт қўй гўштидир, чунки у иссиқ ва юмшоқдир. Улоқ, бузоқ ва ёш ҳайвонларнинг гўшти ҳазм учун энг яхши бўлиб, физоси жуда латифдир. Улоқникидан кўра қўзичоқ гўштида чиқинди камроқдир. Мақтарли сут эмган молнинг гўшти жуда яхши, ёмон сут эмган молники эса зарарлидир».

«Энг яхши ва сингувчи гўшт чуқур жойлашиб, суякка яқин турган гўштдир. Ўнг томоннинг гўшти чап томонникидан енгилроқ ва яхшироқ бўлиб, мушакларнинг ўрта қисми ҳаммасидан ҳам нуқсонсизроқдир» (367, 368 бб.).

10 — ҳадис. Зотилжам касаллигидан денгиз қусти ва зайтун ёғи билан даволанинг.

Ибн Сино дейди: «Қора зайтун ўз данаги билан бирга астма ва ўпка касалликларида тутатиладиган нар-

салар жумласидандир. Қўст кўкрак оғриқларида фойда қилади» (242 ва 536 бб.).

11 — ҳадис. Седанада ўлимдан бошқа ҳамма касалликларга даво бор.

Ибн Сино жумладан шундай дейди: «Седана осилиб турувчи сўғалларни, холларни, доғни, айниқса песни кетказади. Уни сирка билан қўшиб «сутли чиқиқларга» босилади. У шиллиқли ва қаттиқ ўсмаларни шимдиради. Тумовга фойда қилади, айниқса упинг қовурилганини каноп латтага солиб ишлатилса. Седанани совуқ бош оғриғи билан касалланган кишининг пешонасига суртилса, фойда қилади. Седана ингичка гижжани ва қовоқ уруғига ўхшаш гижжани ўлдиради; бир неча кун давомида киндакка суртиб юрилса, ҳайз қонини юриштиради. Уни асал ва иссиқ сувга қўшиб ичирилса, қовуқ ва буйракдаги тошларга фойда қилади ва уларни чиқаради» (790, 591 бб.).

12 — ҳадис. Оқарган сочларни хина билан бўя, чунки хина юзларингизни силлиқлайди, оғизларингизни яхшилайди ва жинсий алоқа қилиш қувватингизни кучайтпради.

Ибн Сино дейди: «Хинани етмак суви билан қўшиб, сочга чапилса, уни қизартиради. Қуритувчилик хоссаси борлиги сабабли хинанинг қайнатмаси иссиқ шишлар ва шиллиқли шишларга ва бурун қанотидаги шишларга фойдалидир. Хина гули асаб ағриқларида ишлатилади, фалаж ҳам тортишиш касалликларига қўйиладиган малҳамлар таркибига киради. Ёғи чарчаганликни тарқатади, асабларни юмшатади ва суяк синганига фойда қилади. Хина қовурға плевраси зотилжамига мувофиқ бўлиб, томоқ оғриғи марҳамларининг таркибига ҳам киради» (248 б.).

13 — ҳадис. ...Аллома аёллар болаларини ушбу ҳинд уди билан даволайдилар, унда етти хил дардга етти хил шифо бор. Жумладан, зотилжамга; томоқ оғриғида уни қидлатилади ва у зотилжамга учраган аёлнинг туғишига ёрдам беради.

Ибн Сино дейди: «Удни сув билан қўшиб ичилганда, биқин оғриғига фойда қилади. Агар уни чайпалса, ёки қайнатмаса билан оғизни чайқалса, оғиздаги ёмон ҳилларни кетказади. Ундан толқон тайёрлаб баданга суртилса, уни ҳушбўй қилади. Ундан олинган тугатқи кундур ўрнида ишлатилади. Кундур эса қимулиё тупроғи ва гул ёғи билан аралаштирилганда хотинларнинг эм-

чакларидаги туққандан сўнг бўладиган иссиқ шишларга фойда қилади. Упка найига ишлатиладиган дориларга қўшилади».

«Унинг илдииздан бир мисқол ичилса, меъдадаги ёпишқоқликда ва меъда заифлигида фойда қилади. Сути маст қилади. Жигар ва биқин оғриқларида фойда қилади» (83, 314 бб.).

14 — ҳадис. Сурмадан фойдаланинг, чунки у киприкни ўстирувчи, кўзга тушган гардни чиқариб ташловчи ва кўришнинг элаги.

Ибн Сино айтади: «Кўзнинг соғлиғини сақлайди. Кўз яраларидаги чиркни йўқотади» (74 б.).

15 — ҳадис. Қўйдан фойдаланинг, чунки Аллоҳ уни барча дардларга даво қилди.

Ибн Сино дейди: «Қўйдан олинган ўтнинг қуввати қорамол ўтининг қувватидек бўлади. Ўтларнинг ҳаммаси буруннинг ҳид сезмаслигида фойда қилади ва ғал-вирсимон суякдаги тиқилмаларни яхшилаб очади.

Ўтларнинг ҳаммаси кўз хираланишида фойда қилади.

Қўзичоқ гўштининг кули кўзга оқ тушганига фойда қилади. Ёғли гўшт ва думбани асабларнинг қаттиқланишида қўйиб боғланса яхши фойда қилади. Қўзичоқ гўштининг куйдирилгани илон, чаён, ва қора чаён чаққанда фойда қилади» (1370, 371, 335 ва 668 бб.).

16 — ҳадис. Сано ва зирадан фойдаланинг, чунки у иккаласи шиш, — бу ўлим демакдир, — касаллигидан ташқари барча дардларга шифодир.

Ибн Сино дейди: «Зирани ичилса, овқатнинг меъда юзасига чиқишидан бўладиган қусишни тўхтатади. Меъдани қиздиради ва овқатни ҳазм қилдиради» (326 б.).

Абу Бакр Розийнинг шогирди бундай дейди: «Бир киши меъда сустлигидан шикоят қилди. Сийдиги лойқа эди. Устоз унга зира суви билан беш дирҳам гулқанд истеъмол қил ва меъдангга иситилган латталар қўй; овқатинг нохот шўрва бўлсин деб буюрди» («Касалликлар тарихи», 150-рақам).

17 — ҳадис. Сизга тоғ райҳони лозим, уни ҳидланг, чунки у катта (шишган) бурунга яхши шифо.

Ибн Сино дейди: «Тоғ райҳонининг сувини қортиққа солиниб, қон олинган жойга қўйилса, тилиб қон олингандан кейин оқ из пайдо бўлишининг олдини олади. Қуруғини асал билан қўшиб қонталаш ва кўкарган жойга, айниқса, кўз тагидагиларга суртилади.

Тоғ райҳони шиллиқли шишларга суртиладиган до-
ридир» (389 б.).

Абу Бакр Розийнинг шогирди бундай дейди: «Бир хотин авом одати бўйича, темир чирки истеъмол қилганида, унинг кўкрагида бир оғриқ пайдо бўлиб, натижада бурнидан қон кетган. Ичи қотган эди. Устоз унга кечалари шакар билан олхўри суви ва нонуштадан кейин арпа суви истеъмол қилишни буюрди. Бурнига озгина қофур билан тоғ қора райҳони сувини тортишни ва овқати халл-у зайт ёки хисримия бўлишини тайинлади» («Касалликлар тарихи», 743-рақам).

18 — ҳадис. Сизга туянинг сийдиклари ва сутлари керак (дорилардир).

Ибн Сино дейди: «Сийдикларнинг энг фойдалиси асл туялардан ҳисобланган араб туясининг сийдигидир. Сийдик теридаги доғни кетказди.

Одам ва туя сийдиклари, айниқса сут бериб турган туянинг сийдиги билан бирликда ишлатилса, истисқо ва талоқнинг қаттиқлашганига фойда қилади. Шундай ривоят қиладилар: «Агар сиз туянинг сутини ва сийдигини ичганингизда соғлом бўлур эдингиз. Ҳақиқатда одамлар уни ичдилар ва соғайдилар» (154, 155 бб.).

19 — ҳадис. Сизга туя ва сигир сутлари лозим, чунки улар барча дарахтлардан кўра шифобахшроқдир; шунингдек сут барча дардга даводир.

Ибн Сино дейди: «Сут ўзининг ювиш, тозалаш ва ёпиштириш хоссалари сабабли ички яраларга мос келади.

Сут кўзнинг хираланишини ва шапқўрликни келтириб чиқаради.

Агар кўзга соғилса, кўз оғриғига ва кўзга тушадиган иссиқ моддаларнинг зарарига қарши фойда қилади. Қовоқ ғадир — будурлигига ҳам фойда қилади. Яна сутни тухум оқи ва хом атиргул ёғи билан қўйилса ҳам шундай таъсир беради. Кўзга соғилган сут кўздаги қизил нуқталарни кетказди.

Сут ўпка яраси ва силга қарши ишлатиладиган дорилардандир. Сут бош ёки меъдадан кўра кўкрак учун фойдалироқдир.

Туя сутни истисқо учун жуда фойдалидир, айниқса уни ургочи араб туясининг сийдиги билан қўшиб ичилса, иштаҳани оширади ва чанқатади. Туя сутни ҳайз қонини ҳайдайди, сигир сутининг айрони эса жинсий ало-

қа зарарларини кетказади ва шахвоний қувватни оши-
ради» (365, 366 бб.).

Абу Бакр Розийнинг шогирди айтади: «Бир ёш хотиннинг бир кўзи қизил эди. Миясига бир хил мод-
да оқиб тушиб, у модда ўша кўзига ўтган эди. Бу ҳол
болалигидан бери бор эди, дедилар. Устоз бош тўмири-
нинг касаллик томонидан қон олдириб, ҳалила қайнат-
масини берди ва бу қайнатмани анча вақтгача ичишни
унутма деб танбеҳлади. Шундан кейин бошига гул ёғи
ва сирка суртишни, кўзига сут соғдиришни буюрди»
(«Қасалликлар тарихи», 60-рақам).

20 — ҳадис. Эй Аллоҳнинг бандалари, даволанинг,
чунки Аллоҳ таоло ҳар бир касалликни давоси билан
яратган, фақат биргина касалликка даво йўқ, у ҳам
бўлса қарилик.

* * *

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Муҳаммад
пайғамбар ҳадисларида баён қилинган тиббий ўғит-
лар ва амалда касалликларга қарши ишлатилган сод-
да ва мураккаб дорилар, қарийб бир ярим минг йил
ўтишига қарамай ҳануз ўз қимматини йўқотган эмас.
Улар инсон соғлигини сақлаш ва уни тиклашда Ўрта
Осиё ва бошқа мусулмон мамлакатларининг аксарият
халқлари, хусусан табиблари томонидан қўлланиб ке-
линмоқда.

II- қисм

IX—XX АСРЛАР МУСУЛМОН ШАРҚИДА, ХУСУСАН, ХУРОСОНДА ЯШАБ ИЖОД ЭТГАН ТАБИБ ВА ДОРИШУНОСЛАР

1. ХУНАЙН ибн ИСҲОҚ

(808—877)

Тўла исми Абу Зайд Ҳунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодий бўлиб, у несториан таржимони ва табиби эди. Аббосийлар халифаси Мутаваккил (847—861) даврида таржимонлар мактабига раҳбарлик қилган; ўзи араб, форс, қадимги сурёний ва грек (юнон) тилларини яхши эгаллаган. Буқрот, Арасту, Диосқуридус, Жолинус ва бошқа антик олимларнинг илмий асарларини араб тилига таржима қилган. Таржималардан ташқари Ҳунайн ибн Исҳоқ томонидан 100 дан ортиқ аксарияти табобат ва доришуносликка бағишланган оригинал асарлар ёзилган.

Жумладан, Ҳунайн ибн Исҳоқнинг бизгача етиб келган араб тилида ёзилган «Масоил Ҳунайн ибн Исҳоқ ало торик ат-тақсим ва-т-ташхис» («Тақсимлаш ва ташхис йўли билан (ўрганиладиган) Ҳунайн ибн Исҳоқнинг (тиббий) масалалари»)нинг бир нусхаси УЗР ФА ШИ (анжом рақами 2746/Ш) да сақланмоқда.

Бу асар, шунингдек «Масоил фи-т-тибб ли-л-мутаъаллимин» («Ўрганувчилар учун табобат масалалари») «ёки Мадхалила-т-тибб» («Табобатга кириш») деб аталган бўлиб, Ибн Аби Усайбъанинг айтишича тугалланмай қолган. Уни Ҳусайннинг жияни ва шогирди. Хубайш ёзиб тугатган.

Асар табобатнинг умумий назарий масалаларининг бошланғич масалалари баёнига бағишланган. Ўрта асрларда бу асар лотин тилига таржима қилинган. Шарқда ҳам бу асар жуда кенг тарқалган — унинг

қўпгина қўлёзма нусхалари етиб келган. Шарқнинг энг йирик табиблари унга шарҳ ёзганлар, жумладан Ибн Сино ва унинг шогирди Абу-л-Қосим Абдуррахмон ибн Али ибн Содиқ ан-Нишопурий (вафоти 1068 й.) ни тилга олиш kifодидир.

Қўпгина манбаларда хабар қилинишича, бу асар савол ва жавоб шаклида ёзилган бўлган. Қўлимиздаги қўлёзма тузилиш жиҳатидан бошқа нусхалардан фарқ қилади: маълумотлар бунда жадвал шаклида баён қилинган. Бошида муаллиф табобатни назария ва амалиётга ажратади. Кейин айрим назарий масалаларни табақалаштирган шаклида баён қилади: етти табиий омиллар (унсурлар, мизожлар, суюқликлар, аъзолар, қувватлар, ҳаракатлар, руҳлар); аъзолар (бошқарувчи ва уларга қарам); одам танасининг аҳволи (соғлом, касал, ўртача ҳол); мизожга қарам бўлган касалликларнинг сабаб ва аломатлари; соғлиқни сақлаш ва касалликларни даволаш; содда ва мураккаб дорилар, уларнинг қувватларини аниқлаш; томир уришининг аҳволи; терн, соч, кўз, баданнинг ташқи кўринишидаги хилма-хил рангда бўлишлик сабаблари; эркак ва аёл табиятининг фарқи; ҳаракат, тинчлик, овқат, уйқу ва бедорликнинг таъсири; иситма хиллари; сийдикнинг ранги, ҳиди ва ундаги чўкмаларга қараб аниқланадиган — касаллик аломатлари.

Хунайн ибн Исҳоқнинг ЎЗР ФА ШИ да сақланаётган баъзи бир таржима асарлари устида тўхталамиз. Жолинус (129—200 й. атрофи) да яшаб ижод этган машҳур қадимги Рим табиби, доришуноси ва файласуфи, ҳамда у Букрот (милодгача 459—355 йй.) дан кейинги қадимги юнон табобатининг йирик назариётчи намояндаси (400 атрофида) асар ёзиб қолдирган ва улардан 117 таси сақланиб қолган бўлиб, деярли уларнинг ҳаммаси қадимги сурёний ва араб тилларига таржима қилинган. Шундай асарлардан бири «Жавомий китоб Жолинус фи-л-бавл» («Жолинуснинг сийдик ҳақидаги ҳамма нарсани қамраб олган китоби»)дир. Араб тилига Хунайн таржима қилган бу асар сийдик таҳлилига ва унинг асосида ташхис қўйишга бағишланган. Аввал сийдик ҳолати инсон баданидаги тўртта хилт (суюқлик)нинг ўзаро нисбатига боғлиқ эканлиги тушунтирилади. Ундан кейин ҳайвонлар сийдигининг инсон сийдигидан фарқ қиладиган аломатлари баён қилинади; одам сийдиги (болаларнинг, ёшларнинг, ўрта ёшдаги эркаклар

нинг, қари кишилар ва қария аёлларнинг) табақалаштирилади. Талоқ касалига учраган кишиларнинг, жигар касалига йўлиққан одамларнинг ва истма билан оғриган касалларнинг қиёсий ўрганилган сийдиклари кўргазмали манбаъ сифатида келтирилган. Бундай ҳоллар учун шиша идиш шаклида (40 та) жадвал берилган.

Бу таржиманинг 1890 йили 8 варақда кўчирилган бир нусхаси етиб келган.

Ҳунайн ибн Исҳоқнинг бизгача таржима асарларидан яна бири етиб келган. У «Ар-рисола ал-қабрия» («Қабрия рисоласи») деб аталади. Рисола Буқрот қаламига мансуб бўлиб, қисқача кириш ва асосий қисмдан иборат. Кириш қисмида, жумладан, рисола лотин тилида ёзилган эканлиги айтилади. Бу рисола Буқрот қабридан топилгани учун «қабрия» деб аталган. Рисоланинг асосий қисми 25 «ҳодиса» (қазия)дан иборат. Бу ҳодисаларда киши касалликларининг ташқи аломатлари ва уларнинг оқибатлари тавсифланади. Барча ҳодисаларда даволаб бўлмайдиган касалликларнинг аломатлари гапирилади, буларнинг натижасида касал тахминан бир ҳафтадан то бир ярим ой муддатида ўлиши керак.

Ҳунайн ибн Исҳоқнинг араб тилига таржима қилган мазкур «Қабрия рисоласи»ни Ҳомид-хон ибн Зоҳид-хон ибн Муҳаммад Содиқ-хон Шоший ўзбек тилига таржима қилган. Бизга бу таржиманинг Ҳомид-хон қўли билан ёзилган дастхат нусхаси етиб келган. У ЎЗР ФАШИ (анжом рақам 12535/II) да сақланмоқда. Бу ўзбекча таржима 1953 йил атрофида бажарилган. (АР № 122, 143).

1а. ЮСУФ ИБН АБДУЛЛАТИФ АТ-ТАБИБ

Бу табибнинг қачон ўтганлиги бизга маълум эмас. Аммо унинг 1890 йили 20 варақда кўчирилган «Содиқия» («Содиқнинг «Қабрия» шарҳи») номли асари етиб келган. Юсуф мусулмон жамоаси олий раҳбари Муҳаммад Содиқ ҳузурида яшаган, шунинг учун бу шарҳини унинг номи билан «Содиқия» деб атаган.

Шарҳ қисқагина муқаддима ва асосий қисмдан иборат. Асосий қисмда бир неча сатрларда Буқрот «Қабрия» асаридаги 25 «ҳодиса» нинг ҳар бирининг мазмунини келтиради. Биз фойдаланган нусхада «ҳодиса» — «боб» деб аталган ва ҳар бир бобга ёзилган шарҳ «бил-

гил» деган сўз билан бошланади. Кейин мазкур сатрларда ўлим сабаблари табобат нуқтаи назаридан шарҳланади. Шарҳ муаллифи Абу Бакр ар-Розийнинг «ал-Ҳовий» ва ал-Илоқий асарларига таянади.

Ибн Синодан кейин ҳам қадимги юнон табибларининг ёзиб қолдирган асарларини шарҳ қилиш йўли билан ўрганиш давом этган. Шундай шориҳлардан бири Абу-л-Қосим Абдурраҳмондир. У 1068 йилдан кейин вафот топган.

Абу Али ибн Синодан 31 йил кейин ўтган ва унинг санъатини бевосита давом эттирувчи арабийнавис табиб Абу-л-Қосим Абдурраҳмон ибн Али ибн Аби Содикдир. Ундан бизга «Шарҳ фусул ал-Бухрот» («Бухрот фусули (афоризми)га шарҳ») номли асар етиб келган. Ушбу «Шарҳ» кичик бир муқаддима ва етти мақоладан иборат: I мақола — табобатнинг умумий масалаларига, касалларнинг ва соғайиб бораётганларнинг овқатига ва ҳоказоларга бағишланган; II — уйқу ҳақида; III — йил фасллари ҳақида; IV-ҳомиладор аёллар ҳақида; V — ўлим белгилари ҳақида; VI — ичак касалликлари ҳақида; VII — мақола биз фойдаланган нусхада йўқ. Матнда аввал Бухрот сўзлари келтирилади, сўнг эса уларга шарҳ ёзилади.

«Шарҳ»нинг биз фойдаланган нодир нусхаси 1292 йили номаълум котиб томонидан 163 варақда кўчирилган. Бу нусха 1828-йилга келиб, Хўжа Порсо ибн Маҳмуд ал-Бухорий томонидан вақф қилинган.

2. АБУ БАҚР АР-РОЗИЙ

(865—925)

Абу Бакр Розий ўз замонасида ва ундан кейин ҳам, ҳусусан ўрта асрлар мобайнида давом этган анъанага кўра, ўз таржимаи ҳоли ва асарларининг рўйхатини ёзиб қолдирган, бироқ улар бизгача етиб келган эмас. Шунинг учун ҳам Розийнинг таржимаи ҳоли ва тиббий меросини ўрганишда асосан Розий даврида ва ундан кейин яшаб ижод этган олимларнинг энг эътиборли био-библиографик асарларига таянамиз.

Розий 865 йили 28-август куни Рай шаҳрида туғилган. Розий ёшлигидан адабиёт ва музика билан шуғулланган ва шеърлар ёзган. Удни яхши чала билган ва

ёқимли ашулалар айта олган истеъдодли киши бўлган. Кейинчалик у фалсафа, математика, география, астрономия ва кимё каби фанларни ўрганган. Манбалардаги маълумотларга қараганда Розий табобат билан ёши катта бўлиб қолганда шуғулланган. Байҳақий (XII асрда яшаган) «Татимма»да шундай дейди: Розий аввал заргар бўлган, сўнг ал-кимё билан шуғулланган. Ҳар хил моддаларнинг буғи ва тутини таъсиридан унинг кўзи оғриб қолади. Шунда у табибга мурожаат қилади. Табиб даволашга 500 олтин сўрайди. Розий шунча пулни тўлагач, ҳақиқий ал-кимё бўёқда экан, шу вақтгача менинг шуғулланиб юрганм ал-кимё эмас экан, дейди. Шундан кейин у ал-кимёни ташлаб табобатни ўрганишга киришади. (АР № 60, 61).

Ибн Аби Усайбиъа (1203—1270) эса шундай дейди: Розий Бағдодга келганидан кейин Адудий касалхонасини қўргани киради. Фавқуллодда у касалхона аптекачиси бир чол билан учрашиб қолади. Улар ҳар хил дорилар ва уларнинг хусусиятлари ҳақида суҳбатлашадилар. Розий касалхонага кейинги келганларида тиббий масалаларга қизиқиши орта боради, ва доим табиблар билан суҳбатда бўлади. Шундай қилиб, аста-секин унда табобатга қизиқиш уйғонади. Ва ниҳоят, уни ўрганишга киришади ҳамда бу соҳада ўз даврининг Жолнуси бўлиб етишади. Ибн Аби Усайбиъа асаридаги бошқа бир хабарга қараганда, Розий мазкур Адудий касалхонаси қурилишини кузатиб турган табиблардан бири бўлган. Адуд ад-Давла Розийдан касалхонани қаерга қуриш мувофиқроқ деб сўраганида, Розий Бағдоднинг ҳар бир районига бир бўлакдан гўшт осиб қўйиш керак, қайси жойда гўшт кеч бузилса, ўша ерга касалхона қуриш керак, деб маслаҳат берган. Касалхона қурилиб битгандан кейин, Розий унинг мудирини қилиб тайинланган.

Адуд ад-Давла касалхонага табибларни қандай қабул қилгани ва мудир қилиб кимни тайинлагани ҳақида Ибн Аби Усайбиъанинг ёзганлари: Адуд ад-Давла ўз номига атаб қурдирган касалхона битганидан кейин, унда энг яхши табиблар ва олимлардан иборат бир жамоа ишлаши керак деб, Бағдоддаги машҳур табибларни сўратади. Ҳисоблаб чиқилганда улар сони 100 дан ортиб кетади. Адуд ад-Давла уларнинг орасидан табобат илмидаги маҳорати ва қобилиятига қараб 50 га яқинини танлайди. Розий ҳам шулар орасида бор эди.

Кейин улар сонини ўнтага тушуради. Розий яна шулар орасида бор эди. Кейин ўнтанинг орасидан учтасини танлади. Розий шу уч кишининг бири эди. Сўнг учтасидан биттасини танлайди. Розий уларнинг энг афзали бўлиб чиқади ва уни Адудий ўз касалхонасига мудир қилиб тайинлайди.

Бошқа бир қатор олимларнинг ёзишича, Розий аввал Рай касалхонасини идора қилган, сўнг Бағдодга чақиртирилган.

Розий тиббиёт билан 30 ёш атрофида эканлигида, Бағдодга биринчи бор бориб келганидан кейин шуғуллана бошлаган. Райга қайтганидан кейин Розий бир қанча вақт Рай касалхонасини идора қилган, шундан кейин Бағдодга чақиртирилган ва пойтахт касалхонасига мудир қилиб тайинланган. Шунинг учун ҳам Розийнинг ўзи қайд қилиб борган «Қасалликлар тарихи» асосан Бағдодда яшаб ижод этган даврига хос клиник кузатишларидан иборат. Ироқ ва Бағдодда (656—1258) ҳукм сурган Аббосийлар халифалигида ал-Муқтадир Биллоҳ (905—932) томонидан қурилиб, унга «ал-Бемористон ал-Муқтадирий» номи берилган касалхонада ҳам Розий бир қанча вақт ишлаган. Розийнинг шогирди тўплаган «Қасалликлар тарихи»нинг янги топилган қўлёзмаси эса устоз Розийнинг Рай шаҳрида яшаб ижод этган даврига олдир.

Абу Райҳон Беруний (973—1048) Райда туғилган, шу жойда нашъу-намо топган ва шу шаҳарда вафот этган машҳур файласуф, кимёгар ва табиб Абу Бакр Розий таржимаи ҳоли ва асарларини ҳам шу даврда ўргана бошлади. Беруний Розий асарларининг қўлёзмаларини сўраб, суриштириб топди ва ниҳоят, 1036 йили охирларида «Муҳаммад Закариё Розий китобларининг феҳристи» номли махсус рисола ҳам ёзди. Шунинг билан қайд қилиш керакки, Беруний «Феҳристи»нинг қўлёзмаси бизгача етиб келган. Рисола ҳажми жиҳатидан катта бўлмаси ҳам Розий ва Берунийнинг ижодини ўрганишда, умуман, Шарқ маданияти ва фани тарихини ёритишда катта илмий аҳамиятга эга.

Берунийнинг ёзишича, Розий ўзидан кейин табобат бўйича 56 та, табиёт бўйича 33 та, мантиқ бўйича 7 та, математика ва астрономия бўйича 10 та, асарларнинг шарҳи ва қисқартмаси бўйича 7 та, фалсафа бўйича 17 та, метафизика бўйича 6 та, илоҳиёт бўйича 14 та, кимё бўйича 22 та, даҳрийликка оид 2 та ва бош-

қа фанларга оид 10 та — ҳаммаси бўлиб 184 та асар ёзиб қолдирган. (АР № 141).

Розий, баъзи манбаларга қараганда Бухорода ҳам бўлган. Масалан, 1155 йили ёзилган «Чаҳор мақола» муаллифи Арузий Самарқандий Розийнинг Бухорога келганлигини ва Сомонийлар амирини оғир касалликдан даволаганлигини муфассал ёзган. Розий даволаган Бухоро амира деб номланган шахс, ҳақиқатда Хуросон ҳокими Абу Солиҳ Мансур ибн Исҳоқ (915 йили ўлдирилган) бўлган. Розий Ўрта Осиё, айниқса, Бухоро илм аҳллари билан яқин илмий алоқада бўлган. Олимнинг «Сирлар сири» номли кимёга бағишланган асаридаги фикрига кўра, фалсафа, мантиқ ва бошқа аниқ фанлардан чуқур билимга эга бўлган бухоролик олим Муҳаммад ибн Юнус унинг яқин дўсти ва севимли шогирди бўлган. Кимёга бағишланган асосий асарларини ҳам Розий шу шогирдига атаб ёзган.

Розийнинг табобат бўйича жуда кўп шогирдлари ва ёрдамчилари бўлган. Розий Рай ва Бағдод касалхоналарида ишлаган вақтларида доим атрофини шогирдлари ўраб турган. Касалхонага янги кирган касални олдин кичик табиблар кўрганлар, агар улар ташхис (диагноз) қўя олмасалар, улардан кейин катта табиблар кўрганлар. Улар ҳам бу ишда ожизлик қилсалар, касални Розийнинг ўзи кўрган. Абу-л-Ҳасан Аллон ва Абу-л-Ҳасан Исфиҳонийлар шундай шогирдларидан эди. Буларнинг биринчиси Райдаги мазкур клиник кузатишларни тўплаб, рисола ҳолига келтирган. Булардан ташқари Розийнинг Юсуф ибн Ёқуб номли шогирди ҳам бўлиб, унга «Кўз дорилари ва уни даволаш ҳақида» номли китобини бағишлаган.

Розийнинг ўзига хос тиббий мактабида тарбияланган ва кейинчалик машҳур табиб бўлиб етишган Абу-л-Қосим Муқониъий ва Абу Бакр Рабиъ ибн Аҳмад ал-Ахавайний ал-Бухорий номли шогирдлари бўлиб, кейингиси бизгача етиб келган асари билан Шарқ табobati тарихида ўчмас из қолдирган. (АР № 136).

Барча манбаларда Розий умрининг охирида кўр бўлиб ўлган, деган хабар бор. Лекин кўр бўлиб қолишининг сабаби ҳар хил кўрсатилган. Ақлга тўғри келадигани Беруний кўрсатган сабаблар бўлиб, у шундай дейди: Розий доим илм билан шуғулланган. У чироқни девор тоқчасига қўйиб, унинг олдида ўтиришга одатланган, бунда у ўз китобини деворга қаратиб шундай тут-

ганки, агар уйқуга кетгудек бўлса, унинг қўлидан китоб тушиб уни уйғотган. Бу унинг кўзининг ишдан чиқиш сабабларидан бири эди; боқилло (йирик ловия)ни кўп истеъмол қилиши ҳам шунга олиб келган. Ниҳоят, унинг икки кўзи кўр бўлиб қолган. Табаристондан унинг шогирдларидан бири кўзини даволаш учун келади. Катарактани операция қилиш лозимлигини айтган шогирдига Розий ўз ҳаётининг тугаб қолганлигини ва бундай вақтда оғриққа бардош бериш қанчалик қийин эканлигини айтади.

Розий савдогар ва амирларни даволагани, Рай ва Бағдод касалхоналарини бошқаргани билан тўқ ва тинч ҳаёт кечирмаган. Унинг ҳаёти муҳтожликда ва камбағалликда ўтган. Розий камбағал бўлишига қарамай, эҳтиёжмандларга, бева ва бечораларга ёрдам қилган, уларни бепул даволаган. Касалларнинг ижтимоий келиб чиқиши Розийни қизиқтирмаган. Розийда даволанганлар Ўрта Шарқнинг Бағдод, Рай, Хуросон, Бухоро ва бошқа шаҳар ҳамда қишлоқларида яшовчи аҳолининг кенг табақаларига мансуб кишилар бўлган.

Розий 26 октябрь 925 йили Рай шаҳрида вафот этган. Розий қомусий ақл эгаси сифатида ўз давридаги илмнинг барча соҳасидан хабардор бўлган. Унинг илмий маҳорати айниқса фалсафа, кимё ва табобат фанларида яққол кўринади. (АР № 140).

РОЗИЙНИНГ ТИББИЙ АСАРЛАРИ ҲАҚИДА

Машҳур немис олими К. Броккельман бундан тақрибан 75 йил муқаддам Розий асарларидан фақат 61 тасигина бизгача етиб келган деган эди. Кейинги вақтларда олимларнинг тадқиқотлари ва бу соҳадаги уринишлари Розий асарларининг илмий жамоатчиликка маълум бўлмаган қўлёзма нусхалари ва уларнинг таржималари бизгача етиб келганлигини исботламоқда. Шунинг учун ҳам Розийнинг бизгача етиб келган фақат тиббий асарларининг 36 номдаги қўлёзмаси аниқланди. Биз уларнинг баъзилари билан қўйида танишамиз.

1. «ал-Ҳовий» номи билан танилган «Қатта тўп-лам». Бу Розийнинг энг катта ва муҳим тиббий асари бўлиб, унда қадимги юнон табобатидан то муаллиф замонасигача бўлган тиббий назарий ва амалий маълумотлар тўплаган. Энг муҳими шундаки, Розий унда Рай ва Бағдодда ўзи олиб борган клиник кузатишлар

ва тажрибаларининг якунини қайд қилган. «ал-Ҳовий» ҳажм жиҳатидан Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»дан катта бўлган. Розий бу асари устида 15 йил ишлаган бўлишига қарамай, уни тугата олмаган. Муаллиф вафотидан кейин «ал-Ҳовий» мусаввадасини Розий шогирдлари ва ҳамшираси тўплаб, китоб ҳолига келтирилганлар. Бу китоб тахминан 25—30 жилдга яқин бўлиб, табобат фанининг энциклопедияси ҳисобланган. Кейинги вақтларда ундан жуда кўп нусхалар кўчирилган, аммо у бизгача тўлиқ етиб келган эмас. (АР № 85, 89).

Кейинги вақтларда «Ал-Ҳовий» кенг ўрганилмоқда. Унинг оммалаштириш иши Ҳиндистонда Дакан вилоятининг Ҳайдаробод шаҳрида ҳиндистонлик олимлар ташаббуси билан бошланди. 1955—1966 йиллар мобайнида Доират ал-маориф ал-усмония нашриёти «ал-Ҳовий»нинг қуйидаги қисмларини нашрдан чиқарди.

I. «Бош касалликлари ҳақида» (2 боб, 290 бет).

II. «Кўз касалликлари ҳақида» (6 боб, 269 бет).

III. «Қулоқ, бурун ва тишлар касалликлари ҳақида» (1 боб, 299 бет).

IV. «Ўпка касалликлари ҳақида» (7 боб, 255-бет).

V. «Қизилўнгач ва меъда касалликлари ҳақида» (30 боб, 249-бет).

VI. «Ортиқча истифродан бўладиган касалликлар, семизлик ва озғинлик ҳақида» (9 боб, 289 бет).

VII. «Эмчак, юрак, жигар ва талоқ касалликлари ҳақида» (6 боб, 321 бет).

VIII. «Ичаклар яраси, ич кетиш ва улар ўртасидаги фарқ ҳақида» (3 боб, 220 бет).

IX. «Туғиш ва бачадон касалликлари ҳақида» (4 боб, 197 бет).

X. «Сийдик йўли ва буйрак ҳамда бошқа касалликлар ҳақида» (10 боб, 341 бет).

XI. «Фил касаллиги», кўк қон томирининг кенгайиши, бод, букур, бавосир ва бадандаги қуртлардан ҳосил бўладиган касалликлар ҳақида» (6 боб, 318 бет).

XII. «Йирингли шишлар, йирингли пуфакчалар, умуман шишлар ва саратон касалликлари ҳақида» (7 боб, 249 бет).

XIII. «Урилиш, ёрилиш қабила ҳақида» (252 бет).

XIV. «Иситмалар ва ҳоказолар ҳақида» (251 бет).

XV. «Давомли иситма ҳақида» (225 бет).

XVI. «Ингичка оғриқ истмалари ва забул ҳақида» (320 бет).

XVII. «Чечак, қизамиқ ва тоунлар ҳақида» (266 бет).

«ал-Ҳовий»нинг ягона тўлиқ қўлёзмаси Эскуриал (Испания-да сақланади. Шу қўлёзма асосида уни Ҳайдарободда 1955—1970 йилларда нашр этилди. (АР № 10).

2. «ал-Муршид» (Раҳбар). Бу асарнинг асл номи «Табобат ҳақида ҳақ сўзлар китоби» бўлиб, лекин «ал-Муршид» номи билан машҳур бўлган.

Буқротнинг «Фусул» номли китобининг услуби табобатни ўрганувчи шогирдлар ва уни ўргатувчи устозлар учун қийин бўлганлиги учун Розий ушбу «ал-Муршид»ни табобат фанига кириш ўрнида ёзган. Унинг услуби шогирдларга тушунарли. Бу асар Буқрот китобидан иқтибос қилиб олинган. Ундан табиблар Розий вафотидан кейин ҳам фойдаланганлар.

3. «ал-Куннош ал-Мансурий» («Мансурга бағишланган тўплам»). Бу китоб 10 мақоладан иборат, улардан биринчиси — анатомия ва физиологияга, иккинчиси — мизожларга, учинчиси — содда дориларга, тўртинчиси — соғлиқни сақлашга, бешинчиси — муй касалликлари ва пардоз-зийнатга, олтинчиси — саёхатчиларнинг тадбирига, еттинчиси — жарроҳликка, саккизинчиси — ҳар хил заҳарларга, тўққизинчиси — «бошдан оёққача» бўлган касалликларга, ўнинчиси — иситмаларга бағишланган.

4. «ат-Тибб ал-мулукий» («Подшоҳлар табobati»). Розий бу китобини Табаристон ҳокими Али ибн Ваҳсузонга бағишлаган. Асарда «бошдан оёққача» бўлган касалликларни доривор овқатлар билан даволаш баён қилинган.

5. «Ман ло яҳзуруҳ ат-табиб» («Табиб келмаган кишига»). Китобнинг номидан маълум бўлишича, у кенг халқ оммасига мўлжалланган бўлиб, ундан табиб топилмаган вақтда фойдаланилади. Асар «бошдан оёққача» бўладиган касалликларга бағишланган.

6. «Манофиъ ас-сиканжубин» («Сиканжубиннинг манфаатлари»). Бу жуда қисқа рисола (100 сатрга яқин) бўлса ҳам, унда сиканжубиннинг фойда ва хосиятлари, истеъмол қилиш вақти ва қандай касалликларга берилиши айtilган.

7. «ал-Қарободин ал-кабир» («Мураккаб дориларга бағишланган катта китоб»). Бу китоб 62 бобдан иборат бўлиб, аввал «бошдан оёққача» бўладиган касалликлар ва ҳар бир касалликдан кейин унга қарши ишлатила-

диган мураккаб дорилар нусхаси келтирилиб, баён қилинган.

8. «Китоб ал-жударий ва-л-ҳасба» («Чечак ва қизамиқ ҳақида китоб»). Розий табобат тарихида биринчи бўлиб, чечак ва қизамиқ касалликларини бошқа кўп юқумли касалликлардан таниб ажратган, уларнинг касаллик белгилари ва унинг қандай ўтишини ўзининг тиббий клиник кузатишлари асосида шундай тўғри шарҳланганки, у ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Розий чечак билан бир марта касал бўлган киши иккинчи марта бу касалликка берилмаслигини биллиб, чечак эмлаш керак, деган фикрга келган. Шундай қилиб, бугунги кундаги врачлар Розийни чечак эмлашнинг асосчиси деб тан олганлар. Кейинчалик чечак эмлаш Шарқ ва Ғарбга кенг тарқалган.

Розийнинг бу асари ҳақида табобат тарихи бўйича машҳур олим Нейбургер шундай деган: «Чечак ҳақида ёзилган биринчи тадқиқот сифатида бу китоб ўз аҳамияти жиҳатидан эпидемиология тарихида юқори ўринни ишғол қилади ва у Розийни амалий табобат билан шуғулланувчи, хурофотлардан ҳоли ҳалол табиб эканлигини кўрсатади». Бу фикр Розий ҳаёти ва ижодини ундан кейин ўрганиб келаётган олимлар томонидан маъқулланмоқда.

Розийнинг ўзи қайд қилиб борган «Касалликлар тарихи ва клиник кузатишлар» («Қисос ва ҳикоят ал-марзо») яъни «Касалликлар тарихи» деб аталган бу рисола муқаддима ва 34 та касалликлар тарихидан иборат бўлиб, Розийнинг «ал-Ҳовий» номли машҳур асаридан жой олган. Аммо «Касалликлар тарихи» «ал-Ҳовий» нинг бошқа қисмларидан алоҳида бўлган.

Розий бу 34 та касалликлар тарихини бошқа неча юзлаб қайд қилинган касалликлар тарихи орасидан энг нодирларини танлаб олган ва ҳеч қандай қўшимчасиз «ал-Ҳовий»га киритган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи муқаддимада шундай дейди: «Касаллар қиссаларидан олинган мисоллар ва бизнинг клиник тарихдан келтирилган нодир ҳодисаларгина бу ердан жой олган». Шунинг учун ҳам биз «Касалликлар тарихи»ни ҳар хил касалликларга, чунончи, буйрак касаллиги, ич кетиш, қулоқ оғриғи, олат касаллиги, кўз касаллиги, чечак, иситма, эмчак шамоллаши, бўғин шамоллаши, ҳушдан кетиш, тутқаноқ, қон қусиш, мўй тўкилиши, буйрак шамоллаши, ўт қопчасининг шамоллаши, бола ташлаш,

сил, зотилжам, қўймиш асабининг шамоллаши ва бошқаларга оид эканлигини кўрамиз.

Бундан 1000 йил муқаддам Розий томонидан тузилган касалликлар тарихи бу борадаги ҳозирги замон қонун-қоидаларидан кам фарқ қилади; энг муҳими шундаки, улар ҳс. 7-рги қонун-қоидаларга ҳилоф эмас. Розий кўп ҳолларда касалнинг исми ва отасининг исми, ёши ва касбини, турар жойи ва жинсини, касаллиги ва бошқа белгиларини, ўзи томонидан тайинланган дори ва тадбирларни ҳамда уларнинг касал аъзоларига кўрсатган таъсирини ва ниҳоят касал тузалиб кетганлигини ёки ўлганлигини ёзиб қолдирган. Розий ёзиб қолдирган касалликлар тарихидан биз шуни биламизки, касалларнинг ижтимоий келиб чиқиши Розийнинг уларга бўлган инсонпарварлик муносабатларини сира камайтирмаган. Олимда даволанувчилар Ўрта Шарқнинг Бағдод, Рай, Хуросон, Бухоро ва бошқа шаҳар ва қишлоқларида яшовчи аҳолининг кенг табақаларига мансуб кишилар бўлганлар.

Устоз Розийнинг амалиётчи табиб бўлганлиги, таржимаи ҳоли, ижоди ва дунёқараши унинг шогирдларидан бири қайд қилиб борган 700 дан ортиқ касалликлар тарихининг тадқиқоти, таржимаси ва унга ёзилган изоҳларда яна ҳам ойдинлашган. (АР № 142). (Иловадаги 1-рисолани ўқинг).

3. ИСҲОҚ ИБН СУЛАЙМОН АЛ-ИСРОИЛИЙ

(932 йили туғилган)

Абу Бакр ар-Розий ва Абу Али ибн Синолар мобайнида туғилиб ижод этган ва мазкур икки аллома табиблар ўртасида табобат тарихи учун «олтин халқа» вазифасини ўтаган табиб Исҳоқ ибн Сулаймондир. Ундан бизга ёдгор сифатида «Китоб ал-ҳуммоёт» («Иситмалар ҳақида китоб») етиб келган. Бу нодир асар иситмаларнинг ҳар хил турларига бағишланган. Бунда муаллиф асосан иситмага учраш сабаблари, иситма хусусиятлари ва уларни даволаш ҳақида гапиради ва баъзи ҳолларда Жолинусга суянади. Асар икки катта қисмдан иборат. Биринчи қисм тўрт мақоладан иборат: 1-мақола — «Иситма моҳияти ва унинг чегаралари ҳақида»; 2 — «Афиларсус номи билан маълум бўлган бир кунлик иситма ҳақида»; 3 — «Афтикуса номи билан маълум

бўлган сил иситмаси ҳақида»; 4 — «Оғир касалликларда юз берадиган ўткир иситмалар ҳақида»; Асарнинг иккинчи қисми бир мақоладан иборат: 1 — «Тўрт хилт (суюқлик) чиришидан вужудга келадиган иситмалар ҳақида».

Бу асарнинг 1215 йили Сулаймон ибн Амир ибн Рафиъ томонидан 157 варақда кўчирилган бир нодир нусхаси Тошкентда сақланмоқда.

4. АБУ БАКР РАБИЪ АЛ БУХОРИЙ

(983 й. вафот этган)

Унинг тўла исми Абу Бакр Рабиъ ибн Аҳмад ал-Ахавайний ал-Бухорийдир.

Розийнинг (865—925) ўзига хос тиббий мактабида тарбияланган ва кейинчалик машҳур табиб бўлиб етишган Абу-л-Қосим Муқониъий ва Абу Бакр Рабиъ ибн Аҳмад ал-Ахавайний ал-Бухорий номли шогирдлари бўлиб, кейингиси бизгача етиб келган асари билан Шарқ табобати тарихида ўчмас из қолдирган. Абу Бакр Рабиъ X-аср Бухоро илм аҳллари, хусусан табибларининг алломаси бўлган. Унинг ёзишича, у Абу Бакр Розийнинг шогирди Абу-л-Қосим Муқониъий Тоҳир ибн Муҳаммад ибн Иброҳимнинг шогирди бўлган.

Ҳозирги замон фан тарихчиларининг тахминига кўра, Абу Бакр Рабиъ 983 йили Абу Бакр ар-Розий вафотидан тахминан 60 йил кейин вафот этган. У ўзидан кейин дарий (эски тожик-форс) тилида «Ҳидоят ал-муталлимин фи-т-тибб» («Табобатни ўрганувчилар учун қўлланма китоб») номли тиббий асарини ёзиб қолдирган. Бу асарнинг 1085 йил июнь охирида кўчирилган нодир нусхаси Англиянинг Оксфорд шаҳри Бодлиан кутубхонасида сақланмоқда. Абу Бакр Рабиъ ва унинг устози Абу-л-Қосим Муқониъий фан оламига ана шу бизгача етиб келган асар орқали танилганлар.

Абу Бакр Рабиъ мазкур асарида 30 ёшида етук табиб бўлганлигини ва кўр кишиларни шахсан даволаб тузатганлигини ёзади. Клиник кузатиш ва тажрибалар асосида ёзилган бу асарни у ўз фарзанди учун тузган. Жумладан, Абу Бакр Рабиъ бу ҳақда шундай дейди: «Бу китобда мен сенга синаб кўрган нарсаларимни ёздим... Мен бундай қасалликларни кўп даволадим. Бу жойда қайд қилинаётганларнинг ҳаммаси менинг таж-

рибамдан ўтган касалликлар, аммо спнаб кўрмаган нарсаларимни ёзмайман». Абу Бакр Рабиъ бу китобига ўзи ихтиро қилган ва ўз тажрибасидан муваффақиятли ўтган ўнтача мураккаб дори нусхасини киритган. Шунингдек, Қутруб (хорей) касаллиги борасида ўзи ихтиро қилган сигир шохидан ясалган асбоб ҳақида ҳикоя қилади. Бу асбоб орқали у касаллар оғзига овқат ва дори юборган.

Муаллифнинг мазкур асари мундарижа ва 200 бобни ўз ичига олган уч қисмдан иборат: I-қисм 51 бобдан иборат бўлиб, унсурлар, мизожлар ва хилтлар; содда ва мураккаб аъзолар; ишлар, овқатлар ва ичимликларга бағишланган. II-қисм 130 бобдан иборат бўлиб, «бошдан оёққача» бўлган барча касалликлар ва уларни даволашга бағишланган. III-қисм 19 бобдан иборат бўлиб, иситма ва унинг хиллари, сийдик, соғлиқни сақлаш ва томир уриши кабиларга бағишланган. Асарнинг яна бир муҳим томони шундаки, унда Абу Бакр Рабиъ Бухоро лаҳжасидаги касаллик ва доривор номларнинг бир қанчасини ҳамда Бухородаги «Сапидмоша» номли қишлоқ номини келтирган.

Абу Бакр Рабиъ 30 йиллик тиббий тажрибага эга бўлган, у хусусан меланхолия (савдо) билан оғриган касалларни муваффақиятли даволаган, шунинг учун унинг замондошлари унн «жиннилар табиби» («Пезешк-и дивонагон») деб атаганлар. Табибнинг мазкур «Ҳидоят» асарида ўша замон табобатининг деярли барча соҳалари баён қилинган: умумий назарий масалалар, касалликлар баёни ва уларни даволаш йўллари ва ҳ. к. Бу асар хусусан ўша замондаги форс-тожик тилида ёзилган тиббий асарлар терминологиясини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Бу асарнинг Бодлиан кутубхонасидаги нусхаси 661 сафҳа, 22×32,5 см. ҳажмда. Бу қўлёзма XIII аср охири ва XIV аср бошларида Абу Толиб Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Зайд ат-Табиб номли табибнинг ихтиёрида бўлган. Табиб бу нусхани бошқа нусхалар билан солиштирган, сатр оралари ва ҳошияга баъзи бир тузатишлар ёзиб киритган ҳолда ўз фарзандига қолдирган. Бу ҳақда у махсус варақда 6-июль 1283 йили жумладан, шундай деб ёзиб қолдирган: «Бу китобни Ахавайн «Ҳидоят»и ва Ахавайн «Куннош»и деб қам атайдилар. Бунинг муаллифи Абу Ҳаким Рабиъ ибн Аҳмад ал-Ахавайний, яъни Муҳаммад Закариё Ар-Розийнинг

шогирди. У улуғ инсон — ўз фарзанди учун буни тўплаган, токи унга бу китоб қўлланма бўлсин, табиблик қилганида унинг тадбирлари тўғри бўлсин деб. Камина тажриба қилдим, ҳақиқатда ундаги ҳеч қайси даволаш тадбири хато бўлиб чиқмади. Камина шу китоб асосида кўп вақт касалларни даволадим. Азиз фарзандим Хусайн табобатни ўрганишга бошлаганда бошқа тиббий китобларнинг кўп бўлишига қарамай, унинг илтимосига кўра шу китобни хатосиз ёзилган нусхага солиштирдим ва иложи борича уни тузатиб, унга тақдим қилдим».

Абу Бакр Рабиънинг бу асари эски форс-тожик тилида ёзилганлиги ва Ибн Сино «Тиб қонунлари»дан олдин яратилганлигига қарамай, асрлар оша отадан болага ўтиб, тиббиёт дарслиги сифатида хизмат қилиб келган. Бу бизгача етиб келган дарий тилидаги тиббий асарларнинг энг қадимийси бўлиб, илк ўрта аср Ўрта Осиё фани ва маданияти тарихини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга. Бу асарнинг танқидий матни 1965 йили Жамол Матиний томонидан Машҳадда босилган. (АР № 136).

5. АЛИ ИБН АББОС АЛ-МАЖУСИЙ АЛ-АРРАЖОНИЙ

(994 й. вафот топган)

Машҳур Ирон табиби. Абу Моҳир Мусо ибн Юсуф ибн Саййор ва Ясса ибн Синон унинг табобат бўйича устозлари бўлган.

Али ибн Аббоснинг бизга «Китоб комил ас-синоъат ат-тибия» («Табобат санъатининг комил китоби») номли асари етиб келган. Бу асар яна «ал-Куннош ал-маликий» («Шоҳона тўплам») ёки «ал-Қонун ал-Адудий фи-т-тибб» («Табобатга оид Адудий қонуни») деб аталган. Чунки уни Бувайҳ султони Адудаддавла (949—983) га бағишлаган эди. Муаллиф султон ҳузурида сарой табиби бўлиб хизмат қилган.

Ибн Сино «Тиб қонунлари»нинг юзага келгунича бу асар Шарқда мавзу эътибори ва такаммуллиги билан энг муҳим китоб ҳисобланган. У икки қисмга бўлинган: 1. Назарий қисм; 2. Амалий қисм; ҳар қайси қисмда ўнтадан мақола бўлган. Бизга етиб келган нусхада иккинчи қисмга киритилган 10 та мақола бор, холос: соғлиқни сақлаш, содда дорилар, иситмалар ва шиш-

лар, тери устки қабатининг касаллиги, ички аъзолар, нафас олиш аъзолари, озиқланиш аъзолари, жинсий аъзолар ва бўғим касалликлари, жарроҳлик ва мураккаб дорилар.

Бизга бу асарнинг XVIII асрда кўчирилган 444 варақдаги бир нусхаси етиб келган. (АР № 64, 122).

6. АБУ МАНСУР АЛ-ҚУМРИЙ

(999 й. вафот этган)

Ибн Синонинг табобат бўйича устозаларидан бири, табобат назарияси ва амалиётида ўз даврининг тенги йўқ моҳир табиби Абу Мансур ал-Ҳасан ибн Нух ал-Қумрий бўлган. У Бухорода яшаган ва сомонийлар ҳукмронлари, хусусан амир Мансур ибн Нух (961—976) даврида тиббий ёрдам керак бўлганида ҳарамга ҳам бемалол кириш ҳуқуқига эга бўлган.

Ибн Сино ёшлик чоғларида, Қумрийнинг эса ёши қайтиб қолган вақтларида, устознинг табобат бўйича олиб борган дарсларига қатнашган ва ундан кўпгина нарсаларни билиб олган.

Қумрийнинг бизгача 2 та тиббий асари етиб келган: 1. «Китоб ал-ғино ва-л-муно» («Етарли ва орзу қилинган китоб»); 2. «Китоб ат-танвир фи-л-истилоҳот ат-тиббия» («Тиббий истилоҳларни ёритиш китоби»). Биринчи асарнинг бир нусхаси ЎзР ФА ШИ (анжом рақам 5708)да сақланмоқда. У 155 варақдан иборат бўлиб, инсон тана аъзоларининг барчасини баёнига ва уларни даволашга бағишланган. Унинг кириш қисмида Қумрий ёшлик чоғиданоқ тиббий фанларга қизиққанлигини, хусусан табобатни севиб қолганлигини ёзади, чунки бу фан одамни оғриқдан, касалликдан қутқаради. Қумрий ўзи ўқиган тиббий китобларидан даволаш усуллариини ўзига кўчириб олар ва унга ўз тажрибасида қўлга киритган ютуқларини қўшиб борар экан.

Мазкур китоб 3 қисмдан иборат: 1. Одамнинг «бошидан оёғигача» бўлган касалликларга бағишланган; 2. Бадан сиртида бўладиган касалликлар ҳақида; 3. Иситмалар ҳақида. Булардан сўнг: бухрон (кризис)лар, соғайиб келаётганларнинг тадбири ва томир уришига бағишланган. Муаллиф касалликларнинг муъжаз баёнидан кейин уларнинг даволаш йўллариини кўрсатади

ва ҳар бир ҳолда унга лозим бўлган мураккаб дорн нусхаларини беради. Қумрий бу асарида Буқрот (эра-мизгача 459—355 йй.) дан тортиб Абу Бакр Розий (865—925) гача бўлган 30 дан ортиқ муаллифлардан иқтибос қилган.

Юқорида айтиб ўтилган Қумрий иккинчи асарининг иккинчи яна бошқа бир номи — «Китоб ат-танвир ал-маъруф би-сирож ал-Қумрий» («Қумрий чироғи номи билан танилган «ёритиш китоби»). Бу асарнинг бир нусхаси Истамбулда Аҳмад III кутубхонаси (анжом рақам 2040) да сақланмоқда. Бу асарнинг кириш қисмида Қумрий табобат фанини ўрганишни хоҳловчиларга ёрдам беришга ҳар доим тайёр эканлигини ёзади. Бунинг учун у ҳар хил тиббий китоблардан истилоҳларни йиғиб уларни тушунтиради. Барча сўзлар мавзу эътиборига кўра 10 бобда баён қилинган. Китобда ҳаммаси бўлиб 350 та термин тушунтирилган, шуни ҳам айтиш керакки, тушунтиришларнинг ҳаммаси муаллифнинг «Китоб ал-ғино ва-л-муно» номли асаридан олинган. (АР № 65).

Қумрийнинг бу луғати, Ибн Сино даври тиббий истилоҳларини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга, chunkи ундаги баъзи бир амалиётга оид сўзларнинг шарҳи ундан бошқа луғат китобларида, ҳатто «Тиб қонунлари»да ҳам учрамайди.

Қумрий 999 йил атрофида вафот этган ва у Бухорога кўмилган. Қумрий иккинчи асарини У. И. Каримов рус тилига таржима қилган. (АР № 67).

7. АБУ-Л-ХАЙР ИБН АЛ-ХАММОР

(942—1030)

Ўрта аср табибларидан — Ибн Синога ҳамаср бўлганлардан бири сифатида Абу-л-Хайр ибн ал-Хамморни айтиш мумкин. У 942-йили Бағдодда туғилган, бу ерда у Форобийнинг шогирди Яхё ибн Али (973 й. вафот этган) раҳбарлигида мантиқ ва фалсафани ўрганади. У табобат билан ҳам шуғулланган, хусусан табобатнинг назарий масалаларига алоҳида эътибор берган, натижада ўз замондошлари орасида иккинчи Буқрот деган лақаб олишга сазовор бўлган. Кейинчалик у Хоразмга кўчиб келади, Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) саройида Ибн Сино, Беруний,

Масиҳий ва бошқалар билан бирга ишлайди. Ундан кейин Беруний билан бирга Ғазна шахрига кўчиб бориб, султон Маҳмуд (998—1030) хизматига киради ва шу жойда 1030 йилда вафот топади. (АР № 114).

Бошқа бир маълумотларга қараганда ибн ал-Хаммор 102 ёшида насроний динидан ислом динига ўтади. Қушлардан бирида султон Маҳмуд уни ўз ҳузурига чақиртиради. Шунда Ибн ал-Хаммор отга миниб, кафшдўзлар бозоридан ўтиб кетаётганида оти туюдан хуркиб кетиб уни йиқитиб, қаттиқ майиб қилади. Шу баҳона у 1048 йили 106 ёшида оламдан ўтади.

Ибн ал-Хаммор сурёний тилини яхши билар эди, шунинг учун ҳам сурёний тилидан араб тилига кўпгина таржималар қилган. Жумладан, Византия табиби Аэция Атидий (502—575) нинг китобини таржима қилган. У бир қанча табобатга онд асарлар ёзган бўлиб, улар бизгача етиб келмаган. Фақат номларигина етиб келган. Ибн ал-Хаммор «Мақола фи имтиҳон ал-атиббо» («Табиблар тажрибаси ҳақида китоб»)нинг муаллифи бўлган, уни Хоразмшоҳ Маъмунга атаб ёзган. Яна у «Мақола фи хулқ ал-инсон ва таркиб аъзоиҳ» («Инсон хулқи ва унинг аъзосининг таркиби ҳақида китоб»), «Қитоб ал-Ҳавомил» («Ҳомиладорлар китоби»), «Қитоб тадбир ал-машойиҳ» («Қариялар тадбири ҳақида китоб») номли асарлар ёзган.

Берунийнинг «Сайдана» асарида Ибн ал-Хамморнинг иккита асаридан иқтибос қилинган — «ал-Ҳошия ало матн Булис» («Павел матнига шарҳ») ва «Қитоб ал-ағзия» («Овқатлар ҳақида китоб»). Биринчи китобдан олинган иқтибосларда дориворларнинг сурёнийча ёки грекча номлари келтирилган, баъзи бир ҳолларда эса уларнинг маҳаллий номлари ҳам кўрсатилган. (АР № 12).

Ибн Сино устозлари ва ҳамаср табиблари ижодига яқун ясаб шунини айтиш мумкинки, Ибн Сино даврида Ўрта Осиёда, хусусан Бухорода, Самарқандда ва Хоразмда табобатга онд муҳим асарлар яратган йирик табиблар яшаганлар ва ижод қилганлар. Бироқ, бу асарларнинг биронтаси ҳам ўз ичига қамраб олган маълумотлари, баён услубининг чуқур ва изчиллиги бўйича «Қонун» билан тенг келаолмайди: улардан бирлари табобатнинг амалий масалаларига асосий аҳамиятни берсалар (масалан, Қумрий), бошқалари — унинг назариясига асосий аҳамиятнинг берадилар (Ибн ал-

Хаммор), учинчиларининг асарлари эса тўлиқ эмас — уларда мураккаб дорилар қисми тушиб қолган (Ахавайний, Масиҳий ва Қумрий). Бироқ, шунга қарамай Ибн Сино устозлари ва ҳамасрлари бўлган бу олимларнинг асарлари мавзу, тузилиш ва услуб жиҳатидан аввалгиларига нисбатан устун бўлган: «Қонун»ни яратишда манбалар бўлиб хизмат қилган. (АР № 16, 64).

8. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

(973—1048)

Хоразмлик буюк олим Абу Райҳон Беруний жаҳон фани тарихида энг улуг ва ёрқин сиймолардан бири ҳисобланади.

Беруний 973 йилнинг 4-сентябрида Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳрига яқин жойда дунёга келади. Унинг исми Муҳаммад, отасининг исми эса Аҳмад бўлиб, Беруний унинг нисбаси, яъни келиб чиқиши ва насл-насабини билдирувчи номдир. «Беруний» форсча «берун» («ташқари») сўзидан олинган бўлиб, «шаҳар ташқарисида туғилган» ёки «ўша ерда яшовчи» деган маънони билдиради. Абу Райҳон эса унинг куняси, яъни лақаби бўлиб, араб тилида «Райҳон отаси» ёки «Райҳонли киши» деган маъноларни англатади.

Амударёнинг ўнг қирғоғига жойлашган Кот шаҳри X асрда Ўрта Осиёдаги йирик иқтисодий ва маданий марказлардан бири ҳисобланган, ўша вақтларда у ҳатто Бухородан ҳам катта эди. XIX-асрга келиб бу жойни Шайх Аббос валий (кейинчалик қисқартириб Шаббоз) деб атай бошлаганлар, ҳозир эса у туман маркази бўлиб, Беруний номи билан юритилади.

Беруний ўз ватанида ўқиди ва шу ерда билимларини такомиллаштириб, буюк олим бўлиб етишди. У умрининг сўнгги йилларида ёзган «Сайдана» номли асарида ёшлик чоғларини эслаб, болаликданоқ ўз табиатида билим олишга ҳаддан ташқари зўр иштиёқ бўлганини ёзади. Бошқа бир асарида эса ўзининг биринчи астрономик кузатишларини Кот шаҳрида 990 йили, яъни 17 ёшга тўлмаган ўспиринлик вақтидаёқ ўтказганлигини хотирлайди. Қўпинча у илмий кузатишлар учун керак бўлган асбобларни ўзи ясар эди, жумладан, у Шарқ фани тарихида биринчи бўлиб ер глобусини ясаган. (АР № 71, 82, 88, 98, 135).

Берунийнинг Хоразмдаги биринчи тарбиячиси ва устози ўша даврнинг машҳур математиги ва астрономи Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ (вафоти 1034 й.) бўлган.

Беруний учун она тили, ҳозирда истеъмолдан қолган хоразмий тили эди, аммо у ўз асарларини ўша даврларда Яқин ва Ўрта Шарқда умумий тил ҳисобланган араб тилида ёзди. Кейинчалик Беруний, яъни 45 ёшида қадимги ҳинд тили санскрит билан шугулланиб, уни тўла эгаллаб олди. Беруний ўзининг «Сайдана» асарида доривор моддалар номларини 31 тил ва лаҳжада келтиради, бу нарса унинг юқорида зикр этилган тиллардан ташқари яна қатор бошқа тил ва лаҳжалар билан ҳам таниш бўлганлигидан далолат беради.

Кот шаҳрида олдинги Хоразмшоҳ саройига яқин бўлган Беруний 995 йили Хоразмдан чиқиб, Техроннинг жануб томонида жойлашган қадимги Рай шаҳрига келади. 22 ёшли ёш олим бегона шаҳарда кўп қийинчиликларга дуч келади ва ҳатто моддий жиҳатдан ҳам анча таъгликда яшаган.

Маъмун ибн Муҳаммад икки йилдан кейин, яъни 997 йили вафот этади. Эҳтимол шунинг учун бўлса керак, Беруний қисқа муддатга бўлса ҳам яна ўз ватани Котга қайтиб келади. Унинг Ибн Сино (980—1037) билан ёзма равишда олиб борган илмий мунозаралари тахминан мана шу йилга тўғри келади. Ўша пайтларда Беруний Хоразмда туриб Бухорода яшаётган ёш Ибн Синога табиат фалсафаси ва физиканнинг айрим масалалари юзасидан саволлар ёзиб юборади. Берунийнинг бу саволлари, Ибн Синонинг унга берган жавоблари, кейин бу жавобларига Беруний томонидан билдирилган эътирозлар ҳаммаси жамланиб бир рисола шаклида бизгача етиб келган ва нашр этилган. (АР № 26, 43). Бу илмий ёзишмаларда, жумладан, дунёларнинг кўплиги, бўшлиқ масаласи, огирлик ва енгиллик, жисмларнинг атомдан ташкил топганлиги, уларнинг иссиқликдан кенгайиши, нурнинг аксланиши ва синиши каби мавзулар тилга олинади. Беруний бу масалаларда Аристотелга қарши дадил фикрлар баён қилса, Ибн Сино, аксинча, буюк юнон файласуфини ёқлашга ҳаракат қилади. Орадан кўп ўтмай, тахминан 998 йили Каспий дёнгизининг шарқи-жанубий томонига жойлашган Гургон вилоятининг амири Қобус ибн Вашимгир (ёки Вушмагир, 1012 йили қатл этилган) Берунийни ўз

саройига таклиф этади. Қобус амир сифатида жуда қаттиққўл ва золим бўлишига қарамай, араб адабиёти-ни севар ва илм—фан аҳлига ҳурмат билан қарар эди. Бир вақтлар буюк бухоролик табиб Ибн Сино ҳам Қобус саройида яшаган эди. Унинг устозларидан бири табиб ва астроном Абу Саҳл Масиҳий (1010 йилда вафот этган) ҳам шу вақтда Гургонда эди. Беруний ҳам бу олим билан яқин дўстона муносабатда бўлган. Бу нараса шундан ҳам маълумки, Масиҳий ўзининг физика ва математикага онд рисоляридан 12 тасини Берунийга бағишлаб ёзган.

Беруний ўз илмий ишларига қулайроқ шароит яратиш мақсадида бўлса керак, Қобуснинг таклифини қабул қилиб Гургонга келди. Кейинги тадқиқотлардан маълум бўлишича, Беруний Гургонда 1004-йилгача яшаган.

Пойтахтни Котдан Гургонж (Урганч)га кўчирган янги Хоразмшоҳ Али ибн Маъмун (998—1009) нинг таклифига биноан бўлса керак, Беруний 1004 йили ўз ватани Хоразмга қайтади ва тез орада саройга яқин турган олим ва сиёсий арбоблардан бири бўлиб қолади.

Шу вақтларда, хусусан Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) даврида, Гургонж шаҳри Ўрта Осиёдаги илм-фан ва адабиёт марказларидан бирига айланган бўлиб, у ерда қатор олим ва адиблар яшаб ижод этганлар. Олимларнинг шу анжумани илмий адабиётда баъзан «Маъмун академияси» деб ҳам юритилади. (АР № 1, 2.) Берунийнинг мазкур анжуманда етакчи олимлардан бири бўлганлиги шубҳасиз; бироқ унинг шу даврда Хоразмда олиб борган илмий ишлари ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. Олимнинг ўз асарларидаги айрим фактлар шуни кўрсатадики, у 1016 йилгача Хоразмда бир неча бор астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлардан кўзда тутилган мақсад, жумладан, Гургонж шаҳарининг жуғрофий кенглигини аниқлаш бўлган. Беруний «Қуёш ҳаракатини аниқлаш йўли» номли китобини ҳам 1016 йили Хоразмда ёзган.

Саройга яқинлик Берунийга шоҳ хазинасидаги хилма-хил қимматбаҳо тошлар ва металллардан тажриба учун фойдаланиш имкониятини беради ва натижада у ўзининг солиштирма оғирлик масаласига бағишланган ажойиб рисоласини тасниф этади.

Берунийнинг Хоразмдаги нисбатан осойишта ҳаёти

1017-йилгача давом этди. Ўша вақтда Ўрта Осиё ерлари икки йирик давлат ўртасида тақсимланган эди, Аму-дарёнинг шарқий томонидаги ерлар Қорахонийлар қўлида бўлса, унинг гарбида жойлашган вилоятлар, шу жумладан Хоразм ҳам, султон Маҳмуд бошлиқ Ғазнавийлар давлати таъсири остида эди. Авваллари Маҳмуд билан Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун ўртасида дўстлик муносабатлари мавжуд бўлиб, ҳатто Ғазна султони Хоразмшоҳга ўз синглисини ҳам берган эди. Аммо кейинчалик Маҳмуд ўз номини хутбага қўшиб ўқилишини, яъни Хоразмда ҳам ўзини ҳоким деб тан олишини талаб қилади. Ноилож қолган Хоразмшоҳ унинг талабини қабул қилади. Бундан ғазабга келган аскарлар исён кўтардилар ва 1017 йил мартида Маъмун ибн Маъмунни саройдаги кўп аъёнлар билан бирга қатл этадилар. Маҳмуд қулай фурсатдан фойдаланиб, куёви учун ўч олиш баҳонаси билан Хоразмга келиб уни забт этади. Бу воқеадан кейин Хоразмшоҳ саройида бўлган бир қанча олимлар, шу жумладан, Беруний ҳам Ғазнага — Маҳмуд хизматига олиб кетилади.

Берунийнинг Ғазнада ёзилган ва бизгача етиб келган асарларининг биринчиси «Масканлар орасидаги масофаларни аниқлаш учун жойларнинг чегараларини белгилаш» яъни ҳозирда «Геодезия» номи билан юритилади. Бу асар 20-сентябрь 1025 йили ёзиб тугатилган. Беруний томонидан тузилган денгизларнинг жойланиш схемаси ўз даври, ҳатто, умуман, ўрта асрлар учун энг аниқ схема эди. Олимнинг бу соҳадаги ажойиб ишлари билан биринчи, география тарихида биринчи бўлиб Африка қитъаси жануб томондан океан билан қопланган, деган фикрни олға сурганлигидир.

Султон Маҳмуд 1000-йилдан бошлаб Ҳиндистонга тез-тез «ғазот» билан борар эди. Шунинг учун Беруний 1017 йили Ғазнага келган вақтидан бошлаб ҳиндлар билан бевосита муносабатда бўлиш имкониятига эга бўлади.

«Сайдана»даги айрим фактлардан Берунийнинг Кашмир тоғларигача ҳам борганлиги англашилади. Шундай қилиб, Беруний Ҳиндистонни ва унинг бой маданиятини ҳар томонлама чуқур ўрганишга киришади. Бунинг учун у аввало ҳинд китобларини мутолаа қилиш ва олимлари билан яқин муносабатда бўлиш орқали ҳиндларнинг классик адабий тили бўлган санскритни ўргана бошлади ва тез орада уни шу даражада чуқур эгал-

лайдики, араб тилидаги илмий асарларни санскритга ва аксинча, санскрит тилидагиларни арабчага таржима қилади.

Беруний ҳеч қандай қийинчиликларга қарамай Ҳиндистоннинг табиатини, у ерда яшовчи халқларнинг тарихи, урф-одатлари, диний ақидалари, фалсафий системалари, адабиёти ва илмларини 13 йил давомида чуқур ва атрофлича ўрганиб, ўзининг 80 бобдан иборат машҳур «Ҳиндистон» асарини яратди. 1030 йили тугалланган бу асарнинг тўла номи «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ёки сиғмайдиган таълимотларининг ҳақиқатини аниқлаш» бўлиб, унинг бир неча қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган.

Маҳмуднинг вафотидан сўнг Ғазнавийлар тахтига унинг ўғли султон Масъуд (1030—1041) ўтиради ва бу воқеа Беруний ҳаётида кескин ўзгариш ясайди. Ёш султон илм-фанни севар ва шахсан ўзи астрономия билан қизиқар эди. шунинг учун ҳам Берунийга алоҳида ҳурмат билан қараб, унинг илмий ишларига кенг шароит яратиб беради. Бунга жавобан Беруний ўзининг астрономия ва математикага онд энг йирик асарини Масъудга бағишлайди ва унга «ал-Қонун ал-масъудий» («Қонуни Масъудий») деб ном қўяди. Тахминан 1036 йилда ёзиб тугалланган бу асар ўрта асрларда Шарқда Берунийнинг бошқа асарларига нисбатан кўпроқ машҳур бўлган ва олимлар томонидан юксак баҳоланган.

Беруний ҳаётининг сўнгги етти йили Масъуднинг ўғли султон Мавдуд (1041—1048) даврига тўғри келади. Бу даврда ҳам олим самарали илмий ишларини тинмай давом эттирди ва бир неча йирик асарларини яратди. Шулардан бири «ал-Жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир» («Жавоҳирларни билиш учун маълумотлар тўплами») номли китоби бўлиб, унда қимматбаҳо минераллар ва металллар ҳақида фикр юритилади. Шунинг учун ҳам бу асар ҳозир «Минерология» деб юритилади. (АР № 11).

Берунийнинг энг сўнгги асари доришуносликка бағишланган бўлиб, «Китоб ас-сайдана фи-т-тибб» («Табобатда доришунослик китоби») деб аталади. Уни олим жуда кексайиб қолган вақтида ёзишга киришади ва узил-кесил таҳрирдан чиқаришга улгурмай вафот этади. Дунё бўйича бу асарнинг фақат нуқсонли битта қўлёзма нусхаси сақланиб қолган эди. Уни У. И. Каримов бирилчи бўлиб «Сайдана» («Фармокогнозия») номи би-

лан рус тилига таржима қилиб чоп эттирди. (АР № 12, 62).

«Сайдана» Шарқ мамлакатлари жумладан, Ўрта Осиёда доришунослик (фармакогнозия) тарихида алоҳида ўрин тутувчи муҳим бир асардир. Асарнинг муқаддимасида Беруний бу фаннинг вазифалари ва унинг баъзи бир назарий масалаларига шу қадар кенг ва илмий жиҳатдан тўхталиб ўтадики, бу нарса Берунийни Ўрта Осиёда фармакогнозия илимига асос солувчилардан бири деб ҳисоблашга имкон беради.

Китобнинг асосий қисми ўсимлик, ҳайвон ва маъданлардан олинган 1000 дан ортиқ доривор моддаларни ҳар томонлама таърифлашга бағишланган. «Сайдана»нинг доришуносликка оид бошқа асарлардан фарқи шуки, бунда Беруний ҳар бир ўсимлик, ҳайвон ёки маъданнинг номини бир неча тилда келтиради: араб, форс, юнон, сурёний, ҳинд (санскрит), хоразмий, сугдий, туркий ва бошқалар. Умуман, китобда доривор моддаларнинг 30 дан ортиқ тил ва лаҳжалардаги 4500 номи қайд этилган. Бу нарса Беруний давридаги табиб ва доришунослар учун қанчалик муҳим бўлган бўлса, ҳозирги замон тадқиқотчилари учун ҳам шунчалик қимматлидир. Чунки у синонимлар дориларни тўғри аниқлаш имконини беради.

Беруний кўпинча ўзи бўлган мамлакатлар, яъни Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонда шахсан учратган доривор моддалар ҳақида қизиқарли маълумотларни келтиради, булар шу мамлакатлар фани ва маданияти тарихи нуқтаи назаридан алоҳида аҳамиятга эга. Бундан ташқари «Сайдана» олим ижодининг ҳали кам ўрганилган томонларини ёритиш учун ҳам муҳим қўлланмадир. Умуман, «Сайдана» Берунийнинг доришунослик ва табобатдан ташқари, ботаника, зоология, филология, география каби бошқа фанларга ҳам қўшган ҳиссаси жуда салмоқли бўлганини кўрсатади.

Беруний 1048 йил 11-декабрда 75 ёшида Ғазна шаҳрида вафот этади.

Беруний 1036 йилнинг октябрида ўз асарларининг рўйхатини тузган эди. Шу рўйхат бўйича олимнинг ўша вақтгача ёзган асарлари 106 та бўлган. Аммо ундан кейин Беруний яна 12 йил яшаб, қатор янги асарлар яратди. Шуларнинг ҳаммасини ҳисобга олганда, унинг жами асарларининг сони 152 тага боради. Шулардан 70 таси астрономияга, 20 таси математикага,

12 таси географияга ва геодезияга, 4 таси кортографияга, 3 таси об—ҳаво масалаларига, 3 таси минералогияга, 1 таси физикага, 1 таси дорншуносликка, 15 таси тарих ва этнографияга, 4 таси фалсафага ва 18 таси адабиётга бағишланган. Афсуски, буларнинг кўпи йўқолиб кетиб, бизгача фақат 30 тачасигина етиб келган. Аммо шу сақланиб қолган асарларнинг ўзи ҳам кишилик маданияти хазинасига қўшилган йирик ва бебаҳо ҳиссадир. (АР № 32, 63, 86, 88, 98).

9. АБУ САҲЛ МАСИҲИЙ ЖУРЖОНИЙ

(970—1010)

Абу Саҳл Масиҳий ҳам ибн Синонинг ҳамасридир. У Гургонда туғилган, Хоразмда яшаб ижод этган. Уша вақтларда Хоразмда Беруний, Ибн Сино, Абу-л-Хайр, Ибн Ироқ ва бошқалар ҳам яшар эди. Масиҳий замонасининг йирик табиби, табиатшуноси, астрономи ва файласуфи эди. У томонидан математикага, астрономияга ва иқлимшуносликка оид асарлар ёзилган.

Бироқ, фан тарихида Масиҳий табиб сифатида машҳурроқдир. У Ибн Синонинг яқин дўсти ва табобат соҳасида унинг устозларидан бири эди. Масиҳий Ибн Сино билан биргаликда Хоразмдан Хуросонга ўтиб кетганда 40 ёшида 1010 йили нобуд бўлган.

Масиҳий ёзган 8 та тиббий асар бизгача етиб келган, улардан бири қомусий аҳамиятга эга, қолганлари табобатнинг айрим масалалари: умумий терапияга, одам аъзоларининг физиологиясига, чечакка, ўлат (чума)га мизожга ва томир урушига бағишланган. Масиҳийнинг асосий ва энг катта асари «Қутуб ал-миъа фи-с-сипоъат ат-тиббия» («Табобат санъати бўйича юз китоб») деб аталади. Бу асар бизгача кўпгина нусхаларда етиб келган бўлиб, битта тўлиқ бўлмаган нусхаси ЎзФАШИ (анжом рақам 12970) да сақланмоқда. У 36 китоб («китоб» бу жойда «боб» маъносига) дан иборат, «Юз китоб» қуйидаги мавзуларга бағишланган: 1—29 китоблар табобатнинг умумий назариясига бағишланган, 30—33-сонда дориларга бағишланган, 34—38-ҳам баъзи бир умумий масалалар (касалликларнинг сабаб ва белгилари) га бағишланган, 39—62-иситмалар, шишлар ва томир уришига бағишланган, 63—94-одамнинг бошидан товонигача бўлган аъзоларида юз берадиган жузъий

касалликларга бағишланган, 95—100-тсри касалликларни, чиқиш ва заҳарларга бағишланган.

Ўрта асрларда Масиҳийнинг бу асарини — чуқур тадқиқот эканлиги, баён услубининг тушунарлиги, ихчамлиги ва қайтариқларнинг йўқлиги билан юқори баҳоланган. Арузий Самарқандий бу асарни Жолинус, Розий ва Ибн Синоларнинг асарлари билан бир қаторда ўрганишни таклиф қилган эди. Афсуски, Ўрта Осиё табобатининг бу ажойиб ёдгорлиги шу кунгача нашр қилинмаган ва ҳозирги замон табобат тарихи мутахассислари назаридан асоссиз четда қолиб келмоқда. (АР № 64).

10. АБУ АЛИ ИБН СИНО

(980—1037)

Табибнинг тўлиқ исми Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ ал-Ҳасан ибн Али Ибн Сино бўлиб, кўпинча қисқартириб Абу Али ибн Сино деб юритилади. Бу исм қадимги яҳудий тилида Авен Сино деб ёзилган ва олимнинг Европада кенг тарқалган Авиценна шаклидаги номи шу сўзни бир оз бузиб талаффуз этишдан келиб чиққан.

Ибн Синонинг отаси Абдуллоҳ Балх шаҳридан бўлиб, Сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансур (976—997) даврида Бухоро томонига кўчиб келади ва ўша атрофдаги Хурмитон қишлоғига амалдор этиб тайинланади. Кейин Афшана номли қишлоқда ҳам истиқомат қилади ва шу қишлоқдан Ситора номли қизга уйланади. Уларнинг 2 ўғиллари бўлиб, каттаси Ҳусайн эди. У 980 йили дунёга келади.

Ҳусайн 5 ёшга киргач, Ибн Синолар оиласи Бухорога кўчиб келади ва уни ўқишга берадилар. Ибн Сино аввал Қуръон ва адаб дарсларини ўқийди ва 10 ёшга етар-етмас бу дарсларни тўла ўзлаштириб олади. Айни вақтда у арифметика ва алгебра билан ҳам шуғулланади. Булардан ташқари, уйда Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий раҳбарлигида мантиқ, геометрия ва астрономия фанларини ўқийди. Шу билан бирга Ибн Сино табиий фанлар билан ҳам жиддий шуғулланади; хусусан табобатни севиб ўрганади. У ўзининг туғма истеъдоди ва фавқу-

лодда меҳнатсеварлиги туфайли дарсларни осонлик билан ўзлаштирар ва ҳатто муаллимларга номаълум дарсларни ҳам китобдан мустақил ўқиб билиб олар эди.

Айниқса, тиб илмида у жуда тез камол топа бошлайди. «Тиб илми,— деб ёзади Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида,— қийин илмлардан эмас, шу сабабли қисқа муддат ичида бу фанда жуда илғорлаб кетдим, энди ҳатто билимдон табиблар ҳам келиб ҳузуримда тиб илмидан дарс оладиган бўлдилар. Беморларни ҳам кўриб турардим ва шу йўсида орттирган тажрибаларим натижасида муолижа эшиклари менга шу қадар кенг очилиб кетдики, уни таърифлаб бериш қийин».

Ибн Сино 17 ёшидаёқ Бухоро халқи орасида моҳир табиб сифатида донг чиқаради. Ўша кезларда сомониylар давлатининг бошлиги Нуҳ ибн Мансур касал бўлиб, сарой табиблари уни даволашдан ожиз эдилар. Бухорода янги чиққан ёш табибнинг овозаси саройга етиб борган эди, уш и амирни даволашга таклиф қиладилар ва унинг иштирокида даволанган бемор тез фурсатда оёққа туради. Бунинг эвазига Ибн Сино сарой кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Бу кутубхона ўша вақтда бутун Урта ва Яқин Шарқдаги энг катта ва бой кутубхоналардан саналарди. Бир неча йил давомида кеча-кундуз тинмай мутолаа қилиш натижасида Ибн Сино ўз билим доирасини мислсиз даражада кенгайтирадиким, у даврда шу қадар билимга эга бўлган бошқа бир кишини топиш мушкул эди.

999 йили Қорахонийлар Бухорони забт этиб, Сомониylар давлатини йиқитадилар. Бунинг устига айрим феодал ҳукмдорларининг ўзаро уруши Бухорода тинч ва хотиржамликда илмий ишларни давом эттиришга қулай фурсат қолдирмаган эди. Булар етмагандек 1002-йили Ибн Синонинг отаси вафот этади. Оқибатда Ибн Сино ўз юрти Бухорони тарк этиб Хоразм (Урганч) га кетади.

Хоразмшоҳлар Али ибн Маъмун (997—1009) ва ибн Маъмун (1009—1017) лар даврида Урганчда кўпгина замонасининг таниқли олимлари яшар ва ижод этар эдилар. Йирик астроном ва математик Абу Наср ибн Ироқ (Берунийнинг устози, 1034 й. вафот этган), атоқли табиб ва философ Абу Саҳл Масиҳий (1010 й. вафот этган), Абул-л-Хайр Хаммор (942—1030), ниҳоят буюк олим Абу Райҳон Беруний (973—1048) шулар жумласидандир.

Ўз сиёсатида кўпроқ руҳонийларга таянадиган Ғазна ҳукмрони Султон Маҳмуд (998—1030) Хоразм ерларини ўз давлатига қўшиб олишга ҳаракат қилади. Унга тобе бўлишни истамаган Ибн Сино тахминан 1010—1011 йилларда Хоразмдан маҳфий равишда чиқиб Хуросон томон йўл олади. Нисо, Абивард (бу шаҳарлар ҳозирги Туркменистон ерларида бўлган) ва бошқа шаҳарларда қисқа вақт тургандан кейин Каспий денгизининг шарқ-жанубида жойлашган Гургон амирлигига етиб боради. Бу ерда Абу Убайд Жузжоний билан топишади, шундан бошлаб бу йигит Ибн Синога энг яқин ва содиқ шоғирд бўлиб қолади ва устозининг охириги нафасигача ундан ажралмайди. Жузжоний Ибн Синонинг то Гургонга келгунча бўлган таржиман ҳолини унинг ўз оғзидан ёзиб олган, устоз ҳаётидаги ундан кейинги воқеаларни ҳам ўзи ёзиб тўлатган, шу туфайли биз Ибн Синонинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ишончли манбага эгамиз. (АР № 42, 49).

Кўп ўтмай Ибн Сино Гургонда ўзининг илмий ишлари ва табиблик фаолиятини бошлаб юборади. «Тиб қонунлари»нинг 1-китоби ва бошқа асарларини ёзишга киришади.

1014-йили Ибн Сино Гургонни ҳам тарк этади ва бир қанча муддат Рай ва Қазвин шаҳарларида тургандан кейин Ҳамадонга келади, ва бувайҳийлар ҳукмдори Шамс ад-давла (997—1021) хизматига киради — олдин сарой табиби бўлиб ишлайди, сўнгра вазирлик мансабига кўтарилади.

Ибн Синонинг шоғирди Жузжонийнинг айтишича, Ҳамадонда яшаш устози учун оғир бўлгач, Исфахон амири Ало ад-Давлага хат юбортириб, унинг олдига кетмоқчи бўлади. Лекин мактубни Ҳамадонда тутиб олиб, Ибн Синони Фардажон номли бир қалъага қамайдилар. У бу қалъага кирар экан, шундай ғамгин мисралар айтади:

Бу ерга киришим, кўриб турибсан, шубҳасиздир,
Бутун шубҳа бу ердан қачон чиқишимдадир. (АР № 138).

Ибн Сино бу қалъада тўрт ой ётади ва озод бўлгач, ёнида укаси Маҳмуд, шоғирди Жузжоний ва икки хизматкори билан бирга дарвиш кийимида Ҳамадондан Исфахонга кетадилар.

Ибн Сино «Юрак дорилари» (ал-Адвият ал-қалбия) номли рисоласини шундай бир ғамгин ва фалокатли ҳаёт кечирган Ҳамадон шаҳрига илк келган вақтида ёзган.

Жузжонийнинг ёзишича, Ибн Сино жисмоний жиҳатдан ҳам жуда бақувват киши бўлган. Бироқ, шаҳарма-шаҳар дарбадарликда юриш, кечалари ухласдан улуксиз ишлаш ва бир неча бор таъқиб остига олиниб, ҳатто ҳибсда ётишлар олимнинг саломатлигига таъсир этмай қолмади.

У қуланж (колит) касаллигига чалиниб қолган эди. Касаллик зўрайгач, уни тутқаноқ тутадиган бўладч, оқибатда шу дарддан у 1937 йили 57 ёшида Ҳамадонда вафот этди. Унинг қабри ҳозиргача сақланиб қолган.

ИБН СИНОНИНГ ТИББИЙ АСАРЛАРИ ҲАҚИДА

Ибн Сино 450 дан ортиқ асарлар ёзиб қолдирган бўлса ҳам бизгача уларнинг 242 тасигина етиб келган. Шу 242 дан 80 таси фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуфга тегишли, 43 таси табобатга оид, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси табиёт илмига, 7 таси астрономияга, 1 таси математикага, 1 таси музыкага, 2 таси кимёга, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга ва 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган. (АР № 6—9, 129).

Ибн Синонинг бизгача етиб келган тиббий рисоалари («Тиб қонунлари»дан ташқари) нинг мазмунига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Умумий хусусиятга эга бўлган асарлар, буларда қуйидагилар ёритилади:

а) табобатнинг деярли барча соҳалари (бунга Ибн Синонинг «Табобат ҳақидаги уржуза»си мисол бўлади). (АР № 126, 127).

б) бу фаннинг бирорта соҳаси — бунга соғлиқни сақлаш ва гигиенага оид назм ва насрда ёзилган бир қатор рисоалари киради (масалан, «Саломатликни сақлаш ҳақида ёзилган уржуза», «Тўрт фаслга оид тиббий уржуза», «Сафарда бўладиганларнинг тадбири ҳақида рисола», «Аскар манзилгоҳини тузатиш тадбири ҳақида», «Саломатликни сақлаш ҳақидаги рисола», «Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш орқали инсон баданига етишган турли зарарларни йўқотиш»); панд-насиҳат ва табибга умумий тавсия шак-

лида ёзилган бир қанча асарлар (масалан, «Букрот тиббий васиятлари ҳақида уржуза», «Тиббий дастур»); айрим назарий масалаларга бағишланган рисолалар (масалан, «Туғма ва ёт иссиқликларнинг фарқи ҳақида»); иситмани нисбатан шиллиқдан осон пайдо бўлиш сабаблари шарҳи (масалан, «Хунайн ибн Исҳоқ масалаларининг шарҳи»); бу гуруҳга яна шунга ўхшаш мавзуда бошқа табиблар билан олиб борилган баҳс киради (масалан, «Абу-л-Фараж ибн ат-Таййиб китобини рад қилиш ҳақида рисола», «Шайх Абу-л-Фараж ибн Абу Саъид ал-Йаманий мақоласига раддия»); шунингдек («Анатомияга оид уржуза», «Қон олинадиган томирлар», «Томир уриши ҳақида рисола»). (АР № 9, 54).

II. Бирорта аъзонинг касаллиги ёки муайян бир касалликка бағишланган асарлар. Масалан, юрак касалликлари ва уни даволашга бағишланган дориворлар ҳақида («Юрак дорилари рисоласи»); йўғон ичак касаллигига бағишланган («Йўғон ичак касалликлари ҳақида рисола»); жинсий аъзолар фаолиятининг бузулиши ҳақида («Жинсий алоқа ҳақида уржуза», «Манийнинг (ихтиёрсиз) оқишига қарши тадбир»). (АР № 14, 15, 17, 25, 138).

III. Доришуносликка оид асарлар: буларнинг айримлари умумийроқ масалаларга бағишланган — дори-дармон билан озиқ бўладиган моддалар ўртасидаги фарққа («Озиқ бўладиган моддалар ва дорилар»), ҳар бир дорини ичиш учун маъқул бир вақтни тайинлаш («Тиббий насиҳатлар ёзилган уржуза»), содда дориларнинг бир ичим миқдорини кўрсатиш («Содда дориларнинг ичиладиган миқдори [ва уларнинг зарари]»). Шунақалари ҳам борки, уларда дориларни тайёрлаш усуллари ва хусусияти ҳам баён этилган, шунингдек муайян дориворни қўлланадиган ўринлари айтилган («Сиканжубин ҳақида рисола», «Баданни идора этиш, шаробнинг фазилатлари ва унинг зарарлари», «Сачратқи ҳақида рисола»). (АР № 9, 139).

Мазкур рисолаларда қайд этилган барча масалалар-Ибн Синонинг асосий тиббий асари — «Тиб қонунлари»да маълум даражада ёритилган. Бироқ, бу рисолалар синчиклаб ўрганиб чиқилмагунча, уларнинг «Қонун» билан ўзаро муносабатларини айтиб бўлмайдиган — улар «Қонун»нинг мос келадиган бирорта қисмини бирор шаклдаги такрорими ёки улар бетакрор, мустақил рисолаларми?

1970 йил охирларига келиб Ибн Синонинг таржима қилинган китоблари нодир библиографик асарларга айланиб қолди. Уларга бўлган талаб эса тобора ошиб бормоқда эди. Шунинг учун ҳам 1980 йили Ўзбекистон Фанлар академияси Ибн Сино таваллудининг 1000 йиллигига бағишлаб «Тиб қонунлари»нинг иккинчи тузатишган ўзбекча ва русча нашрини босмага тайёрлади ва уни 1979—1983 йиллар мобайлида нашрдан чиқарди. (АР № 8).

«Тиб қонунлари» («ал-Қонун фи-т-тибб») беш китобдан иборат:

Биринчи китоб табобатнинг назарий асослари ҳамда амалий табобатнинг умумий масалалари ҳақида маълумот беради. Табобат илмининг таърифи, унинг вазифалари, хилт ва мижоз ҳақидаги таълимот баён қилинади... (АР № 46, 102, 128).

Иккинчи китоб — ўша вақт табobatiда қўлланилган дори-дармонлар ҳақида зарурий маълумотлар баён қилинган мукаммал мажмуадир. Унда ўсимлик, ҳайвон ва маъданлардан олинадиган 800 дан ортиқ дори-дармон таърифи, уларнинг даволик хусусиятлари ва қўлланиш усуллари баён қилинган. (АР № 18, 20, 59, 112, 115).

Учинчи китоб инсон танасининг бошидан товонигача бўлган аъзоларида юз берадиган «хусусий» ёки «махаллий» касалликлар ҳақида маълумот беради. Бошқача қилиб айтганда, бу китоб хусусий патология ва терапияга бағишланган. (АР № 27—26,41).

Тўртинчи китоб киши аъзоларидан биронтасига хос бўлмаган «умумий» касалликларга бағишланган. Бундай касалликларга турли иситмалар (касаллик давридаги бухронлар), шишлар (шу жумладан рак), тошмалар, яра-чақалар, куйиш, суяк синиши ва чиқиши, асабларнинг жароҳатланиши, бош суяги, кўкрак қафаси, умуртқа ва қўл оёқларнинг шикастланиши киритилган. (АР № 37—33,124).

Бешинчи китоб фармакопея бўлиб, унда мураккаб таркибли дори-дармонларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш усуллари баён қилинган.

1987 йили Ўзбекистон «Фан» нашриёти» Абу Али ибн Сино тиббий рисоаларининг бир томлигини оммалаштирди. Унга қуйидаги II рисола киритилган:

1. «Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърый асари — «Уржуза», «Уржуза» Ибн Сино қаламига мансуб шеърый асарларнинг баркамоли ва энг улуғдир. Бундай

асар яратиш учун муаллиф кўп ишлагани ва ўз ғояларининг халққа тезда етиб боришини истаганлиги ҳақида шундай дейди: «Мен бу «Уржуза»га камолот тўқинини ва ҳусн сарупосини кийгаздим, уни ўрганиш осонроқ, машаққати камроқ бўлсин деб, тўқилишини осон, вазнини енгил қилдим». Бунинг натижасида,— дейди Ибн Сино,— кимки унга идрок кўзи билан қараса, бу ҳажми кичик асар туфайли катта илмга эриша олиши мумкин.

2. «Юрак дорилари». Табобат фанининг тараққиётида Ибн Сино тиббий асарлари юқори баҳоланади. Ибн Сино асрдошлари ва ундан бир неча юз йил кейин ўтган табиблардан Ибн Жазла (вафоти 1100 й.) Ибн Бойтор (вафоти 1248 й.), Хожа Зайн ал-Аттор (XIV аср), Ҳакимий (XV аср)лар ўзлари ёзган тиббий асарларининг юрак касалликлари бобида Ибн Сино «Юрак дорилари» рисоласида кўрсатилган содда дорилардан бевосита фойдаланибгина қолмай, бу дориларнинг юракка етказадиган зўр манфаатини ва бу соҳада Ибн Синодан кейин ўтган табиблар ҳам унинг билим даражасига ета олмаганликларининг жонли гувоҳи бўладилар.

Мирзо Улуғбек (1447—1449) таклифига кўра, Самарқандга ижод қилиш учун келган кермонлик табиб Нафис ибн Аваз Кермоний (XV аср), Жамолуддин Муҳаммад Оқсаройий (XIX аср) ўзларининг тиббий асарларида Ибн Синонинг руҳ ҳақида айтган материалистик фикрларидан ўринли фойдаланганлар.

Мир Муҳаммад Замон Дейламий (XVII аср), Муҳаммад Боқир (XVII аср), Солиҳ ибн Муҳаммад Қонний (XVIII), Муҳаммад Солиҳ Бухорий (XIX аср)лар ўзларининг тиббий асарларида Ибн Синонинг меланхолия касалини даволаш учун кашф этган ёқутий дорисидан ўзларигина фойдаланиб қолмай, бу дори билан оталари ва ҳамкасблари ҳам беморларни муваффақиятли тузатганликлари ҳақида гувоҳлик берадилар.

Демак, Ибн Синонинг «Юрак дорилари» номли рисоласи юрак касалликларини ўрганиш ва тузатиш ишида муаллиф замонасида ҳам, ундан кейин ҳам, то XIX асргача Шарқ табиблари орасида тенги йўқ қўлланма бўлиб келган. (АР № 21).

3. «Тадбирда йўл қўйилган ҳар бир хатоларга қарши чора кўриш орқали инсон баданига етишган турли

зарарларни йўқотиш» («Дафъ ал-мазорр ал-куллия ан ал-абдон ал-инсония би-тадорик анвоъ хато ат-тадбир»). Мазкур рисола Ибн Сино ўзига замондош бўлган давлат арбоби ва олимларга ҳомийлик қилган илмпарвар хоразмлик вазир Абу-л-Ҳасан ас-Саҳлийга бағиш-лаб ёзган. Рисола соғлиқни сақлашнинг назарий масалалари устида баҳс қилувчи асардир.

4. «Баданни идора этиш, шаробнинг фазилатлари ва унинг зарарлари» («Сиёсат ал-бадан ва фазоил аш-шароб ва манофиътиҳ ва мазорриҳ») номли рисола Ибн Синонинг бошқа рисолалари орасида энг кичиги деса бўлади, чунки у фақат бир варақни ташкил этади. Рисолада Ибн Сино айтганидек, шаробнинг оз ичувчига бўладиган манфаатлари, фазилатлари ва шунингдек баъзи бир зарарлари, кўп ичувчини алдаши ва шаробдан туғиладиган барча касалликларда юз берадиган ҳолатлар ҳақида қисқа гапирилади.

5. «Томир уриши ҳақида рисола» («Рисола-йи набзия») Ибн Сино томонидан форс тилида ёзилган бу рисолада аввал томир уришининг таърифи берилади, ундан сўнг томир уришининг моҳияти ва хиллари айтилган. Бу рисолада келтирилган форс ва араб тилларидаги терминлар муҳим аҳамиятга эга. Рисола «Қонун»нинг шу мавзуга бағишланган қисмига тахминан тенг келади.

6. «Қон олинадиган томирлар ҳақида» («Рисола фил-уруқ ал-мафсуда») араб тилида ёзилган бу рисола-нинг мазмунини Ибн Сино унинг кириш қисмида қуйидаги икки жумлада баён қилади: «Қон олинадиган томирлар... икки турдир. Бир тури — веналар, яна бир тури — айрим артериялар, бўлиб, буларнинг ҳаммаси 43 тадир.

7. «Сафарда бўладиганларнинг тадбири ҳақида рисола» («Фи тадбир ал-мусофирин»). Рисолада умуман сафарда бўладиганларнинг тадбирларидан ташқари, денгизда сафар қилувчиларнинг махсус тадбири, қордан қамашган кўзнинг давоси, қишда кишининг қўл ва оёқларида юз берган қичиш билан бўладиган оғриққа қарши ишлатиладиган тадбирлар, терида пайдо бўлган шилиниш ва оёқ кийим уришидан вужудга келган чақаларнинг давоси каби масалалар баён қилинган.

8. «Шаҳвоний қувват ҳақида рисола» («Рисола фил-л-боҳ»). Рисолада жинсий қобилият ва ёш ўтиши билан унинг сусайиб бориши ҳақида сўз юритилади. Шу-

нингдек, шахвоний қувватни кучайтирувчи дори ва тадбирлар айтилган.

9. «Жудия рисоласи» («Рисола-йи жудия»). Бу Ибн Синонинг форс тилида ёзилган рисолаларидан бири. Рисоланинг кириш қисмида уни султон Маҳмудга бағишланганлигини айтилган. Бироқ, баъзи мутахассисларнинг фикрига кўра, бу рисола Ибн Сино ёзганлиги шубҳа туғдиради. Рисола киришдан ташқари саккиз бобдан иборат бўлиб, жумладан кўз, тиш оғриғи ва меъда касалликларини даволаш баён қилинган. Шунингдек, унда баъзи бир гигиена ва санитарияга оид масалалар ҳақида ҳам гап юритилади.

10. «Сачратқи ҳақида рисола» («Рисола фи-л-ҳиндабо»). Бу рисолада сўз нега табиблар ювилмаган сачратқи ширасини ишлатишни буюрадилар, деган масала билан бошланган бўлиб, рисола давомида бу саволга жавоб бериб борилади.

11. «Сиканжубин ҳақида рисола» («Рисола фи-с-сиканжубин»). Сиканжубин — бу шифобаҳш ичимлик бўлиб, у асосан узум сиркаси ва асалдан тайёрланади. Баъзи ҳолларда унга доривор ўсимлик уруғлари ёки илдиэлари ҳам қўшилади. Бу рисола Ибн Сино Абу Саъид исмли кишига атаб ёзган. (АР № 23,66).

11. АБУ АБДУЛЛОҲ АН-НОТИЛИЙ АС-САМАРҚАНДИЙ

(X—XI асрлар)

Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий тарихда Ибн Синонинг уйида унга дарс берган уй ўқитувчиси сифатида машҳурдир. Ибн Синога мантиқ, геометрия, астрономия ва фалсафадан дарс берган устоз ва биринчи бўлиб, Ибн Синонинг истеъдодини ҳамда илм ўрганишига бўлган кучли қобилиятини пайқаган, шунингдек отасига ўғлини илмдан бошқа нарса билан шуғуллантирмаслигини айтган олимдир.

Нотилийнинг фан тарихидаги асосий хизмати грек доришуноси ва табиби Дноскуридус (I аср) нинг машҳур «Дориворлар ҳақида» номли асарининг арабча таржимасининг янги таҳририни бажарган. Бу асар юнон тилидан араб тилига Истифан ибн Басил томонидан Бағдодда халифа ал-Мутаваккил (847—861) даврида бажарилган эди. Истифан ибн Басилнинг таржима-

сида кўпгина юнонча дориворларнинг арабча номлари таржимонга маълум бўлмаганлиги учун юнонча номлари ўзича қолдирилган эди.

Нотилий бошқа фанлар билан бир қаторда табобат билан ҳам шуғулланган. Бу соҳадаги унинг устози йирик табиб ва файласуф Абул-фараж ибн ат-Таййиб (вафот 1043 й.) бўлиб, устоз юнон тилини ҳам билган, ҳатто Арасту, Буқрот ва Жоллинос асарларига шарҳ ёзган.

Нотилийнинг мазкур Диоскуридус асарининг арабча таржимасига ёзган таҳрири бизгача 4 та қўлёзма нусхада етпб келган. Улардан бири 1083 йили кўчирилган бўлиб, бу нусха Нотилийнинг ўз қўли билан 990 йили Самарқандда ёзилиб, сомонийларнинг Хуросондаги ноиб турк лашкарбоши Абу Али ас-Симжурий (986—997) га тақдим этилган нусхадан кўчирилган. Бу асарнинг кириш қисмида Нотилийнинг айтишича Абу Али ас-Симжурийнинг таклифига кўра, Диоскуридуснинг ушбу «Дориворлар ҳақида» номли китобдаги барча чалкашликларни ва камчиликларни тузатган ҳамда таҳрир қилган. Шунингдек, китобни Нотилийнинг ўзи кўчирган ва ундаги барча ўсимлик ва ҳайвонлар расмини ўз қўли билан чизган, юнонча қолдирилган дориворлар номининг ўрнига арабча эквивалентларини топиб қўйган.

12. АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ИЙЛОҚИЙ

(1067 й. вафот этган)

Тошкент яқинида жойлашган Ийлоқ қишлоғида туғилиб нашъунамо топган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ийлоқий Абу Али ибн Синонинг шогирди ва унинг «Тиб қонунлари» асарини ўрганиб, унинг биринчи китобига «Мухтасар ал-Ийлоқий» («Ийлоқий қисқартмаси») номли қисқартма тузган табибдир. Бу асарнинг бир нусхаси Қоҳира кутубхонасида сақланмоқда.

Бу «Қисқартма» кейинги асрлар Шарқ табиблари орасида кенг тарқалган ва сеvipб ўқилган. Ҳатто «Қисқартма»га бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. «Ийлоқий қисқартмаси»га Муҳаммад Лубудий (1224 й. вафот этган), Маҳмуд Тож Розий (1329 й. атрофида вафот этган), Муҳаммад Омилий (1352 й. вафот топган), Му-

ҳаммад Табиб (1596 й. атрофида вафот топган) ва бошқалар шарҳ боғлаганлар.

ЎзР ФА ШИ (анжом рақами 3235) да «Шарҳ муш, килот ал-Қонун» («Қонун»нинг қийин жойларига шарҳ») номли муаллифи аниқ бўлмаган бир асар сақланмоқда. У XIII асрга оид бўлиб, 188 varaқдан иборат. Қўлёзманинг 3а—88б varaқларида муаллиф Ийлоқийнинг «Мухтасар ал-Ийлоқий» асарини шарҳлайди. Шарҳ қилинаётган жумлалар «матн» деб, шарҳлар эса «тафсир» деб келтирилган. Қўлёзманинг 88б varaқидан бошлаб «Қонун»дан бошқа нқтибослар келтирилиб номмаълум муаллиф томонидан шарҳланган.

Шориҳ ўз шарҳида Жолинус, Абу Бакр ар-Розий, Абу Наср Саъид ал-Масиҳий (вафоти 1225 й.) ва бошқалар асаридан фойдаланган.

13. ИБН ЖАЗЛА

(1100 й. вафот этган)

Унинг тўла исми Яҳё ибн Исо ибн Али ибн Жазла ат-Табиб ал-Бухорийдир.

Бағдодлик машҳур араб табиби, адиби ва хаттоти Ибн Жазла аввал христиан динида бўлиб, сўнг исломни қабул қилган. «Табиблар тарихи» китобининг муаллифи Ибн Аби Усайбиъа ибн Жазланинг ўз қўли билан ёзган бир неча асарларининг кўрганлигини ёзади ва бу асарлар ўз муаллифининг на қадар чуқур илмга эга эканлигидан далолат берар эди, дейди. У динга оид «Рисола фи-р-радд ало-н-насоро» («Насорий динидагиларга жавоб рисоласи»), «ар-Радд ало ман таъана алайҳ» («Уни таъна қилган кишиларга жавоб») ва «Рисола катаба ламмо аслам ило Илё ал-қасс» («Мусулмон бўлганидан кейин руҳоний Илёга ёзган рисоласи») номли рисоалар ва адабиётга оид «Китоб ал-ишора фи талхис ал-ибора» («Қисқа ва мазмунли иборалар ҳақида йўл-йўриқ китоби») ҳамда табобатга доир «Мо юстаъмал ал-қавонин ат-тиббия фи тадбир ассиҳҳа» («Соғлиқни сақлаш учун қандай тиббий чоралар кўриш керак»), «Рисола фи мадҳ ат-тибб ва мувофақатух аш-шаръа» («Табобатнинг мадҳи ва шарият билан мувофиқлиги ҳақида рисола»). Шунингдек, ибн Жазла ўз даврининг ҳукмрони Муқтади биамриллоҳ (1075—1094 й.) га атаб ёзилган «Тақвим ал-абдон фи тадбир

ал-инсон» («Инсон саломатлигини барқарор қилишда аъзоларни даволаш йўлларини кўрсатадиган жадвал») ва «Минҳож ал-баён фимо юстаъмал ал-инсон» («Инсон истеъмол қиладиган доривор нарсаларининг баёни»), каби тиббый асарлар муаллифидир.

Кейинги асарини ёзишда Ибн Жазла юнон ва Шарқ табибларининг асарларидан кенг фойдаланган. Масалан, Абу Бакр Рози, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний кабиларнинг исми ва асарлари кўзга яққол ташланади.

Ўз даврининг етук табобат олими Абу-л-Ҳасан Саъид Ҳибатуллоҳнинг шогирди бўлган Ибн Жазла ёзган тиббый асарлари ўрта асрларда ва ундан кейин ҳам Шарқ табобати тарихиши ёритувчи йирик ва қийматли манбалардан ҳисобланади. Мазкур тиббый асарлардан кейинги иккитаси бизгача қўлёзма ҳолида етиб келган. Ибн Жазла касалликларга қараб бобларга бўлинган ва ҳар бир бобда шу касалликка хос содда ва мураккаб дориларни «алифбо» тартибида баён қилувчи «Инсон истеъмол қиладиган дориворларнинг баёни» номли асарининг юрак касаллиги бобида Ибн Сино «Юрак дорилари рисоласи»дан фойдаланганлиги ҳақида гапирди. Ҳатто юрак касалликларини тузатишда Ибн Синодан ўта олмаганлиги учун унинг «Юрак дорилари рисола»сидан бир бобини ўз китобида нақл қилиб келтирган.

ЎЗР ФА ШИда Ибн Жазланинг мазкур «Инсон саломатлигини барқарор қилишда аъзоларни даволаш йўлларини кўрсатадиган жадвал» номли асарининг XIII асрда кўчирилган бир қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Бу асар ўзига хос баён услуби билан ўрта асрларда яратилган бошқа тиббый асарлардан фарқ қилади; асарда кириш сўзидан кейин мундарижа келади, ундан сўнг жадвалларга ёзилган асосий қисм бошланади. «Тақвим» деб аталиши ҳам асар матни жадвалларда берилганлигидан бўлса керак. Қўлёзма асарнинг ҳар бир икки варағи (46 — 5а; 5б — 6а ва ҳоказо) битта жадвални ташкил этади; ҳар қайси жадвал, ўз навбатида маълум бир гуруҳ касалликни шарҳлаш, даволаш ва даволашда қўлланиладиган дориларга бағишланган.

Жадвал саккизта бўйига ва ўн иккита энига жойлаштирилган катаклардан иборатдир. Биринчи бўйига жойлаштирилган, ёки энига жойлаштирилган биринчи катакда шу гуруҳга кирувчи бир касаллик номи жойлаштирилган қолган иккинчидан то ўн иккинчигача

бўлган катакларда эса, биринчи катакда номи зикр этилган касалликни қуйидаги тартибда белги ва даволаш йўллари баён этилади: 2. табиати; 3. ёши; 4. вақти; 5. шаҳар оби-ҳавоси; 6. касаллик қўрқинчлими ёки йўқми; 7. касаллик сабаби; 8. касаллик белгиси; 9. қайт қилиш фойдалими ёки йўқми; 10. «шоҳоний даволаш» деб аталадиган даволаш; 11. қўлда бор бўлган дорилар билан энг энгил даволаш; 12. умумий даволаш.

Бу асар асосан 44 та жадвалдан, яъни бошдан то оёққача одам кўпчилик аъзоларига оид бўлган 44 та гуруҳ касалликлардан иборат; 44 та гуруҳдан ҳар бири ўз навбатида 8 турли касалликка бўлинади, ҳаммаси бўлиб китобда касалликлар сони — 352 та.

Ўрта аср Шарқ табobati тарихини ўрганиш ишининг бошланганлигига кўп вақт бўлганлигига қарамай Ибн Жазланинг бу асари ҳозиргача етарли ўрганилган эмас, ҳатто таржима ҳам қилинмаган.

14. МАҲМУД КОШҒАРИЙ

(XI аср)

XI асрда битилган ёзма ёдгорликлардан яна бири Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон луғат ат-турк» («Туркий сўзлар девони») номли асаридир. Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва ижоди ҳақида бирдан-бир ишонарли маълумот берувчи манбаъ ҳам унинг ўзи — 1074 йилда ёзиб қолдирган ана шу луғатидир. Муаллиф ўзи ҳақида жумладан шундай дейди: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқладим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим, бўлмаса мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хуш фаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим». Ҳақиқатан ҳам, Маҳмуд Кошғарий ҳар қандай тавсиф ва таърифга арзыйдиган тилшунос олим бўлган. У мазкур катта территорияда яшаган барча туркий қабилаларни ва уларнинг тилларини аниқлашга эришган. Натижада девондаги сўзларни қайси қабилага тегишли эканини,

уларнинг маъно, шакл ва талаффузларига хос хусусиятларини ўрганиб, араб тилида моҳирона изоҳлаган. Туркий тиллар изоҳли луғатини тузишда Маҳмуд Кошғарийнинг туркий тиллардан ташқари араб тилини ва бу тилда ёзилган бадий ва илмий адабиётни яхши эгаллаганлиги ҳам ўз ижобий таъсирини кўрсатган. Девонда сўзлар икки бобга — исм ва феълга ажратиб изоҳланган. Исмлар бобида бизни қизиқтирган, яъни табобат тарихида ишлатилган доривор терминлар жуда кўп учрайди. Девондан доривор терминлар орасидаги иккита форс-тожикча термин: «армут» (пашвати) ва «баг» (ток) ни ҳисобга олмаганда, ҳаммаси туркий тилларга онд сўзлар. Масалан, авилқу (авиценна), алтун (олтин), басар (тоғ саримсоқниёзи), илрук (исирик), тавишгон (қуён), қаш (оқ тош, нефрит) ва ҳоказо.

Девонда ҳар бир дориворни туркий номидан сўнг унинг арабча эквиваленти берилган, сўнг филологик жиҳатдан изоҳланган. Масалан, алма — олма (ўғузча). Турклар «алмила» дейдилар.

Ҳ. Ҳикматуллаев томонидан «Тўрт тилли луғат» (туркий, араб, форсий, рус ва лотин тилларидаги) ни тузишда ва ундаги туркийатамаларни ўзбек, рус ва лотин тилларидаги эквивалентларини топishда ҳамда изоҳлашда Маҳмуд Кошғарий келтирган арабча эквивалентлар жуда катта ёрдам кўрсатди. Девонда туркий терминларнинг арабча эквивалентлари берилмаганда, эҳтимол кўпгина туркий доривор номларга тўғри тушуниб бўлмас эди.

Девоннинг араб алифбесида 1266 йилда кўчирилган ягона нусхаси Истамбулда сақланмоқда. Бу нусха 1915—1941 йиллар мобайнида тўрт марта хорижда нашр қилинди.

Кейинчалик ўзбек туркшунос олими С. М. Муталлибов девонни мазкур нашрлар асосида унинг изоҳларини тўла сақлаган ҳолда 1960—1963 йилларда ўзбек тилига таржима қилиб, оммалаштирди.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида ўсимлик, ҳайвон, ва маъдан жинсига онд 849 та туркий тиллардаги доривор терминларни изоҳлаган, бу ҳол ҳақиқатан ҳам «Девон XI асрдаги ҳамда ундан олдинги ва сўнгги даврдаги ёзма ёдгорликларни тушуниш ва ўрганиш учун қимматли бир қўлланма бўлиб қолади, деган фикрни яна бир бор тасдиқлайди. (АР № 35, 40, 74).

15. ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

(XI аср)

Урта асрларда ёзилган тиббий бўлмаган асарларда ҳам кўплаб тиббий тавсиялар ва дорилар номи учрайди. Шундай асарлардан бири XI асрда яшаб ижод этган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» («Саодатга йўлловчи билим») номли поэмаси бўлиб, у туркий халқларнинг бизгача етиб келган биринчи бадий асари бўлиши билан ҳам бебаҳо қимматга эгадир. «Қутадғу билик» Қорахонийлар давлатининг юқори босқичга кўтарилган даврда 1070 йили ёзиб тугатилган асар. Унда марказлашган феодал давлатни идора қилиш йўллари, сиёсати ҳамда кенг халқ оммасининг расм-русумлари ва ахлоқ-қонун—қоидалари 6407 байтда баён қилинган. Асарда барча соҳа олимлари ҳурмат билан тилга олинган ва ҳақли равишда қадрланган. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб шундай дейди: «Улардан бири табиблардир, улар ҳамма вақт керакли кишилардир. Чунки тирик жон касалсиз бўлмайди, касални тузатиш учун эса табиблар албатта зарур». «Қутадғу билик»да муаллиф XI аср табиблари, хусусан, Ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний тажрибаларидан муваффақиятли ўтган гулоб, ўғит, чурни, шалисо, тарёқ, фуққо, мизоб, жулангубин каби кўпгина дориларни тилга олади. Масалан, китобхонга мурожаат қилиб шундай дейди:

«Иста шалисо ишлат, иста тарёқ истеъмол қил.
Иста митридуc ишлат ёки чурни, ўғит истеъмол қил».

Юсуф Хос Ҳожиб бошқа бир ўринда зиёфат вақтида меҳмонларга бериладиган доривор овқатлар ҳақида гапириб шундай дейди:

«Истаса фуққо бер, истаса мизоб,
Истаса гулангубин, истаса гулоб».

«Қутадғу билик»да соғлиқни сақлаш, доришунослик ва умуман табобатга оид юқорида мисол тарзида келтирилган каби байтлар жуда кўп учрайди. Бу ҳол асар муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб фақатгина улуг шоир бўлибгина қолмай, тиббиёт ва бошқа илмлардан ҳам бохабар, фозил киши бўлган, деган фикрни яна бир

карра тасдиқлайди. «Қутадғу билик», ўзбек филологи, шарқшунос олими Қаяумжон Қаримов томонидан зўр қизиқиш билан ўрганилди ва 1971 йили «Қутадғу билик»нинг бизгача етиб келган энг қадимги (XIII аср) «Наманган нусхаси» деб аталган нусха асосида тайёрланган матн транскрипцияси билан ҳозирги замон ўзбек тилига қилинган тавсифи ЎЗР «Фан» нашриётида босмадан чиқарилди. Биз қўлингиздаги китобни ёзишда ушбу ўзбекча нашрга суяндик.

«Қутадғу билик»да ишлатилган 83 та дори номлари асосан туркий тилларга оид бўлиб, улардан фақатгина 17 таси арабча ва тўққизтаси форсчадир. Биз қуйида Юсуф Хос Ҳожиб ва Ибн Сино асарларида учрайдиган бир хил дориларнинг туркий ва ҳозирги ўзбек тилларидаги луғатини баъзи бир изоҳлари билан келтирамыз:

1. **Гулоб** — бунинг хиллари кўп бўлиб, улардан бири шундай тайёрланади: Бир мани¹ шакар олиб, устига тўрт уқия² сув қуйилади ва паст оловда қайпатилади, сўнгра унга икки уқия гул суви солиб оловдан туширилади ва сузиб истеъмол қилинади («Қонун» V, 110-бет).

2. **Гулангубин** ёки гулқанд деб асал билан тайёрланадиган гул мураббосига айтилади. Бу термин форс тилидаги гул ва ангубин (асал) сўзларидан таркиб топган бўлиб, у шундай тайёрланади: Қизил гулни кўсачасидан ажратиб олиб, пастки қаттиқ оқ жойлари қирқиб ташланади-да, намлиги қуригунча тоза латтага ёйиб қўйилади, сўнгра тоғорага солиб, қўл билан эзилади, ва устига кўпиги олинган асалдан, ҳаммасини майин қилиб қориш мумкин бўладиган миқдорда қўшилади. Шундан кейин уни шиша ёки сопол идишга солиб, қирқ кун офтобга қўйилади. Кунда эрталаб ва кечқурун аралаштириб турилади, агар асал керак бўлса қўшилади. Кейин олиб қўйиб, олти ойдан кейин истеъмол қилинади («Қонун», V, 119-бет).

3. **Мизоб** — майиз ивритилган сув.

4. **Тарёқ** — заҳарларга қарши ишлатиладиган мураккаб таркибли дори бўлиб, юнонча илон ва шунга ўхшаш чақувчи ҳайвонларни англатадиган «тирийун» сўзидан олинган.

1. Мани — 680 граммга тенг.

2. Уқия — 29,75 граммга тенг.

5. **Фуққо** — бўза. У асосан ҳар хил бошоқлик ўсимликлардан тайёрланади, қўшимча равишда унга доривор ўсимликлар ҳам қўшилади.

6. **Чурни** — элаки дори, сурги сифатида ишлатилади.

7. **Шалисо** — бу сўз юнончадан олинган бўлиб, арабча маъноси «тангри совғаси» демакдир. Бу дорининг фойдаси жуда кўп бўлганидан шу ном берилган, дейдилар. Мингтача содда доридан таркиб қилинадиган шалисони Ибн Сино ҳам таркиб қилиб ишлатиб кўрган. («Қонун» V, 20-бет).

8. **Ўғит** — заъфаронга бир неча хил нарсалар қўшиб тайёрланадиган дорн.

Юсуф Хос Ҳожиб асарида учрайдиган содда дориларнинг деярлик ҳаммаси Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»да муфассал ўрганилган. Улар асосан ўсимлик, маъдан ва ҳайвон жинсига онд. Биз қуйида бир неча дорининг Ибн Сино ёзиб қолдирган баъзи бир хусусиятлари билан намуна тарзида келтирамиз.

«Арпа — суви иситмаларда совутувчи ва ҳўлловчи сифатида таъсир кўрсатади; иссиқ иситмалар учун холис ўзн ишлатилади, совуқ иситмаларга эса петрушка ва арпабоднён билан қўшиб ишлатилади. Шунингдек, асал сувига аралаштирилган анжир билан бирга қайнатилганини шиллиқли иситма билан оғриган тишга ичирилади». («Қонун», II, 599-бет).

«Ёғлар» — таканинг ёғини ишлатиб юрилса, ичакнинг ачишганида ва ичакдаги яраларга фойда қилади. Урғочи эчкининг ёғи ичак яраларини даволашда чўчқа ёғига қараганда кучлироқ. Бу хусусияти унинг тез қотишидан бўлади, аммо чўчқанинг ёғи ачишишни босишда кучлироқдир. Туя ўркачини тутатиб ишлатилса, бавосирга фойдалидир. Товуқ ва бошқа шунга ўхшашларнинг ёғлари каби ҳамма юмшоқ ёғлар унга зарарларида фойдали бўлади. Аммо эски ёғлар унга зарарлидир. («Қонун», II, 600-бет).

«Мис» — ейилувчи ёмон яраларни битказати ва уларнинг ёйилишига тўсқинлик қилади, ортиқча этни ейди. Унинг ювилгани жароҳатларни битказати. Асал билан қўшиб суртилса қаттиқ гавдалардаги қовжираб қотиб қолган яраларни тузатади. Зарари: мис идишга шўр ва аччиқ ва ёғли нарсаларни, масалан, ёғ ва гўштларни, шунингдек, нордон ёки ширин нарсаларни қолдиришдан, мис идишда бирор суюқлик ичишдан сақланиш

керак. Чунки мис идишлар ўлдирувчи заҳар бўлган зангорни пайдо қилади» («Қонун» II, 421-бет).

Шуни алоҳида мамнуният билан айтиш керакки, кейинги йилларда Тошкентда нашр этилган Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва Абу Бакр Розийларнинг тиббий асарлари ва қадимги туркий тиллардаги бадий асарлар, жумладан «Қутадғу билнғ»нинг оммалашиши арабча ва туркий доривор терминларни тўғри тушунишга жуда катта ёрдам кўрсатди. Натижада шу вақтгача тўла аниқланмаган ўнлаб доривор терминлар аниқланди.

Табобатда детерминизм таълимотига асосланган Ибн Сино ва Юсуф Хос Ҳожиб олам ва одамни тўрт унсурдан ташкил топган, деган фикрга қўшилганлар. Табиб, — дейди Ибн Сино, — унсурларнинг тўртта ва тўрттадан ортиқ эмаслиги ҳақида табиатшунос олимларга ишонсин! Унсурларнинг икkitаси енгил ва икkitаси оғирдир. Енгиллари олов ва ҳаво, оғирлари сув ва ердир. Унсурларнинг тўрттаси ҳам оддий jismlar бўлиб, одам таиаси ва бошиқа мураккаб нарсалар учун дастлабки бўлаклардир. («Қонун» I, 9-бет). Юсуф Хос Ҳожиб эса бу факрни қуйидаги сатрларда баён қилган: «Қуйиси кулранг ер билан яшил сувдан иборат. Юқориси сузувчи ел билан ўтдан иборат» (571-бет). Юсуф Хос Ҳожиб унсурлардаги дастлабки қувват ва улар ташкил қиладиган мизожни Ибн Сино таъриф қилганидек тушунган. Жумладан, Ибн Сино шундай дейди: «Унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирига таъсир қилишлари натижасида бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мизождир. Унсурлардаги дастлабки қувват тўртта: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик» («Қонун» I. 11-бет). Юсуф Хос Ҳожиб эса мазкур назарияга суянган ҳолда шундай дейди:

«Одам мен деювчи одам боласи,

Иссиқлик, совуқликни билиши, уни ажратиши керак.

Аввал мизожни билиш шарт, сўнг шунга яраша овқат еса бўлади.

Мизожга тўғри келмайдиган овқатни қўйиш керак, ўйла.

Иссиқлик ошса, дарҳол ўзинг совуқлик ичиб енгиллаш,

Совиқлик ошадиган бўлса иссиқлик билан тузат».

Ўрта аср Шарқ табобатида, шу жумладан Ибн Сино асарларида физиология билан потологиянинг негизи тўртта бадан суюқлиги — хилтлар ҳақидаги таълимот-

га асосланган эди. Юноилар, хусусан Букротдан қабул қилинган бу таълимотга мувофиқ, одамнинг баданида тўрт хил хилт, чупончи қон (сангиус), балғам (флегма). сафро (хол) ва савдо (мелан хол) бордир. Қон артерия ва веналарда, балғам мияда, сафро жигарда ва савдо талоқда бўлади. Бу хилтлар маълум миқдорда аралашганда ва уларнинг ўзлари муътадил (нормал) бўлганларида киши соғлом бўлади. Агар хилтлар муътадил равишда аралашган бўлмаса, аксинча киши касал бўлади. Букрот ва Ибн Сино фикрича, организмнинг асосини мазкур тўрт хил хилт ташкил қилади, дейилиши материализмнинг бир кўринишидир («Қонун» I, L-бет). Қуйидаги сатрлар Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳам мазкур, ўз замонасига нисбатан илгор фикр таърифдори эканлигидан далолат беради:

«Иил фасли баҳор бўлса, одам ёши кичик бўлса,
 Тушида барча нарсани қизил кўрса, ерни кулранг кўрса.
 Муқаррар уни қони ошган бўлади.
 Унга айтиб бер, тегишли миқдорда қон олдирсин.
 Иил фасли ёз бўлса, туш кўрувчи йигит бўлса,
 Тушда сариқ ол ё заъфарон, арғумон, ранглар кўрса,
 Сафроси кучайган бўлади, эй доно,
 Ўзини бўшатиши, тарангубин истеъмол қилиш керак.
 Иил фасли куз бўлса, одам ўрта яшар бўлса,
 Тушда қора кўрса, тоғ ё қудуқ, навак кўрса,
 Савдоси кучайган бўлади, эй қариндош,
 Дори ичиши, миясини тозалаш керак, эй биродар,
 Киш фасли бўлса-ҳам туш кўрувчи қари бўлса,
 Оқар сув ё муз, қор; жала тушига кирса,
 Унинг балғами кучайган бўлади, кўр,
 Иссиқлик нарс едириш, дори-дармон ичказиш керак».
 (880—881 б)

16. АБУ ИБРОҲИМ ИСМОИЛ ИБН ҲАСАН АЛ-ЖУРЖОНИЙ

(1136 йили вафот этган)

Унинг тўла исми — Зайиуддин Абу Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Журжоний.

Исмоил Журжоний Журжонда туғилиб 1136 йили Марвда вафот этган. У табобатга оид тўртта тиббий асар ёзиб қолдирган хоразмлик табиб.

1. «Ал-ағроз ат-тиббия ва-л-мабоҳис ал-алоия» («Табобат вазифалари ва олий тадқиқотлар»). Тиббий библиографияга бағишланган ушбу тўпламининг муаллифи Хо-

размшоҳнинг вазири Қутбуддин Муҳаммад ибн Яминуддин Маждуддин Абу Муҳаммад Соҳиб ибн Муҳаммад ал-Бухорий таклифига биноан тузган. Бу асарни қуйида айтиладиган «Заҳира-йи хоразмшоҳий»нинг кичик нусхаси деб ҳисоблаш мумкин. Унинг 3 та қўлёзма нусхаси ЎзР. ФА ШИ да 7273, 9253 ва 2971 анжом рақамлари остида сақланмоқда.

2. «Зубдат фи-т-тибб» («Табобат фанининг қаймоқлари»).

3. «ат-Тазкират ал-ашрафия фи синоат ат-тиббия» («Табобат санъатида энг шарафли эсдалик китоб»).

4. «Заҳира-йи хоразмшоҳий» («Хоразмшоҳ захира-си»). Ўз ватандоши ва ғойибона устози Ибн Сино тиббий асарларини энг кўп мутолаа қилган ва ундан жуда кўп тиббий ва табиий масалаларни ўрганган ўзбек табиби Исмоил Журжоний устози ижодидан руҳланиб, устоздан 100 йил кейин форс тилида биринчи бўлиб, ўз назарий билимларига амалий тажрибалари яқунларини қўшиб ушбу «Заҳира»ни яратди. Мазмунан қомусий аҳамиятга эга бўлган бу асар 9 та китобдан иборат бўлиб, XII асрда Хоразмшоҳ Арслонтегин Қутбуддин Муҳаммад ибн Яминуддин (1097—1128) учун тузилган.

Исмоил Журжоний бу асарини содда ва мураккаб дориларга бағишланган ўнинчи китоби билан ҳам бойитган ва уни «Қарободини захира-йи хоразмшоҳий» деб атаган.

«Заҳира-йи хоразмшоҳий» Шарқ мамлакатларида жуда кенг тарқалган бўлиб, унинг XVII—XIX асрларда кўчирилган 12 та қўлёзма нусхаси ЎзР ФА ШИ да сақланиб келинмоқда.

«Заҳира-йи хоразмшоҳий» муаллиф томонидан бир-печа бор қисқартирилган ва ҳар хил тиббий маълумотлар билан қизиқувчи китобхонга мос ихчам нусхасини тузган. Шулардан бири «Мухтасари Алоий» («Алоуддавлага бағишланган қисқартма») деб аталган бўлиб, Хоразмшоҳ Абу-л-Музаффар (Отсиз) нинг тахт вориси Баҳоуддин (Алоуддавла) нинг илтимосига кўра, бажарилган. Қисқартмаларнинг иккита нусхаси ЎзР ФА ШИ (анжом рақам 3334/XII ва 2116/VIII) да сақланмоқда.

«Заҳира-йи хоразмшоҳий»нинг Хоразмда ўзбек тилига қилинган таржимасининг XVIII асрда кўчирилган 72 варақдан иборат тўлиқ бўлмаган бир нусхаси бизгача етиб келган ва у ЎзР ФА ШИ (анжом рақами 8203/I) да сақланмоқда. Таржима матни «бисмиллоҳ» дан сўнг

қуйидаги сўзлар билан бошланган: «Олтинчи китоб бошдан-оёққа пайдо бўладурғон оғриқларнинг баёнида. Бу китоб йигирма бир гуфтордир. Гуфтор, яъни айтқулуқ сўз».

Афсус билан шуни ҳам айтиш керакки, 200 йилдан бери бирор ўзбек табиби ёки бошқа бир зиёли киши томонидан Ибн Сино Бухорийнинг араб тилида ёзилган «Тиб қонунлари»дан кейинги, форс тилида ёзилган иккинчи тиб қонунлари саналмиш «Захира-йи Хоразмшоҳий»ни ўзбек тилига изоҳли таржимасини ҳозирги замон талабига кўра бажариб, ўзбек, на фақат ўзбек, балки барча туркий халқлар ўртасида тарқатиш ва уни илмий тадқиқ қилиш, ўрганиш масаласи ҳануз ҳеч кимнинг эсига келганича йўқ.

17. АБУ-Л-ҚОСИМ ЗАМАХШАРИЙ

(1074—1144)

1074 йили Хоразм вилоятининг Замахшар қишлоғида туғилиб, шу вилоят пойтахти Урганчда 1144 йили вафот этган Ўрта осийлик улуғ тилшунос олим Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий ўзидан кейин бошқа асарлар билан бир қаторда араб, форс-тожик ва туркий-ўзбек тиллар тарихини ўрганиш учун энг муҳим бўлган «Муқаддимат ал-адаб» («Оғзаки ва ёзма бадий ижодиётга кириш») номли асарини ёзиб қолдирган. Бу асар қадимги араб филологик анъанасига кўра беш қисмдан иборат бўлиб, биринчисида исм туркумига кирадиган сўзлар, иккинчисида феъллар, учинчисида юқламалар, тўртинчисида исмларнинг турланиши, бешинчисида феъл тусланиши берилган. Булардан биз учун энг муҳими биринчи қисмидир. «Муқаддимат ал-адаб»нинг XIII—XVI асрларда кўчирилган бир неча қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган.

Бундай нусхалардан бирини 1492 йили Бухорода Дарвиш Муҳаммад исмли котиб кўчирган. Фанда Бухоро нусхаси деб машҳур бўлган нусхада араб сўзлари остида форс-тожик, туркий-ўзбекча ва мўғулча таржималари ёзиб қолдирилган. Бу нусханинг биринчи қисмидаги сўзлар мавзуларга ажратилган. Чунончи, ўсимликлар номлари махсус мавзунини ташкил қилган бўлиб, доривор терминлар мисолида ўзбек тили диалектоло-

гияси тарихини ўрганишда улар катта илмий аҳамиятга эга.

1938 йили Бухоро нусхасининг мўғулча ва туркий—«чиғатой»ча таржималарини матндаги арабча сўзлар ва «чиғатой» ча таржималарини матндаги арабча сўзлар ва уларнинг форс-тожикча таржималаридан ажратиб алоҳида нашр қилинди. Бу хил манбалар матндан таржимани ажратиб олиш мумкин эмас эди, албатта. Шунинг учун ҳам Н. Н. Поппенинг бу нашрда йўл қўйилган камчиликлари А. К. Боровков тарафидан ўринли танқид қилинган. «Бухоро нусхаси» машҳур шарқшунос А. К. Боровковни ҳам қизиқтирмай қолмади. А. К. Боровков у нусхадаги кичик бир боб (266—366) дан жой олган 134 та ўзбекча доривор ўсимликларни ўрганди. Уларнинг арабча ва форс-тожикча эквивалентларини келтирган ҳолда луғат тузди ва луғатда русча таржималарини ҳам бериб борди. А. К. Боровковнинг бевақт ўлими туфайли бу иш охирига етмай қолган бўлса ҳам, у ўрта асрларда яратилган «Муқаддимат ал-адаб» даги туркий доривор терминларни ўрганиш ишини бошлаб берган олимлардан бири ҳисобланади. Унинг фикрича, «Муқаддимат ал-адаб» даги форс-тожикча, туркий-ўзбекча ва мўғулча таржимадаги тил материаллари нусха кўчирилган давр (XV аср)га яқин бўлган ва бу ҳол уларнинг қийматини зинҳор камайтирмаган. Бу фикрга биз ҳам қўшиламыз, чунки Замахшарий ўзбекча таржимасидаги 134 та доривор ўсимликлар номидан саккизтаси арабча ва ўттиз тўққизтаси форс-тожикча бўлиши мазкур фикрни яна ҳам қувватлайди. (АР №29, 96).

18. БАДРУДДИН ИБН МУҲАММАД АС-САМАРҚАНДИЙ

(1194 йили вафот этган)

Тўлиқ исми Бадруддин ибн Муҳаммад ибн Баҳром ал-Қалонисий ас-Самарқандий бўлиб, у ўзининг ёзиб қолдирган «Қарободин ал-Қалонисий» («Қалонисий мураккаб дорилари») номли китоби билан машҳурдир. Араб тилида ёзилган бу асарнинг 124 varaқдан иборат бир нусхаси ЎзР ФА ШИ (анжом рақам 3325) да сақланмоқда.

Бадруддин Самарқандийнинг бу асари муқаддима ва 49 бобдан иборат, унда на фақат ҳар хил мураккаб дорилар (ҳаб дорилар, мой дорилар, шамчалар, қайнатмалар ва ҳоказо) тавсия қилинган, балки баъзи бир тиббий даволаш тадбирлари ва асбоблар (ҳуқна қилиш, босим остидаги суюқ дори билан ювиш) баён этилган. Муаллиф даволаш мақсадида шунингдек, маъдан моддалар ва уларнинг ҳосилаларидан фойдаланган, масалан, металлarning оксидларидан. Китоб сўнггида дориларга хос оғирлик ўлчовлари келтирилган.

Муаллиф китоб муқаддимасида ўзи фойдаланган асарлар рўйхатни келтирган. Матнда бу номлар қуйидагича қисқартириб берилган: Ибн Сино «Тиб қонунлари» — Қ ҳарфи билан, ар-Розийнинг «Ҳовий» ва «Тибб ал-Мансурий» асарлари — Ҳ ва М ҳарфлари билан, худди шунингдек «Қомил Мажусий» — К ҳарфи билан берилган.

19. НАЖИБУДДИН САМАРҚАНДИЙ

(1222 йили қатл этилган)

Бу табибнинг тўлиқ исми Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али ибн Умар Нажибуддин ас-Самарқандийдир. Самарқандлик машҳур табиб Нажибуддин Фаҳруддин Розийнинг замондоши бўлган. «Табиблар тарихи» китобининг муаллифи Ибн Аби Усайбиданинг ёзишича, Нажибуддин Самарқандий Ҳиротда ҳам яшаган ва 1222 йили Чингизхон бошлиқ мўғул истилочиларининг Ҳиротни забт этишига қарши курашда қатл этилган.

Нажибуддин табобат илмини, хусусан юнон олими Буқрот, арабийнавис табиб Али ибн ал-Аббос ал-Мажусий (994 й. вафот этган) ва Ибн Сино асарларини мутолаа қилиш билан ўрганган.

Нажибуддин табобат илмига доир бир неча асарларнинг муаллифидир. Жумладан, муаллиф «Аъзият ал-марзо» («Қасаллар истеъмол қиладиган овқатлар») номли китобида ҳар бир касаллик учун қандай таом истеъмол қилиниши ва қандайларидан эҳтиёт бўлиш лозимлигини ёзади. Шунингдек, овқатларнинг дорилик хусусияти ҳақида ҳам гапиради.

Табиб, киши аъзоларининг ҳар бирига хос айрим-айрим касалликларга бағишланган, иккинчи бир тиббий асари «ал-Асбоб ва-л-аломот» («Қасаллик сабаб-

лари ва аломатлари») ни Ибн Синнонинг «Тиб қонунлари», Букротнинг «ал-Муолижот ал-Букротия» («Букрот даволашлари»), «Ақрабодин ал-кабир» («Мураккаб дориларга бағишланган катта китоб») ва «Ақрабодин ас-сағир» («Мураккаб дориларга бағишланган кичик китоб») каби китоблардан фойдаланиб ёзган. Бу асар Шарқ табиблари орасида катта эътиборга эга бўлган. Муаллиф замонасида ҳам, ундан кейин ҳам табиблар бу китобдан кенг фойдаланганлар ва унга шарҳ ёзганлар. Шундай шарҳлардан бирини Мирзо Улуғбек тақлифига биноан Қирмондан Самарқандга хизматга келган таниқли табиб Нафис ибн Эваз ал-Қирмоний ёзган. «Шарҳ ал-асбоб ва-л-аломот» («Қасаллик сабаблари ва аломатлари шарҳи») деб аталган. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА ШИ да (анжом рақам 2872) сақланмоқда. Шарҳнинг кириш қисмида ёзилишича, ал-Қирмоний ўз асарини Самарқандда тугатган ва уни 827/1424 йили Улуғбекка тақдим этган. Бу асар XVIII асрда Муҳаммад Акбар ибн Мирҳожӣ Муҳаммад томонидан форс тилига таржима қилинган. Унинг иккита қўлёзма нусхаси Россия ФА ШИ нинг Ленинград бўлими кутубхонасида (анжом рақамлари Д344, С1833) сақланмоқда.

Нажибуддин Самарқандийнинг учинчи асари «Усул ат-тарокиб» («Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари») деб номланган бўлиб, унда муаллиф табобатга оид китобларнинг озлиги ва ўша давр талабига жавоб бера олмаслик даражасида қисқа эканлигини уқтириб ўтади. Шу билан бирга мураккаб дориларни тайёрлашда кўпгина чалкашликлар борлигини ва ўз асари билан бу камчиликларни бартараф қилмоқчи эканлигини айтилади:

«Ҳақиқатан ҳам мен бу ҳунар ҳақида шу ҳунарни ўргатувчи ва ушбу билан шуғулланувчи кишиларни бундаги қоронғу йўللарни ёритиш ва ундан фойдаланувчиларга енгиллик туғдириш учун дориларни тайёрлаш усуллари ҳақида тибга оид китоблардан вақт ва ҳол талабига кўра, кичик бир тўплам жамлашга ўзимда ҳис пайдо қилдим, чунки мен худо сақлагур Тинчлик шаҳри (Бағдод) даги касалхона табибларини кўрган эдим. Улар мураккаб дориларга оид кам варақли озгина асар билан чегараланган эдилар.

Муаллиф кўзда тутган мақсадни асарни ташкил қилган 19 бобда ифодалайди. Ҳар бир бобда талқон

дори, кулча дори, шарбат дори, ични сурадиган дори ёки қайт қилдирадиган дорилар баён қилинган. Бу қўлёзма асарнинг ҳам иккита нусхаси ЎзР ФА ШИ (анжом рақами 7225, 227) да сақланмоқда.

Шарқда Ибн Сино яратган табобат мактабининг зарбдаст олимларидан бири бўлган Нажибуддин Самарқандийнинг 8 та тиббий асар ёзганлиги маълум. Шарқ қўлёзма кутубхоналарининг фондларида кўз қорачиғидек сақланаётган бу асарлар Шарқ табобатининг ўрганишда, қолаверса ўзбек табobati тарихини ўрганиш ва яратишда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга.

20. ИБН АН-НАФИС

(1288 й. вафот этган)

Бу табибнинг тўлиқ исми Алоуддин Али Абу-л-Ҳасан ал-Қарший бўлиб, Ибн ан-Нафис лақаби билан машҳурдир. Ибн ан-Нафис табобат тарихидан кичик (ёки ўпка) қон айланишини, биринчи кашф қилган табиб сифатида жой олган.

Ибн ан-Нафис «Муъжаз ал-қонун» («Қонун қисқартмаси») номли асар муаллифидир. Бу асар Ибн Сино «Тиб қонунлари» китобининг замон талабига кўра қисқартирилган таҳриридан иборат. Ибн Сино яшаган даврдан то бизнинг бугунги кунимизгача «Тиб қонунлари» муаллифдан кейинги олимлар томонидан ҳар хил ҳажмдаги қисқартмалар ва шарҳларда ўрганиб келинмоқда. Шулардан бири бўлган «Муъжаз ал-Қонун» тўрт қисмдан иборат: I — назарий ва амалий табобатнинг асослари ҳақида; II — содда ва мураккаб дорилар ҳақида; III — айрим-айрим аъзоларнинг касалликлари ҳақида; IV — барча аъзоларга тааллуқли бўлган касалликлар ҳақида.

Бу асарнинг 1623 йили 158 варақда кўчирилган бир нусхаси бизгача етиб келган.

21. АҲМАД ЮГНАКИЙ

(XIII аср)

Ўрта Осиё шаҳарларидан бири бўлган Югнакда яшаб ижод этган шоир ва адиб Аҳмад Югнакий дидак-

тикага оид масалаларни ўз ичига олган 256 байтдан иборат «Ҳибат ал-ҳақоик» («Ҳақиқат совғалари») номли асарини XIII аср биринчи ярмида ёзди. Бу асар XV ва ундан кейинги асрларда кўчирилган 7 та қўлёзма нусхаларда бизгача етиб келган. 1915 ва 1925 йилларда Истамбулда Нажиб Осим «Ҳибат ал-ҳақоик» нинг матни ва шарҳини икки марта ва факсимилени (1916 йили) бир марта ҳаммаси бўлиб асарни уч марта нашр қилдирди. 1951 йилга келиб Арат Раҳматий асарнинг қиёсий матнини оммалаштирди.

1960 йилларда ўзбек тилшуноси Қ. Маҳмудов «Ҳибат ал-ҳақоик» нинг тил хусусиятларини зўр қизиқиш билан ўргана бошлади. 1972-йилда эса Қ. Маҳмудов «Ҳибат ал-ҳақоик» танқидий матни, ўзбекча шарҳи ва унинг тил хусусиятларига бағишланган китобини нашр эттирди. «Ҳибат ал-ҳақоик» дан 22 та доривор терминлар жой олган бўлиб, улардан 5 таси арабча: асал (бол), басал (пиёз), фил (фил), шароб (шароб, шарбат), шаҳд (мумли бол) бўлиб, 7 таси форс — тожикча: гул (жайдари қизил гул), гуҳар (гавҳар), дармон (дори, дори-дармон), жонивор (ҳайвон), зару сим (тилла ва кумуш), заҳар (заҳар), қолгани туркийда ёзилган.

«Ҳибат ал-ҳақоик» даги доривор терминлар ўша даврда яратилган тиббий асарларни мукамал тушунишга ва ўрта асрларда ишлатилган доривор истилоҳлар луғатини яратишда манба бўлиб хизмат қилади.

22. ҚУТБУДДИН МАҲМУД АШ-ШИРОЗИЙ

(1311 йили вафот этган)

Тўлиқ исми Қутбуддин Маҳмуд ибн Масъуд ибн Муслиҳ аш-Широзий бўлиб, у илоҳиёт мутахассиси, файласуф ва астроном Насруддин Тусийнинг шогирди бўлган. Иронда Арғунхон даврида (1284—1291) унинг вазири бўлиб хизмат қилган Саъдаддавла Қутбуддин аш-Широзийга ҳомийлик қилган. Шу даврда Қутбуддин аш-Широзий ўзининг «ат-Тухфат ас-саъдия фи-л-тибб» («Табобатга оид Саъд тухфаси») номли — Ибн Сино «Тиб қонунлари» га ёзилган шарҳ китобини тугатиб, унинг номи билан атайди ва унга бағишлайди. Бу шарҳ энг тўлиқ шарҳлардан бири ҳисобланади.

Бу шарҳнинг яна хусусиятларидан бири унинг кириш қисмида муаллиф таржимаи ҳоли батафсил баён қилинган. Шунга кўра, Қутбуддин аш-Широзий ёшлик чоғларидан бошлаб табобатни ўрганишга киришган. Отасининг вафотидан кейин 14 ёшидан бошлаб табиб сифатида илмий ишларини бошлайди. Амакиси Камолуддин Абу-л-Хайр ибн ал-Масиҳ ал-Қазаруний раҳбарлигида «Қонун» шарҳига киришади, сўнг бу ишини Ибн Сино ижодини яхши биладиган бошқа машҳур табиблар билан давом эттиради. Кейинчалик муаллиф Хурсон, Форс Ироқ, Бағдод ва Кичик Осиё (Рум) да бўлади. 1283-йили у Мисрга султон Қалоун (Мансур Сайфуддин, Мамлук Бахрий 1279—1290) ҳузурига боради ва бир йил ўтгач ўзининг «Қонун»ининг табобат назариясига бағишланган I-китобига ёзган йирик шарҳини тугатади.

Бизгача бу шарҳнинг иккита нусхаси етиб келган бўлиб, шарҳ қилинаётган «Қонун» матни қизил сиёҳ билан кўзга ташланадиган қилиб ёзилган. Бу нусха кўринишидан XIV асрда кўчирилган ва 525 varaқдан иборат.

Қутбуддин аш-Широзийнинг бизгача етиб келган яна бир асари «Шарҳ куллиёт ал-Қонун» («Қонун»нинг куллиёт (I-китоби) га шарҳ) деб аталган бўлиб, у фақат «Қонун» I-китобининг 4-қисмини ўз ичига олган. Шарҳлашда муаллиф баъзи ҳолларда «Қонун» нинг бошқа бир шорҳи — Алоуддин Али ал-Қарший (1288 йили вафот этган) асарларига суянади. Ўзида бўлган «Қонун» қўлёзма нусхаларидан ҳар хил ёзилиб кетган сўзларни кўрсатиб беради. Хотимада эса учта манбадаги табибларга қарата айтилган насиҳатларни келтиради. Бизгача бу шарҳнинг XVII асрда кўчирилган бир нусхаси етиб келган. У 153 varaқдан иборат.

Қутбуддин аш-Широзийнинг бизгача етиб келган учинчи асари «Рисола дар боби маъжуноти ёқутий ва ғайраҳ» («Ёқут қўшилган маъжунлар ва бошқалар ҳақида рисола») деб аталган бўлиб, у доришуносликка аталган ва форс тилида ёзилган. Унда асосан Ибн Сино, ўз бобоси Фаҳруддин ва ўзи тайёрлаган ёқутий маъжунлар ва уларнинг таъсирлари ҳақида гапиради. Бу рисоланинг 1719 йилн кўчирилган бир нусхаси бизгача етиб келган, 11 varaқдан иборат.

23. МАҲМУД ИБН МУҲАММАД ИБН УМАР АЛ-ЧАҒМИНИЙ
(1344 йили вафот этган)

Исмаил Журжонийдан 200 йил кейин ўтган Хоразм дийёрининг машҳур табиби Чағминий ўрта асрларда Ибн Сино «Тиб қонуналари» асарини таржима қилиш ва унга шарҳ ёзиш ҳамда мазмунини сақлаган ҳолда кичик нусхаларини тузиб ўрганган табиблардан биридир. Унинг бизгача «ал-Қонунча» («Кичик қонун») деб аталган Абу Али ибн Сино «Тиб қонуналари» дан сайлаб олинган қисқартмаси етиб келган. Бу «ал-Қонунча»га «Қонун»нинг асосий мазмуни киритилган бўлиб, у 10 қисмдан иборат. Ҳар бир қисм ўз навбатида яна бир нечта бобларга бўлинади: I қисм — табиат масалалари ҳақида (5 боб); II — инсон анатомияси ҳақида (7 боб); III — инсон бадан аъзолари ва уларни ҳар хил аҳволга келтирадиган сабаб ва аломатлар ҳақида (5 боб); IV — томир уриши ҳақида (6 боб); V — соғлом кишилар тартиби ва касалларни тузатиш ҳақида; VI — бош оғриқлари ҳақида (12 боб); VII — кўкракдан бошлаб то пастки қорин бўшлиғигача бўлган бадан айрим аъзоларининг касаллари ҳақида (28 боб); VIII — бошқа аъзоларнинг касаллари ҳақида (9 боб); IX — инсон баданининг ҳаммасини қамраб олувчи касалликлар ҳақида (8 боб); X — овқатлар ва ичимликларнинг табиати ҳақида (13 боб).

Мазкур «ал-Қонунча» кейинги давр шарҳ табиблари томонидан қизғин ўрганилди. Баъзилари уни форс тилига таржима қилиб оммалаштирган бўлсалар, баъзилари унга шарҳ ёзиб, бошқаларнинг ундан фойдаланишини оsonлаштирдилар. Номаълум муаллиф томонидан 1446-йил «ал-Қонунча» форс тилига қуйидаги номда таржима қилинган: «Вофи дар баёни ҳосили маъони ва ҳалли мабони-и китоби Қонунча» («Қонунча китобининг асосларини тушунтириш ва унинг мазмунига етиш учун етарли китоб»). Ушбу таржима ҳам «ал-Қонунча» каби муқаддима ва 10 қисмдан иборат.

Хусайн ибн Муҳаммад ибн Абу Али ас-Астрободий араб тилида «Шарҳ Қонунча» («Қонунча»га шарҳ) номли асарини ёзади. Шориҳ матнини шарҳ қилиш жараёнида бирич-кетин жумла ва ибораларни келтириш билан, «Қонунча» матнини тўлалигича келтиради. Бу шарҳнинг 1644 йили кўчирилган бир нусхаси бизгача етиб келган.

Ҳинд табиби Муҳаммад Акбар (XVII—XVIII) «Қонунча» га «Муфарриҳ ал-қулуб» («Қалбларни хурсанд қилувчи») деган ном билан форс тилида шарҳ ёзган. Унинг шарҳи муқаддима ва биринчи беш қисмга онд бўлиб, 1725 йили кўчирилган бир нусхаси бизгача етиб келган.

Жунайдуллоҳ Ҳозик (1843 йили ўлдирилган) ҳам «Қонунча»га форс тилида шарҳ ёзган. Бу шарҳ 1823 йил Қўқонда амир Умархон даврида (1809—1822) бажарилган бўлиб, муқаддима ва 10 қисмдан иборат. Унинг 1866 йили 193 варақда кўчирилган тўлиқ нусхаси бизгача етиб келган. Бу шарҳ «Таҳқиқ ал-қавонд» («[Табобат] асосларини ўрганиш») деб аталган. (АР № 19, 122).

24. САДИДУДДИН АЛ-КОЗИРУНИЙ АС-САДИДИЙ

(1357 йили вафот топган)

Садидуддин Ибн Сино «Тиб қонунлари»ни шарҳ қилиш йўли билан ўзи ўрганган ва бошқаларнинг ҳам «Қонун» мазмунини осонлик билан тушунишга йўл очиб берган XIV аср мумтоз табибларидан биридир. Унинг бизга «Китоб ал-муғний фи шарҳ ал-Муъжаз» («Қонун қисқартмасини шарҳлашда қийинчиликлардан қутқарадиган китоб») номли асари етиб келган. Бу шарҳ иккита ундан олдин қилнган шарҳларни қўшиб бажарилган қўшма шарҳлар шарҳидир. Асос бўлган у икки шарҳдан бири «Муъжаз ал-Қонун» («Қонун қисқартмаси») бўлиб, уни Алоуддин Али ибн Абу-л-Ҳарам ал-Қарший, Ибн Нафис номи билан машҳур бўлган табиб (вафоти 1288 й.) амалга оширган; иккинчиси «ат-Тухфат ас-Саъдия» («Саъдий тухфаси») бўлиб уни Қутбуддин Маҳмуд аш-Шерозий ибн Масъуд ибн Муслиҳ Қозируний (вафоти 1310 г.) тузган.

Садидуддиннинг ўз асарини бундай номлашга сабаб, ҳақиқатан унинг шарҳлар шарҳи даволовчи табибларни мазкур иккита шарҳдан фойдаланиш кераклигиндан қутқаради.

Садидуддин фойдаланган манбалар орасида: Али ибн Аббос ал-Мажусийнинг (вафоти 994 й.) «Китоб комил ас-саноят ат-тибб»; Исо ибн Яҳё ал-Масихийнинг (вафоти 1010 й.) «ал-Миъа» асарлари бор. Булардан ташқари шарҳлар шарҳининг муаллифи айтишича, ўз

устози Бурҳонуддин ал-Ибри ал-Хусайнийнинг оғзаки маслаҳатларидан фойдаланган. Бу шарҳ Муқаддима ва тўрт қисмдан иборат. бўлиб, бизга 1793 йили 325 varaқда кўчирилган бир нусхаси етиб келган.

25. ЖАМОЛУДДИН МУҲАММАД ИБН МУҲАММАД

АЛ-ОҚСАРОИИ

(XIV asr)

Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарини ўрганган табиблардан бири. У «Ҳалл ал-Муъжаз» («Қисқартмани тушунтириш») номли асар муаллифи. Бунда шориҳ Алоуддин Али Абу-л-Ҳарам ал-Қарши, яъни Ибн Нафиснинг «Мужаз ал-Қонун» («Қонун қисқартмаси») ни шарҳлайди; асосан «Қисқартма» даги тушунилиши унча бўлмаган, қийин бўлган жойларини тушунтиришга ҳаракат қилган. Бунинг учун у Ибн Сино «Тиб қонунлари»ни, ал-Арражонийнинг «Табобат санъати бўйича тўлиқ китоби»ни, Абу Бакр Розийнинг «Ховий» — табобат бўйича тўлиқ китобини, Нажибуддин Самарқандийнинг бир қатор китобларини ва бошқа асарларни синчиклаб ўқиб, ўрганиб чиққан. Шориҳ Оқсароий «Қисқартма» даги матнларни «муаллиф айтади» деган сўз билан жумла кетидан жумла, ибора кетидан ибора келтиради, кейин «мен айтаман» деган сўз билан ўзининг шарҳини беради.

Бу шарҳнинг бизга 5 та нусхаси етиб келган бўлиб, улардан бири 1558 йили Ёркент шаҳрида 387 varaқда кўчирилган.

26. ИСҲОҚ ИБН МУРОД

(XIV asr)

Туркийнавис табиблардан бири Исҳоқ ибн Мурод бўлган. Унинг бизгача «Рисолайи тибб» («Табобатга оид рисола») номли асари етиб келган. Бу асар 1390 йили ёзиб тугатилган бўлиб, икки қисмдан иборат: I — алифбо тартибда тузилган содда дориворлар ва уларнинг хусусиятлари ҳақида; II — касалликларнинг аломатлари ва уларни даволаш усуллари ҳақида.

Рисола сўнгида касалликларнинг номлари ва дори-ларнинг арабча-форсча-туркча лугати берилган.

27. МАНСУР ИБН МУҲАММАД

(XIV—XV аср)

Тўлиқ исми Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ибн Фақиҳ Илёс бўлиб, у «Рисола дар ташриҳи бадани инсон» («Инсон баданининг анатомияси, ҳақида рисола») муаллифидир. Ушбу рисола «Ташриҳ би-т-тасвир» («Сувратли анатомия») ёки «Ташриҳи Мансурий» («Мансурга аталган анатомия») деб ҳам аталган. Рисола Темурнинг 1405 йили ўлдирилган набираси шаҳзода Пир Муҳаммад Баҳодирга бағишланган. Рисола муқаддима, бешта боб ва хотимадан иборат. Муқаддима инсон баданининг ҳар хил аъзоларини баёнига бағишланган. I боб — суяклар ҳақида; II — асаблар ҳақида; III — мушаклар ҳақида; IV — кўк қон томирлари ҳақида; V — қизил қон томирлари ҳақида ва хотима мураккаб аъзолар ҳақида.

Бизгача бу рисоланing 1683 йили 57 варақдан иборат бир ажойиб нусхаси етиб келган. Уни аштархонийлардан Субхонқули (1680—1702) буйруғига мувофиқ кўчиртирилган ва Абдулғафур исмли бир киши унинг амрига кўра матнга тузатишлар киритган ҳамда матнни олти та муъжаз тасвир билан таъминлаган: одам склети тасвири, асаб системаси, ички аъзолар ва бошқалар.

28. ҲОЖИ ЗАЙН АЛ-АТТОР

(1330—1404)

Ҳожи Зайн ал-Аттор лақаби билан машҳур бўлган Али ибн ал-Ҳусайн ал-Ансорий Музаффарийлардан Жалолуддин Шох Шужо (1364—1384) нинг Шероздаги сарой табиби бўлган. Унинг «Ихтиёроти Бадний» («Бадий ал-Жамолга бағишланган сайланма [фармакопия]») номли асари бизгача етиб келган. Ҳожи Зайн ал-Аттор бу асарини 1369 йили ёзиб тугатган ва уни малика Бадий ал-Жамолга бағишлаган, бунга асар но-

ми далил бўлади. Бу асарни ёзишда муаллиф ўзининг олдин ёзилган рисоаларидан, хусусан «Мифтоҳ ал-Хазоин» («Хазиналар калити») номли асаридан фойдаланган.

«Ихтиёроти Бадийй» икки қасидалан иборат: биринчиси содда дориларга бағишланган бўлиб «алифбо» тартибда берилган; иккинчиси — мураккаб дориларга бағишланган. Бу асар ислом мамлакатларига жуда кенг тарқалган ЎзР ФА ШИ нинг ўзида 20 та нусхаси сақланмоқда. Улар орасида, 1541 йили Муҳаммад Ҳусайн ибн ал-Миракий Самарқандий томонидан кўчирилган ва Шайбоний Абдуллатифхон учун тайёрланган бу нусха 281 варақдан иборат бўлиб, бошқа нусхалардан фарқи шундаки, бу насталиқ ёзуви билан хуснихатда ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ажратиб битилган, матн эса рангли сиёҳлар ва олтин суви билан безалган ром ичига олинган. Қўлёзманинг 1б—2а варақларида икки томонлама олтин суви ва бўёқлар билан нафис ишланган лавҳа (фронтиспис) бор; 2б варақда ҳам шундай ишланган унвон бор; ҳар хил бўёқларда моҳирона ишланган ўсимлик, ҳайвон, маъдан ҳамда дориларни тайёрлаш ва сақлаш учун тайёрланган идишларнинг 594 та расмлари бор.

Бу дунё бўйича нодир нусха 1598 анжом рақамида сақланмоқда.

29. АЛИ ҚУШЧИ

(1404—1474)

Бу машҳур астроном олимнинг тўлиқ исми Алоуддин Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад Самарқандий Қушчи бўлган. Али Қушчи 1404 йили Самарқандда туғилган. Унинг отаси Мулло Муҳаммад темурийлар хонадонига яқин бўлиб, кўп вақт Шохрух (1409—1447) саройида хизмат қилган. У ов қушларига қарайдиган ходимларга бошлиқ эди. Али Қушчи отаси сингари ёшлигидан овга қизиқади, Улуғбекининг қарчиғайларини тарбия қилади ва ниҳоят моҳир овчи бўлиб етишади. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Қушчининг ўғли Али «Қушчи» деган лақаб билан шуҳрат топган. Али Қушчи қуш боқиш ва ов қилиш билан чегараланиб қолмади. Унинг Улуғбек (1447—1449) саройида ҳалол хизмат қилиш, илм-фанга бўлган ихлоси Улуғбекда Алига нисбатан муҳаб-

бат уйғотди. Бу муҳаббат шу даражада кучли бўлган эдики, Улуғбек Алини «ўғлим» деб атар ва унинг илм олишида ва олим бўлиб камолотга етишида оталик ва-зифасини ўтаган эди.

Али Қушчи Улуғбек мадрасасида толиб илмлик давридаёқ диний илмлардан дунёвий фанларнинг афзал эканлигини тушунди. Шу сабабдан у буюк ўзбек олимлари Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний каби илм осмонининг юлдузларни яратган асарларини, астрономия, математика ва табобатга оид китобларни қунт билан ўқиди, ўрганди. У Самарқанд мадрасасида Қозизода Румий, Фиёсуддин Жамшид, Улуғбек, Муҳаммад Ҳавофий сингари машҳур олимлардан дарс олди.

Али Қушчи табиб ҳам эди ва табобатга оид «ад-Му-жаз фи-т-тибб» («Табобатнинг қисқа баёни») номли асар ёзган.

Али Қушчи табобатга нисбатан Улуғбек расадхона-сини қуришда ва унда олиб борилган кейинги кузатиш ишларида фаол иштирок этди. Қуҳак тепалигида қури-лаётган расадхонанинг томи ёпилмасданоқ Қозизода Румий, орадан кўп ўтмай Фиёсуддин Жамшид вафот этди. Бу ҳол Али Қушчи ва унинг устози Улуғбек учун оғир жудолик бўлди. Шу даврдан бошлаб расадхонани қуриш ва уни зарур кузатиш асбоблари билан жиҳоз-лаш каби барча ишлар Улуғбекнинг зиммасига тушди. Али Қушчи бу ишда ҳам устози Улуғбекнинг содиқ ёр-дамчиси бўлиб қолди.

1451 йили бир вақтлар Улубек тарбиясида бўлган Темурийлардан Султон Абу Саид Самарқанд тахтини эгаллади. У Улуғбекнинг яқинларига, жумладан, Али Қушчига ҳам ҳомийлик қилди.

Абу Саид ўлимидан сўнг (1469) реакция ва хурофот янада кучлироқ бош кўтарди. Дўстлари ва хомийлари-дан ажраган кекса олим Али Қушчи бундай шароитга бардош беролмай ўз ватанини тарк этиб, ўзга элларга кетишга мажбур бўлган. У 1471 йили кўпгина қарин-дош-уруғлари ва Самарқандда ёзилган асарларнинг анчагина қисmini олиб, ҳаж қилиш баҳонасида Самар-қанддан Табризга қараб йўл олади ва ундан ўтиб, 1472 йили Султон Муҳаммад Фотиҳ ҳузурига Истамбулга бориб етади. Бу шаҳардаги Аё Суфия мадрасасида бош мударрислик қилади. Али Қушчи Истамбулда 3 йилча яшаб 1474 йили 71 ёшида вафот этади.

(XV аср)

Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Алоуддин ибн Ҳайбатуллоҳ ас-Сабзаворий бўлган, лақаби эса Ғиёс ат-табиб эди. У бизгача етиб келган «Зубдайи қавонини илож» («Даволаш қонуларининг қаймоғи») номли «бошдан товонгача» бўлган айрим-айрим аъзоларга хос бўлган касалликларни даволашга бағишланган асар муаллифи. Муаллиф бу асарини 1466 йили октябрь ойининг ўрталарида ёзиб тугатган.

Сабзаворийнинг 104 варақдан иборат XVI асрда кўчирилган бу асарининг бир нусхаси бизгача етиб келган. У муқаддима, 14 боб ва хулосадан иборат. I-боби бош касалликлари ҳақида бўлиб, 15 фаслдан иборат; II — кўз касалликлари ҳақида (15 фасл); III — қулоқ ва бурун касалликлари ҳақида (9 фасл); IV — оғиз ва томоқ касалликлари ҳақида (15 фасл); V — кўкрак, ўпка ва юрак касалликлари ҳақида (9 фасл); VI — меъда, жигар ва қоражигар касалликлари ҳақида (15 фасл); VII — ичаклар ва орқа тешик касалликлари ҳақида (12 фасл); VIII — буйраклар, қовуқ, қорин пардаси ва жинсий аъзолар касалликлари ҳақида (12 фасл); IX — аёлларгагина хос бўлган касалликлар ҳақида (6 фасл); X — орқа ва бўғимлар оғриқлари ҳақида (3 фасл); XI — иситмалар ва бухрон кунлари ҳақида (9 фасл); XII — йиқилиш, урилиш, синиш, куйиш, қўл ва оёқни совуқ уриши ва яралар ҳақида (6 фасл); XIV — хоналардаги ҳашаротларни йўқотиш, ҳашаротлар ва ёввойи ҳайвонлар тишлашига қарши тадбирлар, заҳар ва вабо таъсирини кетказиш ҳақида (6 фасл).

Мазкур асарнинг XVII асрда кўчирилган бошқа бир 110 варақли нусхаси ҳам бизгача етиб келган.

31. АЛ-ЖОНИЙ МУҲАММАД АЛ-ҒИЖДУВОНИЙ

(XV асрдан олдин ўтган)

Бу табибнинг тўлиқ исми ал-Жоний Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад ал-Ғиждувоний бўлиб, яна у Шамсуддин Муҳаммад ас-Суккарий ал-Бухорий исми билан ҳам машҳур. Унинг бизгача 60 бобдан иборат араб тилида ёзилган тиббий даволашга оид «ал-Фазлия фи си-

ноъат ат-тибб» («Табобат санъатида Фазлия китоби») етиб келган. Бу асар бадан аъзоларининг ҳар бирига хос бўлган касалликларни даволашга бағишланган. Муаллиф бу асарини ўз устози Фазлуллоҳ Табризийга бағишлаган ва унинг шарафига атаган. 231 варақдан иборат бу қўлёзма нусха кўриниши ва ёзуvidан XVI асрга онд эканлигини назарга олсак унинг муаллифи, албатта XV асрдан олдин ўтган бўлади.

32. БУРҲОНУДДИН КИРМОНИЙ

(XV аср)

Мирзо Улуғбек яшаган даврида Самарқандга хорижий Шарқ мамлакатларидан бир қанча олимлар келиб, маҳаллий ҳамкасб дўстлари билан ҳамкорлик қилганлар. Табобат илмининг шундай намояндаларидан бири Бурҳонуддин Нафис ибн Эваз Ҳаким ал-Кирмоний эди.

Фан ва маданият ҳомийси бўлган Улуғбек Эроннинг Кирмон шаҳридан бўлган Бурҳонуддин Кирмонийни Самарқандга хизматга чақиртиради. Табиб оиласидан егишиб чиққан Бурҳонуддин Самарқандда ҳам табиблик касбини давом эттиради. У касалларни бевосита даволаш билан бир қаторда ўзи ҳам Ибн Сино ва Нажибуддин Самарқандий сингари табибларнинг ёзиб қолдирган асарларини ўқийди, ўрганади ҳамда ўз билимини шу китобларни мутолаа қилиш билан бойитади. Бурҳонуддин бу билан чегараланиб қолмай, машҳур ўзбек табиби Нажибуддин Самарқандийнинг «ал-Асбоб ва-л-аломат» («Касаллик сабаблари ва аломатлари») номли асарига «Шарҳ «ал-Асбоб ва-л-аломат» («Касаллик сабаблари ва аломатлари» шарҳи)» номли шарҳини ёзади. Самарқандда тугатилган бу шарҳни Бурҳонуддин 1427 йили Улуғбекка тақдим этади. Бурҳонуддин ёзган бу шарҳнинг бир қўлёзма нусхаси ЎзР ФА ШИ да анжом рақам 2872 остида сақланмоқда. Аммо Нажибуддин Самарқандийнинг «ал-Асбоб ва-л-аломат» («Касаллик сабаблари ва аломатлари») номли Бурҳонуддин томонидан шарҳ қилинган асрнинг бизгача етиб келганлиги маълум эмас. Биз Бурҳонуддиннинг «Шарҳи» туфайли «ал-Асбоб ва-л-аломат» номли асар ёзилганлигини биламиз. Бу жиҳатдан ҳам шарҳнинг аҳамияти буюкдир.

Бурҳонуддиннинг шарҳи услуб жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Унда аввал шарҳ қилинаётган асарнинг матни кичик-кичик парчаларда келтирилган ва улар устига қизил чизик тортилган. Ҳар бир келтирилган матн парчаси кетидан унинг шарҳи берилган.

Бурҳонуддин меланхолия касаллиги бобида руҳни изоҳлашда Ибн Сино асаридаги материалистик фикрлардан фойдаланади. Олимнинг руҳ ҳақидаги мулоҳазаларини қуйидагича кўчириб келтиради.

«аш-Шайх «ал-Адвият ал-қалбия»да айтганидек, руҳ элементларнинг аралашувидан вужудга келган ва осмон жисмларига ўхшаш бир ҳолга эга бўлган жисмоний моддадир. Шунинг учун ҳам уни нуроний модда дейилади; шунинг учун ҳам кўрувчи руҳни нур деб аталади. Яна шу сабабли кўз нурни кўрса — нафс севилади, қоронгуликда у сиқилади. Чунки ёруғлик нафснинг асоси (ташувчиси) бўлиб, қоронгулик унинг зиддидир».

Ибн Сино руҳ билан нафси бир-биридан фарқлайди. Нафс — нафсоний ҳаётнинг моддий бўлмаган бошланиши, сезув, ирода ва ақлий қувватларнинг жамидир. Руҳ эса бошланишда моддий бўлиб, инсон ва ҳайвонлардаги ҳаётий қувватни ташувчидир.

Бурҳонуддиннинг яна бир бизгача етиб келган ва ЎзР ФА ШИ (анжом рақами 3320, 7636) да сақланаётган қўлёзма асари «Шарҳ» ал-Муъжаз» («Қисқартма»нинг шарҳи) Шарҳ табобати тарихини, айниқса, Ибн Синонинг ўзидан кейинги табибларга кўрсатган таъсирини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга.

Бурҳонуддиннинг бу асари Алоуддин Али Абул-Хазм ал-Қарший (1296 йили вафот этган) томонидан Ибн Сино «Тиб қонуллари»нинг қисқартмаси — «Муъжаз ал-қонун» га араб тилида ёзилган шарҳ бўлиб, у 4 қисмдан иборат: 1-қисм назарий ва амалий табобат ҳақида; 2-қисм оддий ва мураккаб дорилар ҳақида; 3-қисм бадан аъзоларининг айрим-айрим касалликларини аниқлаш ва уларни даволаш ҳақида. 4-қисм бадан аъзоларининг барчасига умумий бўлган касалликларни аниқлаш ва уларни даволаш ҳақида. Бурҳонуддиннинг ўз олдига қўйган вазифаси «Муъжаз ал-қонун» даги унча тушунарли бўлмаган ўринларни изоҳлашдан, шарҳлашдан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам у асарни шарҳлашдан олдин Ибн Синонинг «Тиб қонуллари» ва бошқа бир қанча эътиборли тиббий асарларини ўр-

ганиб чиққан. Ҳожиг Ҳалфанинг «Кашф аз-зунун» асарида ёзишича, «Муъжаз ал-қонун» шарҳларининг орасида мукаммали шу Бурҳонуддин тарафидан ёзилган шарҳдир.

Бурҳонуддин «Тиб қонунлари» қисқартмасига ёзган бу шарҳнинг Улуғбек ҳузурда — Самарқандда тугатган ва 841/1438 йили май ойида дунёвий илмлар муҳиб, олимлар ҳомийси Улуғбекка бағишлаган. Бу «Шарҳ» муаллиф даврида ҳам, ундан кейин ҳам севиб ўқилган ва оммалаштирилган. Лакҳнав (1855 ва 1895 йй.), каби шаҳарларда тош босмада нашр эттирилган.

Бурҳонуддиннинг ҳаёти ва ижоди эндигина ўрганилмоқда. Бу истеъдодли олим ижодини чуқур ўрганиш, Шарқ табobati тарихини ёритиш билан бир қаторда Темурийларнинг, айниқса, Улуғбекнинг хорижий Шарқ мамлакатлари билан қандай маданий ва иқтисодий алоқада бўлганлигини билишда ҳам катта илмий аҳамиятга эга.

33. НЕЪМАТУЛЛОҲ АЛ-КИРМОНИЙ

(1477 йили вафот топган)

Машҳур табиб ва шоир бўлган Неъматуллоҳ ибн Муғисуддин Муҳаммад ибн Фахруддин Муборак-шоҳ Ҳаким ал-Кирмоний — Ҳакимий тахаллуси билан шуҳрат қозонган бу табиб бир қанча вақт Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро (1469—1506) саройида хизмат қилган. Ундан бизга «Баҳр ал-хавос» («[Доривор моддаларининг] хусусиятлари денгизи») номли асар етиб келган. Бу асарни муаллиф 1464 йили ёзиб тугатган; у кириш, муқаддима, уч мақола ва хотимадан иборат. Бу асарни ёзишда муаллиф ўзидан олдин ўтган машҳур олимлар: Жоллинос, Мосаржавайх (VIII аср), ар-Розий, Ибн Сино, Ибн ал-Байтор кабиларнинг тиббий асарларидан фойдаланган. Ҳар бир дорини таъриф қилишда мазкур олимлар асарларидан иқтибос қилади ва уларни ўз қузатишлари ҳамда тажрибалари яқунлари билан тўлдиради.

Асар муқаддимасида ўсимлик, ҳайвон ва маъдап жинсидан олинadиган содда дорилар номлари «алифбо» тартибида келтирилади; бу номлар қадимги грек, араб, туркий ва ҳинд тилларида берилган. Биринчи мақола — содда дориларга бағишланган; иккинчиси — мураккаб дорилар, уларни тайёрлаш ва оғирлик ўлчовларига бағишланган; учинчиси — ҳар хил касалликлар-

да содда ва мураккаб дориларнинг фойдалари ҳақида; хотима — умуман табобат назариясига бағишланган бўлиб, тўрт унсур, инсон табиати, зийнат ва шунга ўхшашлар ҳақида. Бу асар Субҳонқули-хон томонидан унинг «Аҳиё ат-тибб Субҳоний» («Субҳонқулнинг табобатни жонлантириш») номли асарини яратишида кенг фойдаланилган.

Субҳонқули-хоннинг (1680—1702) буйругига мувофиқ унинг шахсий котиби — ҳожи Абдурраҳмон Баркий томонидан 366 варақда кўчирилган бир нусхаси 2146 анжом рақамида сақланмоқда.

34. СУЛТОН АЛИ ТАБИБ ХУРОСОНИЙ

(XV—XVI асрлар)

Султон Али XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи яримларида Ўрта Осиё ва Хуросон шаҳарларида, айниқса, Самарқандда узоқ муддат яшаб ижод этган истеъдодли табиблардан бири эди. 40 йилдан ортиқроқ табобат илми билан шуғулланган Султон Али қўлга киритган тиббий тажрибалари асосида иккита асар ёзган ва ҳар иккаласи ҳам бизгача етиб келган. Улардан бири «Дастур ал-илож» («Касалликларни даволаш бўйича қўлланма») номли китобини 1526—1527 йилларда шайбонийлардан Самарқанд ҳокими Абу Мансур Кўчкинчихон (1510—1530) саройида ёзган ва асар тугагач, Кўчкунчихонга тақдим этган. Асар касалликлар ҳақидаги умумий таълимот ва касалликларни дори билан даволашга бағишланган. Бу тиббий китоб икки мақола (қисм) дан иборат бўлиб, ҳар қайси мақола бир неча фасл ва навларга бўлинади. Асарнинг 24 фаслдан иборат биринчи мақоласи одамнинг барча аъзоларининг турли хил касалликларини тузатишга бағишланган. Иккинчиси саккиз фаслдан иборат бўлиб, иситмалар, жаралар ва тери касалликлари каби киши баданининг умумий касалликларига бағишланган.

Султон Али ўзи ҳақида бу асарида шундай дейди: «Қирқ йилдан буён Хуросон ва Мовароуннаҳрда халқ ўртасида тиб илми билан машҳур бўлиб келар эдим. Шу пайтларда подшоҳлар, амирлар, аскарлар ҳамда бошқа катта-кичик халқлардан кимки касал бўлса, мени чақиртирар эди. Мен ҳам уни қўлимдан келганича даволар эдим, шу жумладан, Абу-л-Музаффар Маҳмуд-

шоҳ Султон касал бўлиб қолдилар, мени Аҳси шаҳрига чақиртирдилар, бориб ул ҳазратни даволадим. Ул жа-
ноб шифо топганларидан кейин тажрибаларингиз юза-
сидан бирорта китоб ёзсангиз, халқ фойдаланар эди,
деб мендан илтимос қилдилар. Шундан кейин мана шу
«Дастур ал-илож» ни 1526 йили Самарқандда «Кўчкун-
чихонининг хизматларида бўлган чоғимда, ул зотнинг
номларига ёздим...»

Султон Алининг мазкур асари кенг тарқалган. ЎЗР
ФА ШИда «Дастур ал-илож»нинг 7 та қўлёзма нусхаси
мавжуд. Асар нусхаси кўн бўлгани билан ўз илмий
қимматини сира йўқотмаган. Мана бир мисол: Бухоро
қозиси, китоб муҳиби Шарифжон маҳдум (1931 й. ва-
фот этган) «Дастур ал-илож»нинг бир нусха қўлёзма
(анжом рақам 2264) ни фавқулодда қўлга киритишга
муваффақ бўлади. Унинг ёзишича, мазкур нусхани ўз
вақтига нисбатан жуда катта пулга — ўн минг тангага
сотиб олган.

Султон Али мазкур биринчи асарини ёзиб бўлгани-
дан кейин, иккинчи асарини ёзишга киришади ва унга
«Муқаддимаи дастур ал-илож» («Қасалларни даволаш
бўйича қўлланмага кириш») деб ном беради. Муаллиф
бу асарини Абу Мансур Кўчкунчихон даврида ёзишга
киришган бўлса ҳам, унинг ўғли Абу Саъид Баҳодир-
хон (1530—1533) даврида ёзиб тугатади ва унга тақ-
дим қилади. Бу асари муаллиф томонидан 1526 йили
ёзилган «Дастур ал-илож»га қўшимча деб қараш мум-
кин. Қўшимчада табобатнинг умумий масалалари: соғ-
лиқни сақлаш, бадан аъзоларининг соғ ва касал вақ-
тидаги ҳоллари, қон томири ва касалликлардаги буҳрон
кабилар ўн олти бобда ёритилган.

Султон Алининг мазкур икки асари форс-тожик ти-
лида ёзилган бўлиб, Деҳли ва Лакҳнав шаҳарларида
бир неча марта (1880, 1890, 1899 йилларда) тошбосмада
нашр қилинган.

Султон Алининг «Муқаддимаи дастур ал-илож» ном-
ли асари Ёркентда номаълум таржимон томонидан ўз-
бек тилига таржима қилинган. Бу таржиманинг XIX аср
бошларида кўчирилган бир нусхаси ЎЗР ФА ШИ да
(анжом рақам 11124) сақланмоқда.

Юқорида келтирилган далиллар, яъни Султон Али
асарларининг қайта-қайта кўчирилиши, нашр қилдири-
лиши ва ўзбек тилига таржима қилиниши, бу асарлар-
нинг муаллиф даврида ҳам, ундан кейин ҳам табиблар

брасида зўр эътиборга эга бўлганлиги ва уларнинг амалий ишларида қўл келганлигидан хабар беради.

Демак, Султон Али Самарқандда яшаб ижод этган табибгина бўлмай, Шарқ табobati тараққиётига ўзининг амалий фаолияти ва тиббий асарлари билан катта ҳисса қўшган олимдир.

35. ЮСУФ ҲАРАВИЙ

(1544 й. вафот топган)

Унинг тўлиқ исми Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф ат-Табиб ал-Ҳаравий XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросондаги Ҳоф шаҳрида тугилди. Унинг отаси Муҳаммад Ҳиротнинг машҳур табибларидан бўлиб, табобатга доир «Айн ал-ҳаёт» («Ҳаёт булоғи»), «Жавоҳир ал-луғат» («Тиллар жавоҳирлари»), «Баҳр ал-жавоҳир» («Жавоҳир денгизи») каби асарлар ёзган. Юсуфий табобатни ўз отасидан ўрганган. Юсуфий тиббий асарларининг кўпи шеърда ёзилган, бу эса унинг яхшигина шоир бўлганлигидан далолат беради. Юсуфий тахминан умрининг ярмидан кўпини Ҳиротда ижод этиб ўтказди. 1526 йилдан сўнг Бобурнинг таклифига кўра Ҳиндистонга бориб, умрининг охиригача у ерда ижод этди.

Юсуфий Ҳиротда эканида «Рисолайи маъкул ва машруб» («Ейиладиган ва ичиладиган нарсалар ҳақида рисола») номли асарини ёзди. Бу рисола соғлиқни сақлаш мақсадида овқат ва ичимликларни истеъмол қилиш қоидаларига бағишланган бўлиб, жуда кенг тарқалган ЎЗР ФА ШИнинг ўзида унинг 10 нусхаси мавжуд. Сўнг 1507 йили муаллиф «Фавоиди ахёр» («Яхши кишиларга фойдалар») ни ёзди. Шеърда ёзилган бу рисола ўсимлик, ҳайвон ва маъдан жиҳсидан олинадиган баъзи бир содда дориларга бағишланган ва унда айрим касалликларни даволаш йўллари ҳам айtilган. Бу рисола-нинг 13 та нусхаси Тошкентда сақланмоқда. 1510 йилга келиб муаллиф ўзининг «Иложи амроз» («Касалликлар давоси») номли энг оммабоп рисоласини рубоийда ёзди. Рисола 291 та рубоийдан иборат бўлиб, ҳар бир рубоий битта касалликка бағишланган бўлиб, унда ўша касалликни тузатиш бўйича амалий маслаҳат берилган. Юсуфий ўз давридаги китобхонлар илтимосига кўра, бу рисоласига 1511 йили «Шарҳ» ҳам ёзганлигини айтади. Бу шарҳни муаллиф «Жомий ал-фавоид»

(«Фойдали маълумотлар мажмуъаси») деб атайди. Бу асар кейинчалик «Тибби Юсуфий» («Юсуфий табобатин») деган иккинчи бир ном билан шуҳрат топади ва 1910 йилгача у Ҳиндистон, Покистон ва Эронда 10 мартадан кўпроқ нашр қилинди. Покистон ва Ҳиндистонда унга икки марта шарҳ ёзилди. Хоразмда Ходим ва Тошкентда Муҳаммадхўжа унн ўзбек тилига таржима ҳам қилдилар. Муҳаммадхўжа ўз таржимасини «Таржимайи Шоҳий» номи билан Тошкентда ўз ҳисобидан нашр қилдирди. «Тибби Юсуфий»нинг ЎзР ФА ШИ да 30 га яқин нусхаси сақланмоқда.

Юсуфий Ҳиндистонда табобатга онд «Риёз ал-адвия» («Давалар боғи») номли китобини ёзган, афсуски, бу асар бизнинг ихтиёримизда йўқ.

Юсуфийнинг доривор ўсимликларнинг арабча-форсча луғатига бағишланган «Қасида дар асмойи ажноси адвия» (Ҳар хил жинсдаги дорилар ҳақида қасида) номли рисоласининг 14 та нусхаси бизгача етиб келган. Бу рисола «Фарҳанги арабий ва форсий» (Арабча-форсча луғат) ёки «Лугати Юсуфий» («Юсуфий луғати») номлари билан ҳам машҳур.

Юсуфийнинг тиббий луғатга онд яна бир шеърда ёзилган «Қасида дар баёни онки ҳар чизиро аз адвияйи машҳур ва ғайраҳо базабони ҳинд че гўянд» («Машҳур бўлган ва бўлмаган дориларни ҳинд тилида нима деб аталишининг баёни ҳақида қасида») номли рисоласи бўлиб, уни яна «Қасида дар луғати ҳиндий» («Дориларнинг ҳиндча номи ҳақида қасида») деб аталади. Бу рисолаининг ҳам 3 та нусхаси бизгача етиб келган.

Ривоятларга қараганда, Юсуфий Ҳиндистон ҳокими Заҳируддин Бобурни ҳам даволаган. Унга атаб «Қасида дар ҳифзи сиҳҳат» («Соғлиқни сақлаш ҳақида қасида») номли шеърини рисоласини ёзган. Бу рисолаининг 13 та нусхаси ЎзР ФА ШИ да сақланмоқда.

Юсуфийнинг 1537 йили ёзиб тугатган асари «Ситта зарурия» («[Соғлиқни сақлаш учун] олти зарурий нарса») деб аталади. Рисола муқаддима ва олти кичик-кичик қисмдан иборат, уларда инсон соғлиғи иқлимга, овқатга, ичимликка, уйқуга, уйғоқликка ва жисмоний ҳамда ақлий меҳнатга боғлиқ эканлиги айтилади. Бизгача 6 та нусхаси етиб келган.

Юсуфий «Мухтасар ал-баён фи заруриёт ал-буҳрон» («[Касалликлардаги] буҳроннинг асосий хусусиятлари ҳақида қисқача тушунтириш») номли рисоласида маҳ-

сус чизилган жадвалда бӯҳрон кунларининг [ҳаммаси 40 кун] қандай ўтишини кўрсатади ва «бӯҳрон» истилоҳини тушунтиради. Бу рисолаши бир нусхаси етиб келган.

Юсуфий касал сийдиги ва томир уришидан ҳам касалликка далил бўладиган белгиларни аниқлаган. Шу соҳада иккита рисола ёзган. Улардан биринчиси «Далоил ал-бавл» («Сийдикнинг далиллари») деб аталган бўлиб, касал сийдиги далилларининг таҳлилига бағишланган бўлиб, етти боб ва хотимадан иборат. Матнда рисоланинг 1535 йили ёзиб тугатилганлиги «тарих»да берилган. Бу рисоланинг XVI-асрда кўчирилган нодир нусхаси ЎзР ФА ШИ (анжом рақам 11776/П) да сақланмоқда.

Иккинчиси «Далоил ан-набз» («Томир уришининг далиллари») деб аталган бўлиб, у томир уришининг асосий хиллари, уларнинг алмашилиб туришлари ва уларни вужудга келтирадиган сабабларининг таҳлилига бағишланган. Томир уруши иккита жадвалда баён қилинган. Бу рисола 1536 йили ёзиб тугатилган бўлиб, унинг 6 та қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган. Улардан бири Бухорода 1864 йили кўчирилган. (АР № 72, 73, 145).

36. УБАЙДУЛЛОҲ ИБН ЮСУФ АЛИ АЛ-ҚАҲҲОЛ

(XVI аср)

ал-Қаҳҳол — кўз табиби тахаллуси билан мусулмон Шарқига ўз асари билан машҳур бўлган инсон Тошкентда яшаб ижод этган табиблардан биридир. У ўзининг «Шифо ал-алил» («Касални тузатиш») номи асарини 1562—1568 йиллар мобайнида Тошкентда ёзиб тугатади ва уни Тошкент ҳокими Муҳаммад Дарвиш Баҳодир (XVI аср) хонга бағишлайди. Асар инсон бошидан товонигача бўлган ҳар бир аъзосининг касалликлари ва тузатишга бағишланган. Убайдуллоҳ ибн Юсуф бу асарини ёзишда Шарқнинг машҳур табиблари тиббий асарларидан, жумладан Ибн Сино, Абу Бакр Розий, Маҳмуд ибн Илёс, Абу Ҳазм ал-Қарший, Мазҳабуддин ибн Ҳубал, Нажибуддин Самарқандий, Исмоил Журжонийлардан, шунингдек ўзининг, ўз отасининг ҳамда ўша вақтларда машҳур бўлган устозлари ва биродарлари-

нинг тиббий тажрибаси якунларидан кенг фойдаланган. Асар икки китобдан иборат. Биринчиси инсон ички аъзоларининг дорилар ёрдамида тузатишга бағишланган. Бу китоб муқаддима, бир неча фасл ва хулосадан иборат.

Иккинчи китоб эса мураккаб дорилар (Қарабодин) га бағишланган. Китобнинг буниси муқаддима ва икки фаслдан иборат, ҳар бир фасл ўз навбатида бир қанча боб ва хотимадан иборат.

Муқаддима доривор моддаларни ювишга, қуритишга ва мураккаб дорилар таркиб қилиш усулларига бағишланган.

Иккинчи китобнинг биринчи фасли 31 бобдан иборат. Уларда содда доривор моддаларнинг хусусиятлари ва таъсири алифбо тартибида баён қилинган. Иккинчи китобнинг иккинчи фасли маъжунлар, тарёқлар, хурсанд қилувчи (муфарриҳот) мураккаб дориларга бағишланган.

Иккинчи китобнинг хулоса қисми вазн ўлчовлари, содда дориларнинг ўрнига ўтувчилари, қадимги грек тилига хос бўлган тиббий истилоҳлар ва ҳоказоларга бағишланган.

«Шифо ал-алил»нинг нусхаларидан бири 1662 й. январиди кўчирилган, 549 varaқдан иборат. (AP № 122).

37. АЛИ ИБН МУҲАММАД АЛ-ХОРАЗМИЙ АЛ-ҚУБРАВИЙ

(XVI asr)

Али ибн Муҳаммад Али ибн Маҳмуд ал-Хоразмий ал-Кубравий — Шайбоний хон (1500—1510) ва унинг ворисларига ҳамаср бўлиш билан бирга Ўрта Осиёда шуҳрат таратган дин бўйича мутахассис олим бўлган. ал-Хоразмий 1553-йили ҳаёт бўлган, унинг ёзишича, Шош (Тошкент) да ҳам яшаган, Чамаси у Тошкент ҳукмдори шайбонийлардан бўлган Наврўз Аҳмад [Барақ] (1544—1552) саройида бўлган.

Али ал-Хоразмий ал-Кубравийнинг нисбий исмига қараганда, у ўз даврининг таъсирчан дарвишлар жамоаси Кубравиянинг мухлисларидан бўлган. Бу жамоага Алининг ҳамватани машҳур шайх ва назариётчи Нажмуддин Кубро асос солган. (1221 йили Хоразм пойтахтини олинишида ҳалок бўлган). Бу суфийлар жамоаси бўлиб, унга хос бўлган нарс «қаттиқ зикр» — яъни Аллоҳ номини қаттиқ овоз билан зикр қилиш бўлган.

Али ал-Хоразмий қартайиб қолган чоғида XVI асрнинг 50-йилларида вафот топган.

Али ал-Хоразмийнинг бизгача шарият ва ҳуқуқ масалаларига бағишланган 4 та асари етиб келган бўлиб, улардан бири «Қитоб сайдия» («Ов китоби») деб аталади. Бу китоб табобатга бевосита алоқадордир. Қитобда шарият (фатво) бўйича уй ҳайвонлари, ёввойи ҳайвонлар ва қушларнинг гўштларини мусулмонлар томонидан овқат сифатида ейишга рухсат этилиши ёки этилмаслиги баён қилинган. Рисола муқаддима, 15 та боб ва хотимадан иборат. Қитобда ов қилишни рухсат этишдан бошлаб, овга оид барча масалалар муфассал ҳикоя қилинган. Ҳар бир масала Бурҳонуддин Марғи-ноний (1197 йили вафот этган) ва унга ўхшаш машҳур олимлар фикрига суяниб ёритилган.

38. МУЛЛА МУҲАММАД ЮСУФ АЛ-КАҲҲОЛ

(XVI аср)

Ўз замонасининг кўзга кўринган табиби, хусусан кўз касалликлари мутахассиси [ал-каҳҳол] Мулла Муҳаммад Юсуф Самарқанд ҳокими шайбонийлардан Абдуллатиф хон (1540—1551) нинг шахсий табиби бўлган. Бизгача унинг учта асари етиб келган. Шулардан бири «Зубдат ал-каҳҳолин» («Кўз табиби [асарларининг] қаймоғи») деб аталган. Рисола муқаддима ва тўрт фаслдан иборат. Муқаддимада муаллиф ўз даврида кўз касалликлари жуда кенг тарқалганлигини ва уларнинг аксариятини ташқи аломатларидан билиб олишлик мумкин бўлганлигини ёзади. Рисола худди шу хилдаги кўз касалликларига бағишланган. Уни ёзишда муаллиф ўзидан олдин ўтган табиблар асарларидан, шунингдек устозлари, биродарлари ва таниш кўз табиблари тиббий асарларидан фойдаланган.

Рисоланинг I-фасли кўзнинг шиллиқ пардасидаги касалликлар ва уларни даволаш ҳақида; II-мўғуз пардасидаги касалликлар ва уларни даволаш ҳақида; III-қорочиғ касалликлари ҳақида; IV-қобоқ, кўз бурчаклари касалликлари ва уларни даволаш ҳақида.

Бу рисола Муъиз ад-Давла Хўжа Поянда Муҳаммад исмли бир кишига бағишланган.

Муҳаммад Юсуфнинг 2-рисоласи «Таҳқиқ ал-ҳуммиёт» («Иситмаларни ўрганиш») деб аталган бўлиб, ҳар

хил иситмаларнинг баёни ва давосига бағишланган. Рисола икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда, иситмаларнинг сабаблари аломатлари ва даволаш усуллари айтилади. Иккинчи қисмда, касалликнинг бухрони ва унинг хиллари тушунтирилади.

Муаллиф муқаддимада айтишича, рисолани ёзишда ўзидан олдин ўтган табиблар асаридан ва ўз устози Мавлоно Мир Қалон насихатларидан фойдаланган. Рисолани ёзиб бўлгач, уни Абдуллатифхон Шайбонийга бағишлаган.

Муҳаммад Юсуфнинг 3-рисоласи «Рисола дар таҳқиқи набз ва тафсира» («[Касалнинг] томир уриши ва сийдиги ҳақида рисола») деб номланган. Унинг кириш қисмида муаллиф айтишича ушбу асар унинг кўп йиллик тажрибаси асосида ёзилган бўлиб, бунда қадимги грек ва Шарқ табибларининг китобларидан фойдаланилган, хусусан ўз устози Мавлоно Мирқалон номи билан машҳур бўлган Имомуддин Масъуд ўғитларидан истифода қилган.

Рисола муаллифнинг қомийси Шайбонийлардан бўлган Абдуллатифхон (вафоти 1551й.) вафотидан кейин тугаган бўлиб, у Самарқанднинг бошқа ҳокими Султон Саид (1567—1572) хонга бағишланган.

Рисола унча катта бўлмаган икки қисмдан иборат: биринчиси, томир уришига бағишланган — бунда унинг хиллари баёни, касалликлари, йил фасллари, инсонлар, табиатлар ва ҳоказоларга қараб ўзгариши айтилган. Иккинчи қисми эса сийдик тадқиқига бағишланган. Рисоланинг XVII асрда кўчирилган бир нусхаси Тошкентда сақланмоқда. (АР № 122).

39. МУҲИБ АЛИ ФАРҒОНИЙ

(1581 йили вафот этган)

Муҳиб Али ибн Низомуддин Али Халифайи Фаргоний, Бобурийлардан Жалолуддин Акбар (1556—1605) даврида Деҳли ҳокими бўлган. У овчи қушларнинг зотини яхши биладиган ва касал бўлиб қолганида тузата оладиган табиб бўлган. Ундан бизга «Бознома» («Лочин ҳақида китоб») номли асар етиб келган. Бу асар 61 бобдан иборат бўлиб, унда яхши лочинларни танлаб олиш учун уларнинг маълумотлари берилган. Яхши ва ёмон овчи қушлар қайси бир хусусиятлари билан фарқланиш-

лари айтилган. Лочинларнинг касалликлари ва уларни тузатиш баён қилинган.

Бу рисола 1850 йили котиб Раҳим Ниёз қўли билан кўчирилган 113 варақдан иборат бир қўлёзма нусхаси Тошкентда сақланмоқда.

40. АРАБ НАЖАФИЙ

(XVI аср)

Ота-боболари лочинбоз бўлган, лочин билан ов қилувчи Араб Нажафий Бобурийлардан Жалолуддин Акбар (1556—1605) даврида яшаган. У бизга «Боз нома» («Лочин ҳақида китоб») ни ёзиб қолдирган. Бу китоб — овчи қуш (лочин, шумкар, қирғий)ларни билиш, боқиш, касалларини тузатиш ва овга ўргатиш борасидаги қўлланмадир. У бир қанча боблардан иборат. Жумладан, I—V ва X боблар муаллиф бобосининг тажрибалари асосида тузилган, унга муаллифнинг шахсий кузатишлари қўшилган ва унда Муҳибб Али хон Хосс Муҳалли ибн Низомуддин Али Марғилоний (1581 йили вафот этган) нинг «Боз нома» китобидан кенг фойдаланилган; китобда Акбар, Шайбонийлардан Абдуллахон II (1583—1598), Балх ва Хисор ҳокимларининг ов воқеаларидан келтирилган.

Бу китобнинг 1876 йили Муҳаммад Латиф ибн Муҳаммад Шариф томонидан Яккабоғ шаҳарида кўчирилган 120 варақли бир нусхаси Тошкентда сақланмоқда.

41. ДАРВИШ ҲАКИМ

(XVI аср)

Бобурийлардан Жалолуддин Муҳаммад Акбар (1556—1605) ҳузурида яшаб ижод этган табиб ва шонр Дарвиш ҳаким Давоий Гилоний Широий; унинг буйруғига кўра 1597 йили «Фавоид ал-инсон» («Инсонларга фойдали бўлган нарсалар») номли асарини ёзади. Бу шеърда ёзилган тиббий асар бўлиб, унда Ўрта Осиё, Эрон, Туркия ва араб мамлакатларида бўладиган ўсимликлар, ҳайвонлар ва қушларнинг, шунингдек баъзи бир овқатларнинг фойдали хусусиятлари баён қилинган.

Доривор номларни лўнда қилиб кўрсатиш учун улар-

чи «мувашшаҳ» шаклида, арабча синонимлари билан берилган. Бу ҳол ушбу асарни содда дорилар номларининг форсча-арабча лугати сифатида ҳам фойдаланиш имконини беради.

Бу асарнинг XVII асрда 115 варақда кўчирилган бир нусхаси етиб келган.

42. АЛИ ИБН ҲИСОМУДДИН

(XVI аср)

ал-Муттақий (тақводор) лақаби билан машҳур бўлган Али ибн Ҳисомуддин «Рисолат ат-тибб ат-том ли-жамъ ал-ақсом» («Ҳар хил касалликларга қарши тўлиқ тиббий рисола») нинг муаллифи. У ўз рисоласини ёзишда пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан кенг фойдаланган, бу ҳақда ўзи хабар беради.

Рисола муқаддима, уч фаслдан ва ҳулосадан иборат. Муқаддима соғлиқни сақлашга ва инсон ахлоқига бағишланган. Унда жумладан инсон дори истеъмол қилишда, овқат ейишда, умуман, ҳар бир ишда мўътадил — ўртача йўл тутиши кераклиги ёзилади. Насиҳат араб тилидаги ҳикоя ва унинг форсча шеърда ёзилган бошқа нусхаси билан мустаҳкамланади.

I-фасл — ҳамма касалликларга қарши дорилар ҳақида; II — ҳадислардан олинган даволовчи, илоҳий дорилар. Масалан, ҳадисда: «Энг яхши дори — бу Қуръон»; III — асал, оби найсон, ҳалила, қора зира, седана ва шу каби табиий дориларга бағишланган. Бу фаслда қортиқ қўйиш, куйдириш ва қон олиш кабилар ҳақида гапирилади.

Хотима ушбу рисолага илова қилинган фойдали тиббий насиҳатлардан иборат.

Бу рисолани 1649 йили Абдуллоҳ ар-Румий кўчирган. 5 варақдан иборат бир нусхаси бизгача етиб келган.

Тахминан шу ерда ёзилган «Манофиъи оби найсон» («Найсон сувининг манфаатлари») номли рисоланинг 1685 йили Соқи ибн Мавло Муҳаммад Амин бир варақда кўчирган ягона нусхаси бизгача етиб келган. Бу рисоланинг муаллифи мажҳул. Найсон суви дейилганда эрта баҳордаги, яъни апрель ойидаги ёмғир суви тушунилади. Пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом сўзига кўра найсон сувига 70 маротаба «Фотиҳа» сураси ва Қуръоннинг бошқа сураларини ўқиб, сўнг уни етти кун

мобайнида эрталаб ва кечқурун истеъмол қилинса, инсон бош ва тиш оғриғидан, кўз, орқа ва бошқа касалликларидан даволаниши мумкин.

43. МУҲАММАД СОЛИҲ ИБН ҚУТЛИҚ-БИЙ

(XVI асрдан сўнг ўтган)

Муҳаммад Солиҳнинг ҳаёти ва ижодидан хабар берувчи, бизгача биргина унинг асари етиб келган, холос. Асар «Рисолайи ҳикмат» («Ҳикмат рисоласи») деб аталади. Бу табобатга оид рисола тўрт бобдан иборат: I — боб. Одам аҳволини, жумладан касални ҳамда амалиётчи табиблар томонидан қўлланиладиган дориларни билиш ҳақида; II — Касалларни кўриш ва Мовароуннаҳр табибларининг дорилари ҳақида; III — Ишончли манбалар асосида касалликларни йўқотиш ҳақида; IV — Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва Ироқда қўлланиладиган дориларнинг номлари ҳақида.

Мазкур рисоланинг бобларидан шундай хулоса келиб чиқадики, Муҳаммад Солиҳ Ҳиндистон, Ироқ, хусусан Мовароуннаҳр табobati ва унда ишлатиладиган дорилар билан яқиндан таниш бўлган. Унинг исми ва ёзиб қолдирган асарининг мазмунига кўра унинг мовароуннаҳрлик табиб бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас.

«Ҳикмат рисоласи»нинг 1825 йили кўчирилган 19-рақли бир нусхаси бизгача етиб келган.

44. ҚОЗИЙ ҲОФИЗ ТУЛАҚ-И АНДИГОНИЙ

(1638 йили вафот этган)

Тулак-и Андигоний — Андижон муфтийси ва табибларидан бири бўлиб, унинг қаламига мансуб, соғлиқни сақлашга оид бир асари «Рисолайи Қозийи Ҳофизии Тулак» («Қозий Ҳофиз Тулак рисоласи») бизгача етиб келган. У ЎЗР ФА ШИ (анжом рақам 2320) да сақланмоқда.

Бу рисола тамаки чекишнинг, афғон ва мускат ёнғоғи (жавзбавво) истеъмол қилишнинг зарарлари ва манъ этилганлиги ҳақида. Рисолада олимлар ва илоҳий мутахассислари асарларига таянилган, ҳамда машҳур кишилар ҳаётидан ҳикоялар келтирилган. Рисола

Аштархонийлардан бўлган Нодир Муҳаммаднинг (1642—1645) шахзодалик вақтида унинг учун ёзилган.

Бу нусха Нодир Муҳаммад ҳаётлик даврида (1645й.) қўчирилганлиги ва ягоналиги билан катта илмий аҳамиятга эга. Рисоланинг тўлиқ нусхаси 58 варақдан иборат.

45. АБУ-Л-ҒОЗИЙХОН ИБН АРАБ МУҲАММАДХОН ХОРАЗМИЙ

(1603—1664)

Машҳур тарихий асарлар: «Шажара-йи тарокима» («Туркманлар шажараси») ва «Шажара-йи турк» («Турклар шажараси») муаллифи Абу-л-Ғозийхон ибн Араб Муҳаммадхон Хоразмий (1603—1664) фақатгина давлат арбоби, саркарда ва тарихнавис бўлиб қолмай, муҳим тиббий асарлар ёзган табиб ҳамдир. Абу-л-Ғозийхон «Манофийъ ал-инсон» («Инсон учун фойдали дорилар») номли асарини ўзбек тилида ёзган. Бу асарнинг ягона қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган ва у ЎзР ФА ШИ да сақланмоқда. Асарнинг кириш қисмида муаллиф китобни қуйидаги 4 қисмдан иборат эканлигини ёзади: I — қисм битта касалликни даволайдиган содда ва мураккаб дорилар. II — иккита касалликни тузатадиган, бироқ бошқа хилларига кучи етмайдиган мураккаб дорилар ва соғлиқни сақлаш ҳақидаги донолар насиҳати. III — Қўп касалликларга таъсир қила оладиган дорилар. IV — Олийжаноб кишилар насиҳати, доно кишилар ва бошқаларнинг сўзлари.

Бироқ, асарнинг асосий қисми қўлёзмада юқоридаги айтилган тўрт қисмга бўлинмаган. Асар матнида касалликлар алифбо тартибида баён қилинган ва ҳар бир касаллик номидан сўнг унга қаршп ишлатиладиган дорилар номи ёзиб қолдирилган. Бизгача етиб келган бу ўзбекча қўлёзма нусха XIX аср бошларига оид. Матн тўлиқ эмас, 64 варақдан иборат.

Абу-л-Ғозийхон қўлёзманинг кириш қисмида асарни қуйидаги сабабларга кўра ёзганлигини айтади: «Шундай айтур бўлғай Абу-л-Ғозийхон бадан иллат ва касалдан холи эрмас эрди. Вақтики, илож қилмоққа эҳтиёжимиз тушиб эрди, китобларни назарга келтурур эрдик, мақсад гоҳо топилур эрди ва гоҳо топилмас эрди. Улки топилур эрди ҳазор машаққат била ўртага келур эрди. Шул сабабдан иллатга илож қилмоқ, мўътабар китоблардан

хоҳлаб жам қилиб, аввал иллатни баён этиб андин сўнг иложларин баён қилдим».

СВР VII, Т/№ 5450 даги қўлёзма тавсифида Юсуф Баёний (1923 йил вафот этган) нинг Абу-л-Ҳозийхон «Манофиъ ал-инсон»нинг олдин форс тилида ёзиб, кейин ушунинг ўзбек тилига таржима қилган деган фикри айтиб ўтилган. Аммо «Манофиъ ал-инсон»нинг форс тилидаги нусхаси бизгача етиб келмаган, ҳатто унинг шундай нусхаси бўлганлиги ҳақида бошқа манбаларда хабар йўқ. Иккинчидан, ўзбек тилида бизгача етиб келган «Манофиъ ал-инсон» нусхасида таржима асар эканлиги айтилмаган. Бизнингча бир муаллиф томонидан бир мавзуда яратилган бир неча оригинал асар ҳар хил тилда ёзилганлиги билан ўз оригиналлигини йўқотмайди.

46. АМОНУЛЛОҲ

(XVII аср)

Бобурийлардан Нуруддин Муҳаммад Жаҳонгир (1605—1628) саройида табиб бўлиб хизмат қилган Амонуллоҳ — Хоназодхон Фирузжанг ибн Маҳобатхон Синаҳсолор ибн Ғаюр-бек, — деган тахаллусга эга бўлган. У Жаҳонгирга атаб 1627 йили ўзининг «Умм ул-илож» («Даволаш асослари») номли асарини ёзган. Асар ич сурадиган содда ва мураккаб дориларга бағишланган; у кириш, муқаддима, олти бобдан иборат асосий қисм ва хотимадан иборат. I боб — Хилтлар аҳволи ҳақида, табиатни юмшатиш ва қотириш ҳақида, гулобни қандай бериш ва ични сурадиган дорини қабул қилиш бўйича кўрсатмалардан иборат. II — Хилтларни етилтиришга ёрдам берадиган дорилар ҳақида; ични сурувчи содда дорилар ҳақида, ични сурувчи дориларга ёрдам қиладиган дорилар ҳақида ва ҳоказо. III — гулоб ва маза сезишни ўтмаслаштирадиган дориларни тайёрлаш йўллари ҳақида; тўрт хил хилтга мос овқатлар ва бошқалар ҳақида. IV — ич суриши оқибатида юзага келадиган ёқимсиз холларни даволаш ҳақида; ич сурувчи дори таъсирини тиклаш йўллари ҳақида. V — касал аҳволига қараб ич сурувчи дорини қўллаш ҳақида. VI — ич сурувчи дориларни таркиб қилиш йўллари ва қабул қилиш миқдори ҳақида; Хотима — хилтларни ҳайдаш учун қўлланадиган майин ич сурувчи дорилар ҳақида.

Бу асарнинг 1841 йили Тошкентда 74 varaқда қўчирилган бир нусхаси ва 1863 йили Бухорода Муҳаммад

Мурод ибн Мирзо Қўлдош қўли билан 85 варақда кўчирилган иккинчи нусхаси бизгача етиб келган. (АР № 122).

47. МУҲАММАД АКБАР

(XVII—XVIII)

Муҳаммад Акбар Ҳиндистон табибларидан бўлиб, унинг тўлиқ исми Муҳаммад Арзоний ибн Мир Ҳожӣ Муқимдир. У ўзининг кўпгина асарларини Деҳли ҳокими Мухйиуддин Аврангзеб Оламгир I (1658—1707) га бағишлаган. Унинг қаламига мансуб асарлар: «Тибби Акбар» («Акбар табобати»), «Мизони тибб» («Табобат тарозуси»), «Қарободини Қодирӣ» («Қодирга бағишланган мураккаб дорилар»), «Мужарриботи Акбарӣ» («Акбарнинг синалган дорилари»), «Муфарриҳ ал-қулуб» («Қалбларни хурсанд қилувчи») ва Жалолуддин Суютийнинг «Тибб ан-наби» («Пайғамбар табобати») номли асарини форсча таржимасидан иборат.

1. «Тибби Акбар» — Нафис ибн Ивазнинг араб тилида ёзилган «Шарҳ ал-асбоб ва-л-аломат» номли асарининг форс тилидаги таҳриридан иборат. Буни Муҳаммад Акбар 1700—1701 йили Мухйиуддин Аврангзеб учун ёзган. Муаллиф бу асарининг мазмунига кўра фойдали маълумотларни Ибн Сино «Қонуни»дан, ал-Қаршийнинг «Қонуи қисқартмаси»даи, Журжонийнинг «Хоразмшоҳ заҳираси»дан ва бошқа асарлардан олиб бойитган. Асар муқаддима, 27 боб ва хотимадан иборат. Мазкур боблар «бошдан товоғгача» бўлган айрим-айрим аъзоларнинг касалликлари баёни ва давосига бағишланган. Хотима, икки қисмдан иборат бўлиб, мураккаб дорилар ва тиббий истилоҳлар ҳақида, «Тибби Акбар»нинг 1766 йили 509 варақда кўчирилган нусхаси етиб келган.

2. «Мизони тибб» дарслик сифатида ёзилган бўлиб, табобат фанининг асослари қисқача баён қилинган. Асар муқаддима ва уч қисмдан иборат: I — гавданинг тўрт хил ҳолати — мизожи (иссиқ, совуқ, нам ва қуруқ) ҳақида; II — содда ва мураккаб дорилар ҳақида; III — бадан аъзоларининг ҳар бирига хос бўлган айрим-айрим касалликлари ҳақида. Бизгача XVIII асарга оид нусхаси етиб келган.

3. «Қарободини Қодирий»ни Муҳаммад Акбар 1714—1718 йиллар мобайнида ёзади ва уни ўз устози Саййид Абдулқодир Гилонийга бағишлайди. Бу асар муқаддима, 22 боб ва хотимадан иборат. Муқаддиманда муаллифнинг бошқа асарлари санаб ўтилади. I—XVIII бобларда ички ва ташқи аъзоларда юз берадиган айрим-айрим касалликларда ишлатиладиган мураккаб дорилар келтирилган. XIX — иситмаларга қарши ишлатиладиган дорилар ҳақида; XX — тери касалликларида ишлатиладиган дорилар ҳақида; XXI — бола ташлаш, лат ейишга қарши ишлатиладиган дорилар ҳақида; XXII — заҳарга қарши ишлатиладиган дорилар ҳақида. Бу асарни бизга 1783 йили 343 varaқда кўчирилган нусхаси етиб келган.

4. «Мужарриботи Акбарий» бу асар яна «Тажриботи Муҳаммад Акбарий» («Муҳаммад Акбарнинг тажрибалари») номи билан ҳам аталади. У муқаддима ва кўпгина боблардан иборат. Асарнинг ўзига хос қиймати шундаки, унга фақатгина муаллиф тажрибасидан муваффақиятли ўтган дорилар нусхалари киритилган.

5. «Муфарриҳ ал-қулуб», бу асар Маҳмуд ал-Чагминийнинг «ал-Қонунча» номли араб тилидаги асариға форсча ёзилган шарҳдан иборат. Муаллиф шарҳни ёзишда Алоуддин Али ал-Қаршийнинг «Қонун» га ёзган шарҳдан ҳам фойдаланган. Шарҳ муқаддима ва беш қисмдан иборат. Бу асарнинг 1725 йили котиб Саййид Муҳаммад томонидан кўчирилган бир нусхаси етиб келган.

6. («Касаллик номларининг изоҳли луғати») деб аталган алифбо тартибида тузилган луғат 1700—1717 йиллар мобайнида Муҳаммад Акбар томонидан «Шарҳ ал-асбоб ва-л-аломат»нинг форсча таҳририни тугатгандан кейин ёзилган. ЎзФА ШИ (анжом рақам 2829/II) да XVIII асрда котиб Қодир Бахш Қалапурийнинг 28 varaқда кўчирган нодир нусхаси сақланмоқда. (АР № 122).

48. САЙЙИД СУБҲОНҚУЛИ МУҲАММАД БАҲОДИРХОН

(XVII—XVIII)

Субҳонқули Баҳодирхон Аштархонийлар сулоласидан бўлиб, у Мовароуннаҳр ҳокими (1680—1702) бўлган.

Субҳонқули табиб сифатида «Аҳиё ат-тибб Субҳоний» («Субҳон [қули]нинг табобатни жоилантириши») деб аталган асари бизгача кўпгина нусхада етиб келган. Асар касалликларни баён қилишга, уларни топиш ва ташхис қўйишга, даволаш ва ҳоказоларга бағишланган. У кириш, муқаддима ва саккиз бобдан иборат. Ҳар қайси боб 4 фаслга бўлинади.

Субҳонқули ўз асарини ёзишда замонасининг араб ва форс тилларда ёзилган кўпгина эътиборли китобларини ўқиди ва ўрганди, унга ўзининг шахсий тажрибаларини қўшди. Субҳонқули бу асарида инсон баданининг «бошдан товоңгача» бўлган барча аъзоларининг касалликларида қўлланадиган содда ва мураккаб дориларни батафсил шарҳлайди. Муқаддима: «Табобат чегарасини баёни ҳақида» деб аталган бўлиб, 10 қисмдан иборат. Бу қисмларда муаллиф даволовчи табибнинг вазифаларни, инсон соғлиғи учун зарур бўлган «Олтита шароитлар», тўрт унсур ва инсон табнати ҳақида гапиради. Хусусан, инсон саломатлигига иқлимнинг, қийим, овқат ва ёшнинг салбий ва ижобий таъсирларини таъкидлайди.

I—боб тўрт фаслдан иборат. Биринчи фаслда содда дориларнинг таъриф ва тавсифи алифбо тартибида берилган. Шунингдек, дори номлари, истемол қилиш миқдорлари ва ҳар хил мамлакатларда иқлим шароитларига қараб истемол қилиниши айtilган. Бир содда дори қайси хил мураккаб дори таркибига кириши ва бу ҳақда бошқа тиббий асарлардан олинган маълумотлар берилган.

Иккинчи фасл доривор ўсимликларни йигиб олишга бағишланган, ҳамда овқат ва ичимликларни мизожга қараб тақсимланган. Учинчи фасл — ўлчов бирликлари ҳақида. Тўртинчиси — мураккаб дорилар тушунчасини баён қилиш ва уларни таркиб қилишни ўргатиш ҳақида. V—VIII фасллар ҳар хил касалликларга қарши ишлатиладиган мураккаб дориларга бағишланган.

Бизгача етиб келган бу асарнинг бир нусхасини 1797 йили котиб Ўзбек Хўжа Мир Ҳайдарий 135 варақда кўчирган. (АР № 122).

49. САЙИИД МУҲАММАД ХАСРАТ

(XVIII аср)

(1786 йили ўлдирилган)

Саййид Муҳаммад Хасрат. Марв шаҳрида Байрама-лихон саройида хизмат қилган. У ўздан кейин «Низоми сиҳҳат» («Соғлиқни сақлаш низоми») номли шеърда ёзилган асар қолдирган. Муаллиф томонидан 1774 йили ёзиб тугатилган бу асар уч қисмдан иборат бўлган: I — табобат назариясига бағишланган; II — касалликларни содда дорилар билан даволашга бағишланган; III — қисм биз фойдаланаётган нусхада йўқ.

Бу рисоланинг 1845 йили Ҳожи Муҳаммад Самарқандий қўли билан кўчирилган 170 varaқдан иборат бир нусхаси бизгача етиб келган. (АР № 122).

50. ҲОФИЗИ ҚАЛОН АНСОРИЙ

(XVIII аср)

Тўлиқ исми Ҳофизи Қалон ибн Бадруддин Қори Ансорий. Араб тилида ёзилган «Хулосат ал-ҳукамо» («Табиблар хулосаси») номли китобнинг ўзбекча таржимасини таҳрир қилган-ёзган. Бу асар муаллифдан олдин ўтган олимлар: Арасту, Буқрот, Жолинус, Ибн Сино ва бошқаларнинг тиббий асарлари асосида ёзилган; у 53 бобдан иборат бўлиб, айрим-айрим аъзоларнинг касалларини тузатишга бағишланган.

Бу рисоланинг кўпгина нусхалари етиб келган бўлиб, улардан бири 35 varaқдан иборат бўлиб, 1825 йили кўчирилган. (АР № 122).

51. СОЛИҲ ИБН МУҲАММАД

(XVIII аср)

Ҳиротда туғилиб Бухорода амир Шоҳ Мурод Маъсум даври (1785—1800) да яшаб ижод этган бу табибнинг тўлиқ исми Солиҳ ибн Муҳаммад Солиҳ ал-Қандахорийдир. Ундан бизга «Тухфат ал-маъсумин» («Беғуноҳ [чақалоқ]ларга туҳфалар») номли ёш болалар касалликларига бағишланган назарий асар етиб келган. У муқаддима ва икки асосий қисм ва хотимадан иборат.

Муқаддимада иқлим (экология) масаласи (ҳаво, сув, ётоқхона) кўрилади; биринчи қисм пуштсизликка, ҳомиладорликка, ҳомиладор аёл касалликларига, кўкрак бериб эмизувчилар тартибига ва кўкракнинг баъзи бир касалликларига бағишланган; иккинчи қисм — болалар касаллигининг ҳамма турлари ҳақида; хотима — зарарли иссиқ шамоллар ва илонлар ҳамда ҳашоратлар ҳақида.

Бу асарнинг бизга 1858 йили 56 varaқда кўчирилган бир нусхаси етиб келган. (АР № 122).

52. ЖАЪФАРХУЖА ИБН НАСРУДДИНХУЖА ҲАЗОРАСПИЯ (XVIII—XIX)

XVIII аср иккинчи ярми — XIX аср биринчи ярмида Хоразмда яшаб ижод этган табиб Жаъфархўжа ибн Насрулдинхўжа ал-Хусайний ал-Карукий Ҳазораспий ўзининг ўзбек тилида ёзилган «Мултақит ат-тибб» («Тиббий маълумотлар тўплами») номи асарини 1823 йилда тугатиб, Хоразм шоҳи Саййид Аҳмад ал-Хусайнийга бағишлаган. Бу асар 67 бобдан иборат бўлиб, унда асосан, «бошдан оёққача» бўлган инсон бадани аъзоларининг ҳар хил касалликлари ва уларни дори-лар ёрдамида даволаш усуллари баён қилинган. Мазкур 67 та бобнинг ҳаммасининг тўлиқ номи қўлёзманинг 76—10а varaқларида келтирилган. Муаллиф асарда таянган манбаларга қараганда, бу китобни Ибн Сино «Тиб қонунлари», Абу-л-Ғозийхоннинг «Манофиъ ал-инсон» номи ва Имом Муҳаммад Ғаззолий (1111 йили вафот этган) нинг «Аҳийё-ал-улум» («Илмларни жонлантириш») номи ва бошқа асарларда олган маълумотлар асосида ёзган. Қўлёзманинг охири 1656—167а varaқларида муаллифнинг шажараси берилган.

Ҳазораспий асар сўнггида китобхонлардан китобни ёзиш жараёнида баъзи бир жузъий хатоларга йўл қўйилган бўлса, кечиришни ва хатони тузатиб қўйишни илтимос қилиб ҳамда асарни ёзиб тугатган йилини кўрсатиб айтган 7 байт қуйидаги шеърини ёзиб қолдирган:

Ай боқғучи бу китоб сори,
Йўқ — йўқки жаҳонда лолазори,
Бал, даҳрда гулистони комил,

Анвои азоҳир яна шомил.
Гар бўлса хато-у саҳв воқе
Лутфинг била бўлғил анга дофи,
Инсонда хато-у саҳв-у нисбн.
Бўлмаслиқина йўқ эрмиш имкон.
Мақсуд бу дори бебақода
Нақш қола ёд, ўлам дуода.
Итмома етишти, лутфи ҳақдин,
Раф ўлди қалам руҳи варақдин.
Минг икки юз ўтуз эрди соли,
Тўқуз анга қўшғил, ай сафоли.

Юқорида келтирилган байтлар Ҳазораспийнинг табиб бўлиш билан бирга анчагина иқтидорли шоир бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Ҳазораспийнинг бизгача етиб келган «Мултақит атибб» номли асарининг бу нодир қўлёзма нусхаси номаълум котиб томонидан асар ёзилгандан 4 йил кейин, яъни 1827 йилда кўчирилган. Бу нусхани муаллиф кўрган бўлиши ҳам мумкин. (АР № 122, 143).

53. ИБОДУЛЛОҲ АН-НОРИЙ

(XVIII—XIX)

Муҳаммад Солиҳ ал-Бухорий номи билан машҳур бўлган Ибодуллоҳ ан-Норий «Жўнги Солиҳий» («Солиҳ тўплами») номли асарини ёзган. Бу асар содда дориларнинг хусусиятларига бағишланган бўлиб, уларнинг номлари олифбо тартибида берилган. XIX асрнинг биринчи ярмида 224 варақда кўчирилган бир нодир нусхаси бизгача етиб келган.

54. МУҲАММАД МАЪСУМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

(XIX асрдан олдин ўтган)

Муҳаммад Маъсум ибн Саййид Сафойи ал-Ҳасаний ат-Термизийнинг қачон яшаб ўтганлиги бизга маълум эмас. Унинг Термиздан етишиб чиққан табиб эканлиги ва бизга унинг доришуносликка оид «Мужаррибот» («Тажрибадан ўтган дорилар») номли 1852 йили котиб

Мирза Убайд кўчирган 122 варақдан иборат асари етиб келганлиги аниқ. (АР № 122).

Бу асар содда дорилар, қисман мураккаб дорилар тавсифидан, тайёрлаш ва ҳар хил касалликларга қарши қўллашдан иборат.

Муҳаммад ат-Термизий юқоридаги қўлёзма кўчирилган 1852-йилдан олдин ўтган.

55. МУСТАФО АЛ-ХУРОСОНИЙ

(1806 йили асар ёзган)

Мустафо ибн Муҳаммад Иброҳим ал-Хуросоний, Хуросонда XVIII-асрда туғилиб етишган ва бутун Ўрта Осиё, Хуросон ва Ҳиндистонга донги кетган табиблардан биринчилардан бўлган. У Кобул атрофида жойлашган Дих-и Яҳё номли қишлоқда яшаган ўз устоди шайх Саъдуддин Аҳмад Ансорийга бағишланган «Наводир ал-фавоид ва мажмаъ ал-жавоҳир» («Нодир фойдалар ва гавҳарлар тўплами») номли асарини 1806 йили ёзган. Бу асар шеърлари бўлган муқаддима ва 33 та боб (фойда)дан иборат. Муқаддимада билим, хусусан табобат билимининг фойдалари ҳақида сўз боради. Муаллиф ўз сўзларини араб тилидаги ҳадисларни келтириш билан қувватлайди. Биринчи 22 боб табобатга бағишланган: гавданнинг умумий ҳолати, ички ва сиртки аъзоларда бўладиган касалликларни даволаш, судралиб юрувчиларнинг чақиши ва ваҳший ҳайвонларнинг тишлашини даволаш ва мураккаб дориларни тайёрлаш ҳақида. 23—28 боблар — нарсаларнинг хусусиятларига бағишланган: мумиё, чой; қаҳва, ҳар хил шарбатлар, қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлар ва бошқалар ҳақида. 29—33 боблар — юлдузлар жадвали (гороскоп), сеҳрли ҳаракатлар ва бошқа «фойдали» нарсаларга бағишланган.

Бу асарнинг 1837 йили Қашмирда Фулом Муҳаммад томонидан 252 варақда кўчирилган бир нусхаси бизга ҳам етиб келган. (АР № 122).

56. ЖУНАЙДУЛЛОҲ ИБН ШАЙХУЛИСЛОМ ҲОЗИҚ

(1843 йили қатл этилган)

Шарқ табобати билан шуғулланувчи ўзбек олимларининг 1800 йили Амир Ҳайдар ҳукмронлик даври (1800—

1826)да Ҳиротдан Бухорога кўчиб келган ва умрининг охиригача Ўрта Осиё шаҳарлари (Бухоро, Қўқон, Хоразм ва Шаҳрисабз)да яшаб баракали ижод этган, араб, форс ва ўзбек тилларини мукаммал билган Жу-пайдуллоҳ ибн Шайхулисом Ҳозикнинг табиб бўлганлиги ва тиббий асарлар ёзганлиги ҳақида ихтиёрларида бўлган қўлёзма ва босма асарларнинг биронтасидан ҳам 1969 йилгача қониқарли маълумот топа олмай келган эдилар. Фақатгина Қори Раҳматуллоҳ Бухорийнинг «Тухфат ал-аҳбоб фи тазкират ал-асҳоб» (Тошкент, 1914 й. 80-б.) ва Афғонистонда чиқадиган «Мажаллайи Қобул» (Қобул, 1934 й. № 2, 66-б.) номли журналда «Ҳозик табиб бўлган» деган жумлани учратамиз. Бу бир жумла билан Ҳозикнинг табиб бўлган ёки бўлмаганлиги ҳақида сўз юритиш осон эмас эди, албатта.

Ҳозик табobati билан қизиқувчи олимларни биргина «Ҳозик табиб бўлган» деган жумла қониқтирмас эди. Тадқиқотчилар Ҳозикнинг қандай касалларни даволаганлиги, қандай тиббий асарлардан фойдаланганлиги, ўзи қандай даволаш услубига эга бўлганлиги ва қандай тиббий асарлар ёзганлиги билан кўпроқ қизиқар эдилар. Бунинг учун биринчи навбатда Ҳозик ёзиб қолдирган тиббий асарларни қидириб топиш керак эди. Бундай мақсадни амалга ошириш учун араб, форс ва туркий тилларида ёзилган эски қўлёзма асарларни яхши ўқий биладиган, тилни тўла-тўқис тушуна оладиган ва ўз фанининг мукаммал эгаллаб олган киши ҳам анчагина излангани, урингани керак эди. Худди шундай ҳам бўлди.

Биз ЎзР ФА ШИнинг қўлёзмалар фондидаги тиббий асарларни тавсиф қилиш жараёнида «Ҳозик томонидан ёзилган «Таҳқиқ ал-қавонд» («Табобат асосларини ўрганиш») номли асарга дуч келдик. Узоқ муддатли тадқиқот жараёнида маълум бўлдики, Ҳозикнинг «Таҳқиқ ал-қавонд» номли мазкур асарининг 3 та қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улар 6794, 1306 ва 710 анжом рақамларида сақланмоқда.

Ҳозикнинг бу асари Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» номли китобининг Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (1344 й. вафот этган) тарафидан араб тилида бажарилган қисқартмаси — «Қонунча»га ёзилган форсча шарҳидан иборат экан. Ҳозик бу тиббий асарини 1822—1823 йй. Қўқонда Умархон хукумронлик даврида ёзган. Бу ҳақда «Таҳқиқ ал-қавонд»нинг 710 анжом

рақамли қўлёзмасининг 22-варағида маълумот бор. Аммо бу асарнинг иккита қолган қўлёзма нусхасида эса хаттотларнинг хатоси билан асар Бухорода Насруллоҳ даврида ёзилган дейилган. Ваҳоланки, Насруллоҳ асар ёзилгандан 3 йил кейин 1826-йили тахтга чиққан.

Ҳозик «Қонунча»ни шарҳ қилишда асосан ўзининг кўп йиллик тиббий тажрибасига ва ўзидан олдин ўтган Али ибн Аббос ал-Мажусий, Муҳаммад Юсуф ибн Абдуллатиф ва Муҳаммад Акбар Арзоний (XVII асрда яшаган) каби табиблар асарларига суянган.

Ҳозикнинг «Таҳқиқ ал-қавоид» номи бу тиббий асари шарҳ қилинаётган китобдагидек кириш ва 10 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб ўз навбатида бир неча фаслга бўлинади. Муаллиф асари шарҳлаш жараёнида араб тилида ёзилган «Қонунча» матнини кичик-кичик жумла ва ибораларда қайта тиклайди ва сўнг уларни шарҳлайди. Шарҳнинг кириш қисмидаги маълумотларга қараганда, Ҳозик кўп йиллар давомида табиблик қилган, касалларни мустақил даволаган ва янги-янги дорилар кашф этган. У табобат назарияси ва амалиясини баробар қадрлаган. Ҳозик ўзидан олдин ўтган табиблар асарини ўқиган, ўрганган ва у китоблардаги дорилардан, даволаш усулларида кенг фойдаланган.

Ҳозик мазкур асарида баъзи бир тиббий асарларда кўрсатилган дорилар тажрибада, касалларга фойда келтириш ўрнига, зарар келтирганлигидан ачинади ва бир дори ҳақида шундай деб ёзади: «Сиканжубин ва ғўра сувини сафро ва оғиз какралигини кетказиш учун ишлатилади деб ёзган эдилар. Бу дорини ишлатилганда бирдан зарар юз берди. Оқибатда бу касални иссиқ сурувчи дорилар билан тузатилди» (226—варақ).

Мазкур маълумотлар Шайхулисломнинг ўғли Жунайдуллоҳ ўз тиббий тажрибаси жараёнида кўплаб касаллар дардига шифо топганлиги ва шу сабабдан табибларга хос бўлган «Ҳозик» («Моҳир» ёки «моҳир табиб») деган тахаллус билан шуҳрат қозонганлигидан далолат беради.

Ҳозик мазкур «Таҳқиқ ал-қавоид»да барча назарий билимлари ва амалий тажрибалари жамулжам бўлган мустақил тиббий асар ёзиш ниятида эканлигини айтса ҳам, ҳозирча унинг юқорида айтиб ўтганимиз «Қонун-

ча» шарҳидан бошқа тиббий асари бизгача етиб келганлиги маълум эмас.

Табиб ва шоир Ҳозик яшаган давридаги Ўрта Осиё хонликларининг ўзаро қонли мажаролари барча олимлар қатори Ҳозикни ҳам тинч ижод этиши ўрнига дарбадарликда, сарсон-саргардон қилди.

Бухоро амири Насруллоҳ тахтга чиққанидан сўнг (1826—1860) 1842 йили Қўқонни забт этиб, у ердаги олим ва шоирлар қатори Ҳозикни ҳам Бухорога ҳайдаб келади. Бироқ, Ҳозик золим амирга ўз ижоди билан хизмат қилишдан бош тортади, ҳатто амир Насруллоҳ бадкорликларини ўз шеърда фош этади. Бу иш учун Насруллоҳ ўч олиш ниятида эканлигини билган Ҳозик Қўқондан Шаҳрисабзга тезда кўчиб келади. Бу ерда Ҳозик Шаҳрисабз ҳокими Хўжақули парвоначи ҳомийлигида табобат илми билан шуғулланади. Аммо Ҳозикнинг нисбатан тинч илмий фаолияти узоққа чўзилмайди. Ҳозик 1843 йили Шаҳрисабзда амир Насруллоҳнинг ёллаган қотили Душабой тиги зарбидан ҳалок бўлади. Фожиа қурбони Ҳозикнинг бизгача етиб келган мазкур «Таҳқиқ ал-қавоид» номли тиббий асари Ўрта Осиё табобати тарихини ўрганишда, айниқса Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарининг ўзидан кейинги Шарқ табибларига кўрсатган ижобий таъсирини ҳар томонлама илмий асослашда қимматли ва нодир қўлёзма манбаъ ҳисобланади. Ҳозикнинг бу тиббий асари унинг таржимаи ҳолини тўлдирибгина қолмай, олим фаолиятининг ҳали деярлик ўрганилмаган қисми — табиблиги ва Шарқ табобатига қўшган ҳиссасини аниқлашда жуда катта илмий аҳамиятга моликдир. (АР № 122, 139).

57. ҚОРИ РАҲМАТУЛЛОҲ ИБН МУҲАММАД ОШУР БУХОРИЙ

(вафоти 1894 йил)

Раҳматуллоҳ Бухорий XIX аср иккинчи ярмида Ўрта Осиёда танилган Бухоро шоири бўлиб, Возиҳ лақабига эга бўлган. У шоир бўлиши билан бир қаторда Жунайдуллоҳ Ҳозик (қаранг) каби табиб ҳам бўлган. У бизга «Кони лаззат ва хони неъмат» («Лаззатлар кони ва неъматлар дастурхони») номли тиббий асарини 1883 йили ёзиб тугатган. Бу асар муқаддима ва икки қисмдан иборат. Асар муқаддимасида муаллиф жум-

ладан қандай тиббий асарлардан фойдаланганлигини ёзади; қайси овқат қандай касалликка даво бўлишлигини айтади; шунингдек, нон маҳсулотларини ва ширинликларни тайёрлаш нусхалари кўрсатилган. Асар асосини ташкил қилган икки қисмнинг биринчиси — нон ва овқатлар ҳақида. Иккинчиси — ширинликлар ҳақида.

Овқатлар ва ичимликларнинг даволик хусусиятлари илк ўрта аср табибларига ҳам маълум бўлган. Бу усулда касалларни даволаш энг ҳавотирсиз даволаш ҳисобланган ва бу масалага бағишлаб махсус асарлар ёзилган. Масалан, Абу Бакр Розий «ат-Тибб ал-мулукий» («Подшоҳлар табobati») асарини ёзган (қаранг: Розий). (АР № 122).

58. МУҲАММАД ШАРИФ БУХОРИЙ НАҚШБАНДИЙ

(XIX аср)

Тўлиқ исми Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Ибёз Бухорий Нақшбандий бўлиб, у «Уммон ат-тибб шарҳи Мизони тибб» («Табобат океани, Табобат тарозусига шарҳ») номли асар муаллифи. Бу асар муқаддимасида ёзишча, 1828 йили баъзи бир эътиборли кишилар ундан Муҳаммад Акбарнинг «Мизон ат-тибб» номли асарига шарҳ ёзиб беришини илтимос қиладилар. «Мизон ат-тибб» форс тилида ёзилган бўлса ҳам, жуда мужмал баён қилинган, касалликларнинг келиб чиқиши сабаблари, аломатлари ва даволаш фақат ишоралар тарзида баён қилинган. Бу асар 1843 йили ёзиб тугатилган ва ўша давр амири Абу-л-Музаффар ал-Ғозий Саййид Насруллоҳ Муҳаммад баҳодир султон (1826—1860) га бағишланган. Шориҳ ўз шарҳида 32 та тиббий асардан фойдаланган, уларнинг номини ҳам айтиб ўтган. Ушбу шарҳнинг шориҳ қўли билан 483 варақда кўчирилган асл нусхаси бизгача етиб келган. У ЎЗР ФА ШИ (анжом рақам 2906) да сақланмоқда. (АР № 122).

59. МУҲАММАД ИБН ФУЛОД ТАБИБ САМАРҚАНДИЙ

(XIX асрдан олдин ўтган)

Жуда кам ўрганилган Самарқанд табибларидан бири Муҳаммад Самарқандийдир. У ЎЗР ФА ШИ (анжом

рақами 11344/II) да сақланаётган биргина асари билан тадқиқотчилар эътиборини ўзига тортди. Бу рисола «Зубдат аш-шифо» («Шифо қаймоғи») деб номланган бўлиб, мақаддима, иккита мақола ва хотимадан иборат.

Муқаддима — «Тез-тез учраб турадиган касалликлар ҳақида». I мақола — «Иччи бўшатадиган эфир [элекфир] сифатида ичга қабул қиладиган дорилар ва бошқалар ҳақида». II — «Суртиладиган ва жарроҳлик амалларида қўлланадиган дорилар ҳақида». Хотима — «Табибларнинг баъзи бир сирлари ҳақида».

Бу қўлёзма асар XIX асрда кўчирилган бўлиб, 18 ва- рақдан иборат. (АР № 122).

60. МАҲМУД ҲАКИМ ЯЙФОНИЙ ХУҚАНДИЙ

(1851 й. туғилган)

Машҳур ўзбек олими ва табиби Маҳмуд-ҳаким Яйфоний Хуқандий 1851 йили Қўқанднинг Яйфон номли қишлоғида туғилган. Унинг отаси Шоди Муҳаммад ўғли асосан деҳқончилик ва савдо билан шуғулланган. Яйфоний ёшлигидан табиатга, илмга, шеърга, китобга қизиқади. У Қўқондаги «Жомий» ва «Мирзо Қўқандий» мадрасаларида билим олади. Фаннинг барча соҳасида ўрта аср даражасидаги илмга эга бўлади. Яйфоний араб, форс-тожик тилларини билганлиги учун юнон олимлари асарларининг арабча таржимасини, Абу Бакр Розий ва Ибн Сино тиббий китобларини ўқийди. Латин ва рус тилларини ўрганишга ҳаракат қилади. Бу даврда Қўқонда тараққийпарвар шоир ва олимлар билан бирга ҳозик табиблардан Турсунхўжа ҳаким, Болдоқли ҳаким, Абдуллахўжа [чекчи-ҳаким], Ҳакимча табиблар яшаганлар, Яйфоний тараққийхоҳ кишилар даврасида ижод этган ва ўзи ҳам шундай илғор фикрдаги олимлардан бири бўлган эди. Яйфоний ҳаётининг энг кўп қисмининг табобатни ўрганишга ва кишиларнинг соғлиғини сақлашга сарфлади. Табиб ўз давригача Шарқ табobati қўлга киритган ютуқларга шахсий тиббий тажрибаларини қўшган ҳолда иккита катта китоб ёзиб қолдирди. Улардан бири «Тариқ ал-илож» («Даволаш усули») деб аталган бўлиб, уни муаллиф 1910 йилда ёзиб тугатган ва 1913 йилга келиб тош босмада нашр қилдирди. «Тариқ ал-илож» 4 мақоладан иборат бўлган, аммо уни

кейинги учинчи ва тўртинчи мақоласигина бизгача етиб келган: III — мақола 14 бобдан ташкил топган бўлиб, унда қуйидаги касалликларнинг баёни, даволаш усуллари ва дорилари айтиб ўтилган: I боб — ўпка касалликлари; II — Юрак касалликлари; III — Эмчак касалликлари; IV — Меъда касалликлари; V — Жигар касалликлари; VI — Сарик касаллиги; VII — Ичаклар касалликлари; VIII — Орқа тешик касалликлари; IX — Буйрак касалликлари; X — Қовуқ касалликлари; XI — Эркакларга хос касалликлар; XII — Хотинларга хос касалликлар, XIII — Бел, қўл, оёқ касалликлари ва XIV — Иситма касалликлари ҳақида.

IV — мақола бадан сиртидан билинадиган касалликлар ҳақида бўлиб, у 6 бобдан иборат: I боб — Шишлар баёнида; II — Тошмалар баёнида; III — Соч, мўй ва тирноққа онд касалликлар; IV — Жароҳат ва яралар ҳақида; V ва VI боблар — Суяк синиши, захарлар, захарли ҳайвон қақиб олганини даволаш ва баъзи русча дорилар ҳақида.

«Тариқ ал-илож»нинг мазкур бобларидан муаллиф ўз китобини «бошдан оёқгача» бўлган инсон бадан аъзоларининг ҳаммасига бағишлаганлиги яққол кўринадди. Демак, асарнинг бизнинг ихтиёримизда бўлмаган биринчи ва иккинчи мақолалари инсон бадан аъзоларининг бошдан ўпкагача бўлган қисмига бағишланган. Чунки Шарқ табobati бўйича Абу Бакр Розий ва Ибн Сино давридан бери яратилиб келинаётган катта ва тўлиқ тиббий асарлар шундай услубда ёзилган.

Яйфонийнинг бизгача «Ташриҳ» Китоби тариқи-л-иложди» («Тариқ ал-илож китобидан «Ташриҳ») яъни анатомия қисми бизгача етиб келган, у ЎзР ФА ШИ (анжом рақами 12535/III) да сақланмоқда. Бу қўлёзма III—мақоланинг бир қисмидан иборат. Унда ўпка, юрак, кўкрак, меъда, жигар ва талоқ ташриҳи баён қилинади. Бу қўлёзма Боситхоннинг акаси Ҳомидхон Шоший томонидан 1953 йили кўчирилган.

Яйфонийнинг иккинчи тиббий китоби «Қонун али-лож» («Даволаш қонуни») деб аталган бўлиб, амалий табobat ва доришуносликка бағишланган, лекин унинг бизгача етиб келганлиги аниқ эмас. (АР № 57, 113, 122).

Мулла Ёмғур-бой лақаби билан машҳур бўлган Мулла Нур Муҳаммаднинг бизгача ҳар хил тиббий асарлардан сайлаб олиб жамлаган даволашга оид китобчаси етиб келган. Бу тиббий китобча муаллифнинг ўзи фойдаланиши учун тузилган бўлиб, унда содда дориларни қўллаш билан боғлиқ бўлган табобат оламияти бўйича маслаҳатлар бор.

Бу китобчанинг 1902 йили муаллиф қўли билан ёзилган 10 варақдан иборат нусхаси бизгача етиб келган, унинг биринчи ярми форс тилида ва иккинчи ярми ўзбек тилида ёзилган.

62. ҲОМИДХОН ИБН ЗОҲИДХОН ИБН МУҲАММАД СОДИҚХОН ШОШИЙ

(1870—1953)

Тошкентлик машҳур табиб Боситхон Шоший (қаранг)нинг туғишган акаси.

Ҳомидхон араб, форс ва туркий тилларни яхши билган, шеърлар машқ қилган, таржималар билан шуғулланган, хусусан табобатга қизиққан.

Ҳомидхоннинг бизгача «Луғат» номли бир асари етиб келган бўлиб, ундан 27 та дориларнинг ўзбекча, лотинча ва русча номлари ўрин олган; яна унда рус тилидаги дориларни қўлланиши ҳам кўрсатилган; мураккаб дорилар баён қилинган.

Бу «Луғат»нинг 1953 йилгача муаллиф дастхати билан кўчирилган 39 варақдан иборат нусхаси бизгача етиб келган.

Ҳомидхон ўз укаси Боситхон Шошийнинг «Қонун алмабсут» (қаранг) номли асарининг қисқартирилган нусхасини тузади ва ўз қўли билан кўчириб, рисола ҳолига келтиради. Бизга бу рисоланинг 1953 йилгача муаллиф-муҳаррир томонидан кўчирилган, 35 варақдан иборат нусхаси етиб келган.

Булардан ташқари Ҳомидхон Шоший Букротнинг Ҳунайн ибн Исоқ араб тилига таржима қилган «ар-Рисола ал-қабрия» номли асарини ўзбек тилига таржима қилган. Таржима матнининг олдига эса Букротнинг

ҳаёти ва у ёзиб қолдирган асарлари рўйхатини киритган.

Ҳомидхон Шошийнинг котиблик санъатини тасдиқлайдиган асарларидан бири «Ташриҳ» «Китоб-и тариқй-л-илождин» деб номланган Маҳмуд Хуқондийнинг асарини 1953 йилгача қўчирганлигидир. Бу қўлёзма ЎзР ФА ШИ (анжом рақами 12535/III) да сақланмоқда.

63. БОСИТХОН ИБН ЗОХИДХОН ИБН МУҲАММАД СОДИҚХОН ШОШИЙ

(1878—1959)

У Тошкентда табиб оиласида туғилди ва бутун умрини шу шаҳарда ўтказди. Етти ёшидан бошлаб Боситхон ўз отасининг раҳбарлигида араб, форс-тожик ва ўзбек тили ҳамда адабиётини, хусусан, Шарқ табобатини ўргана бошлади. Натижада у табиб, шоир ва форс-тожик тилида ёзилган ҳикояларни ўзбек тилига ағдарувчи таржимон сифатида танилди.

Бизгача табиб Боситхоннинг ўзбек тилида ўз қўли билан ёзган учта тиббий асари етиб келган. Улардан бири «Қонун ал-мабсут» («Кенг қонун») ёки «Қонун-и Боситий» («Боситнинг қонуни») деб аталган бўлиб, икки жилддан иборат. Унда табобатнинг назарий ва амалий масалалари баён қилинган. Бу асарни ёзишда муаллиф Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» ва унга ёзилган шарҳлардан фойдаланган. Боситхон бундай асар ёзишига асосий сабаб қилиб, араб тилидаги тиббий китоблар аҳолига тушунарли бўлмаганлигини, шунинг учун ўз замонасидаги олим ва табиблар ундан ўзбек тилида тиббий «Қонун» ёзиб беришлигини илтимос қилганликларини айтади.

26-ноябрь 1942 йилда ёзиб тугатилган «Қонун ал-мабсут» кириш ва 5 мақолани ўз ичига олган иккита китобдан иборат. Биринчи китоб ўз навбатида кириш ва қуйидаги 3 мақоладан ташкил топган: I мақола — «Табийий ишлар ҳақида»; II — «Инсон бадан аъзоларининг анатомияси ҳақида»; III — «Инсон бадан аъзоларининг ҳар хил аҳволи ҳамда бундай аҳволларни келтириб чиқарадиган сабаблар ва уларни билдирадиган белгилари ҳақида». «Қонун ал-мабсут»нинг иккинчи китоби биринчи китобининг бевосита давоми бўлиб, ўз чига IV ва

V-мақолани олган. IV-мақола — «Томир уриши ва касал сийдиги ҳақида»; V-«Соғлом кишилар соғлиқларини сақлаш учун ва касалларни даволаш учун умумий қондалар баёни»га бағишланган.

«Қонун ал-мабсут»нинг қўлёзмаси ҳажм жиҳатидан тўлиқ ва катта (310 varaқ) бўлиши билан, ундаги 8 та varaқда инсон бадан аъзоларининг туш ва рангли бўёқларда бажарилган суврати берилган. Булардан ташқари, овқат ва ҳаракатларнинг сифат ва хиллариغا бағишланган иккита жадвал илова қилинган. Боситхон тиббий китобларидаги кўрсатмали материалларнинг кўпчилиги ҳозирги замон медицинасида қўлланилаётган услубга яқин ёзилганлигидан дарак беради.

Боситхоннинг иккинчи асари «Истилоҳот ал-атиббо фи интифоъот ал-аҳиббо» («Дўстларнинг фойдаланиши учун тиббий терминлар») деб аталган. Тиббий терминлар луғатидан иборат бу китоб «Фарҳанг ал-мабсут» («Қенг луғат») деб ҳам юритилади. Бу луғат муаллиф томонидан 12 июнь 1944 йилда Тошкентда тугатилган. Ҳажми 136 varaқ. Луғат асосан муаллифнинг ўзбек тилида ёзилган «Қонун ал-мабсут»да ишлатилган арабча тиббий терминларни тушунтиришга бағишланган. Асарда муаллиф имкон борича арабча терминларнинг ёнида унинг ўзбекча маънодош сўзини беришга ҳаракат қилган. Луғат «алифбо» тартибида тузилган. Унда тушунтирилаётган «алиф»дан «ёй»гача бўлган ҳар бир истилоҳга «ҳаракат» (қисқа унлилар) қўйилган, шунингдек, ёзма равишда ўқилиши кўрсатилган. Луғат «оно», жами «ино», таржимаси «индиш» сўзи билан бошланган.

Боситхоннинг учинчи асари доришуносликка бағишланган бўлиб, муаллиф унинг номини «Фавонд ал-адвия ва мавонд ал-ағзия» («Фойдали дорилар ва хилма-хил таомлар») деб қўйган. Бу асар 1950 йилгача ЎзР ФА томонидан муаллифга топширилган кўп жилдли катта илмий ишнинг биринчи жилди ҳисобланади. Қолган жилдлари Боситхоннинг 50-йиллардан кейин соғлиғининг ёмонлашиши натижасида қолиб кетган. «Фавонд ал-адвия»нинг биринчи жилди сўзбоши ва киришдан ташқари 13 фаслдан иборат: «Масалан, I фаслда — «Хосият ва мураккаб қувватларга эга бўлган дори ва овқатлар баён қилинади»; V — «Табибларнинг сўзларидаги қарама-қаршиликларнинг сабаблари баёнида»; VI — «Дориларни ўз вақтида териб олиш ва

эҳтиётлик билан сақлаш усуллари ҳақида қисқача баён»; VII — «Содда дориларнинг умри, яъни қувватининг яроқлик муддати ҳақида қисқача баён»; VIII — «Овқат емоқ ва ичмоқ ҳамда таомнинг баъзи хилларини бир-бирига қўшиб истеъмол қилиш керак эмаслигининг баёнида»; XI — «Дориларни куйдириш, қовуриш, ювиш, эшак сутини ичиш, баъзи дориларни олиш қоидалари ва санъатлари баёнида»; XII — «Ҳинд ва Эрон табобатида ишлатилиб турган вазн ўлчовларининг номлари ҳамда бу огирлик ўлчовларини бирдан иккинчисига ўтказиш баёнида»; XIII — «Юлдузларга боғлиқ бўлган баъзи ишлар баёнида».

Мазкур асарларни ёзишда Боситхон бошқа табиблар сингари машҳур Шарқ табибларидан Ибн Сино (980—1037), Ибн ал-Байтор (вафоти 1248 й.), Ибн Тархон (вафоти 1291 й.), Юсуфий Бағдодий (XIII—XIV асрлар), Ҳожи Зайнулдин Аттор (вафоти 1404 й.), Муҳаммад Қосим (вафоти 1624 дан кейин), Довуд ал-Антоний (XVII), Мир Муҳаммад Муъмин Танкабуний (XVII) асарларидан кенг фойдаланган. Шунинг ҳам айтиш керакки, «Қонун ал-мабсут» муаллифи Боситхон Шоший «Қонун ал-илож» муаллифи Маҳмуд — ҳаким Яйфоний сингари мазкур асарига от қўйишда ҳам Ибн Сино «Тиб қонунлари»га қисман тақлид қилган.

* * *

Юқорида келтирилган аниқ маълумотлар асосида шундай яқунга келиш мумкинки, XIV асрдан олдинроқ ҳам (араб алифбоси билан) туркий тилларда оригинал асарлар ёзиш иши анъана тусига кирган.

III- қисм

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР

**АБУ АЛИ ИБН СИНО (980 — 1037) ЕЗИБ ҚОЛДИРГАН
«ТИБ ҚОНУНЛАРИ»НИ УНДАН КЕЙИН УТГАН ШАРҚ
ТАБИБЛАРИ ТОМОНИДАН ШАРҲЛАШ ВА ҚИСҚАРТИРИШ
ЙЎЛИ БИЛАН УРГАНИЛИШИ**

Ўзбекистон шарқшунос-филологлари 1950—1990 йиллар мобайнида медик ва бошқа мутахассислар билан ҳамкорликда Ўрта Осиё ва Хуросон олимларининг табобатга оид бир қанча асарларини араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилдилар. Жумладан, Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари»ни мисол қилиб келтириш мумкин.

Табобат фанининг тараққиётида Ибн Сино тиббий асарлари юқори баҳоланади. Агар Абу Бакр Розий (865—925) табобат тарихига доир китоблардаги тарқоқ Шарқ табобатини тартибга солган табиб сифатида танилган бўлса, Ибн Сино Шарқ табобатининг ўрганилмаган соҳаларини ўрганган, камчиликларини тўлдирган ва уни баён услубини камолотга етказган табиб сифатида дунёга машҳур бўлган. Шунинг учун ҳам Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»дан бадан аъзоларининг барча касалликларини тузатишда Шарқ табиблари ягона назарий ва амалий қўллаш тарзида фойдаланиб келганлар. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, «Қонун»ни Ибн Синодан кейин Шарқнинг кўзга курилган барча табиблари ўрганибгина қолмай, у бешта катта китобдан иборат (ҳажми 243 босма табақ) бўлганлиги учун ҳар бирини қисқарттириш ва шарҳлаш йўли билан қайта ишлаб, амалий даволаш билан шуғулланувчи оддий табиблар ва халқ оммаси орасига кенг тарқатганлар. Бу билан улар табобат фанининг кейинги та-

раққиётига «Яқин ва Ўрта Шарқ шаҳар ва қишлоқларида санитария ва гигиена талабларига риоя қилишдек хайрли ишнинг кенг тарқалишига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Булардан ташқари «Қонун»нинг бизгача етиб келган араб, форс ва туркий тилларидаги шарҳ ва қисқартмалари Ибн Сино тиббий асарлари мазмунига яхши тушуниб етиш ва ҳозирги замон ўзбек, рус ва бошқа тилларга тўғри таржима қилиш ишида ҳам ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Бу ишда 1310 йили вафот этган Қутбуддин Широ-зийнинг «Шарҳ куллиёт ал-қонун» («Қонун»нинг умумий қисмига шарҳ) номли асари хусусан катта ёрдам кўрсатди. Бунда шарҳ қилинаётган матн ҳамма жойда ҳам қизил снёҳ билан ёзилган. Шу билан бирга шарҳловчи ўз ихтиёрида бўлган «Қонун» қўлёзма нусхаларининг бир-биридан фарқларини кўрсатиб берган. Баъзи ўринларда Қутбуддин Шерозий «Қонун»нинг бошқа бир шарҳи 1288 йили вафот этган Алоуддин Қарший шарҳига таянади.

Ибн Сино «Қонун»и унинг оҳангаронлик шогирди Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Илоқий (Оҳангарон дарёси ХIII аср бошларигача «Илоқ» деб аталган)дан тортиб, ХХ асргача бўлган Шарқ табиблари томонидан шарҳ ва қисқартмаларда ўрганилиб келинган. «Қонун»ни шарҳлаш ва қисқартириш йўли билан ишланган кўп нусхалар бизгача етиб келган, улар дунёнинг қўлёзма китоблар сақланадиган йирик кутубхоналарида сақланиб келинмоқда. Аммо «Қонун» шарҳи ва қисқартмаларини ўрганишга бағишланган махсус тадқиқотнинг йўқлиги, Шарқ табobati тарихига оид маълум масалаларни ёритиш, уларга ҳолисона баҳо бериш ва табобатнинг тор соҳаси бўйича мутахассис бўлган киши учун ўзига лозим бўлган шарҳни танлаб олиш ишини қийинлаштиради. Қуйида мазкур камчиликларни қисман бўлсада тўлдиришга ҳаракат қиламиз.

Қўл остимизда бўлган маълумотларга кўра. Шарҳ ва қисқартмаларни қуйидаги 4 гуруҳга бўлиш мумкин:

1. «Қонун» нинг хусусан I ва II китобларига ёзилган шарҳлари. «Қонун» ХI асрдан ХХ асргача кўп марта-лаб, тўла ва қисман шарҳ қилиниб келинган. Мисол тариқасида «Қонун»нинг қуйидаги ўрта аср шарҳловчиларининг номларини келтириш мумкин: Али Рузвон

(+1067 й.)*, Ҳибатуллоҳ ибн Жамматий (+1197 й.), Иброҳим Мисрий (+1221 й.), Яқуб Насроний Куркий (+1286 й.), Садидулдин Козруний (+1352 й.), Муҳаммад Оқсарой (+1397 й.), Довуд Антокий (+1597 й.), Ҳаким Шифойихон (+1797 й.) ва бошқалар.

«Қонун» шарҳларининг орасида бизгача на фақат ёзув жиҳатида, балки бадий безаклари жиҳатидан ҳам санъаткорона бажарилган нусхалар етиб келган. Бунга номаълум муаллиф томонидан «Қонун» II-китобига ёзилган шарҳ мисол бўлади. Қўлёзма китоб 800 дап ортиқ ўсимлик, ҳайвон ва маъдан жинсидан олинган содда дориларнинг хусусиятлари, табиатлари ва қандай касаликларга қўлланишларига бағишланган. Бу шарҳнинг бир нусхаси Аёсуфия (Туркия)да 3748 анжом рақами остида сақланмоқда, у 750 та ҳар хил мой бўёқлар билан ишланган ҳайвон ва ўсимлик жинсига оид муъжаз расмлар билан таъминланган.

Юқорида келтирилган мисоллардан маълумки, «Қонун»га ёзилган ва бизгача етиб келган шарҳларнинг кўпчилиги ўрта аср табобатининг назариясига бағишланган биринчи китобига ёзилган. Шарҳлар ҳамма вақт ҳам улардан фойдаланувчи табибларни қониқтира олмаган. Шундай ҳолларда уларнинг ўзлари шарҳга шарҳ ёзганлар ва олдинги шориҳларнинг йўл қўйган камчиликларини кейингилари тузатган. Бу хилдаги асарларга Фахрулдин Розий (+1209 й.) шарҳига Аҳмад Нахчеваний (+1253 й.) томонидан «ал-Ажуба тан ал-ашколот ав иътирозот» («Хатоларга жавоблар ёки эътирозлар») номли шарҳини, Муҳаммад Омилийнинг шарҳига Жилоний (+1609 й.) нинг ёзган шарҳини мисол қилиб келтириш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилганларга асосланиб шундай хулосага келиш мумкинки, «Қонун»ни шарҳлаш ва унинг шарҳини қайта шарҳлаш орқали «Қонун», хусусан унинг назарий қисмига бағишланган I-китоби муфассал ўрганилган.

II. «Қонун» қисқартмалари. Машҳур қисқартмалар қаторига Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Илоқий (+1067 й.) томонидан бажарилган «Мухтасар ал-Илоқий» («Илоқий қисқартмаси»), яъни «Қонун» I-китобининг қисқартмаси киради. Бу қисқартма кейинги аср Шарқ та-

* + Белгиси вафот йили эканлигини билдиради.

библари орасида кенг тарқалган бўлган. Масалан, Муҳаммад Лубудий (+1224 й.), Маҳмуд Тож Розий (+1329 й.), Муҳаммад Омиллий (+1352 й.), Муҳаммад Табиб (+1596 й.) лар бу — Илоқий қисқартмасидан фойдаланибгина қолмай, унга шарҳлар ёзганлар.

III. «Қонун» қисқартмасига ёзилган иккита шарҳни бирдан, бир йўла шарҳлаш билан янги шарҳ ёзиш.

Ибн Нафис лақаби билан машҳур бўлган Алоуддин Қаршій (+1288 й.) томонидан бажарилган «Муъжаз ал-Қонун» («Қонун қисқартмаси») номли китоб. Бу беш китобдан иборат тўлиқ «Қонун»нинг қисқартмаси бўлиб, тўрт қисмдан иборат: 1. Назарий ва амалий табобатга бағишланган умумий қисм; 2. Содда ва мураккаб дорилар ҳақида; 3. Айрим-айрим аъзоларга ва касалликлар, уларни аниқлаш ва даволаш ҳақида; 4. Бутун баданни қоплаб оладиган касалликлар, уларни аниқлаш ва даволаш ҳақида.

Ибн Нафиснинг мазкур «Қонун қисқартмаси» Сарварий томонидан турк тилига таржима қилинган бўлиб, бир қўлёзма нусхаси Фотиҳ (Истамбул) номли кутубхонада 3542 анжом рақами остида сақланмоқда.

Ибн Нафиснинг бу «Қисқартмаси» бизгача асл нусхадан ва унга ёзилган шарҳлардан кўчирилган кўплаб қўлёзма нусхаларда етиб келган. Масалан, Садидуддин Козруний (+1344 й.) ўзининг «Китоб ал-муғни фи шарҳ Муъжаз» («Қисқартма»ни шарҳлашда қутқарувчи китоб») номли асарини ёзган. Садидуддиннинг бу асари Ибн Нафиснинг мазкур «Қонун қисқартмаси» ва Қутбуддин Козруний (+1310 й.)нинг «ат-Тухфа ас-Саъдия» («Саъдий тухфаси») номли икки асарнинг қисқача йиғма баёнидан иборат. «Қонун»нинг икки шарҳини бир йўла қилинган шарҳига бағишланган бу асарнинг шундай аталишига сабаб, у ўқувчини юқорида айтиб ўтилган биринчи икки шарҳни ўқиб чиқишдан қутқаради.

Яна бир бизгача етиб келган ва ЎЗР ФАШИ да 3320 ва 7636 анжом рақамларида сақланаётган Бурхонуддин (XV аср) Ибн Нафис «Қисқартмаси»га ёзган шарҳ Шарқ табobati тарихини, айниқса Ибн Синонинг ўзидан кейинги табибларга кўрсатган таъсирини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга. Бурхонуддин бу шарҳини Улуғбек ҳузурида — Самарқандда тугатган ва уни 1448 йили май ойида дунёвий илмлар муҳиб, олимлар ҳомийси Улуғбекка (1447—1449) бағишлаган.

Бу шарҳ муаллиф даврида ҳам ундан кейин ҳам севиб ўқилган ва Лакҳнав ҳамда Техронда 1855 йили тош босмада нашр этирилган.

IV. Катта «Қонун»нинг кичик баёни ва унга ёзилган шарҳлар. «ал-Қонунча фи баён илм ат-тибб» («Табобат илмини баён қилишда «Қонунча») ва кейинги давр табиблари томонидан унга ёзилган шарҳлар Ибн Сино табобатини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга. «Қонунча» Ибн Сино «Тиб қонунлари»дан олинган кичик-кичик кўчирмалардан иборат. Унинг муаллифи Маҳмуд Чағминий (+1344 й.) дир. «Қонунча» қуйидаги 10 бобдан иборат: I-боб. Одам табиати ҳақида. II—Анатомия ҳақида. III—Одам бадан аъзоларининг ҳар хил ҳоллари ҳақида. IV—Томир уриши ҳақида. V—Соғлом кишилар соғлиғини сақлаш ва уларнинг парҳезлари ҳақида. VI—Бош оғриқлари ҳақида. VII—Кўкракдан то қорин остки бўшлиғигача бўлган айрим бадан аъзоларининг касалликлари ҳақида. VIII—Буйрак ва бошқа аъзолар касалликлари ҳақида. IX—Бадан аъзоларининг ҳаммасини қопловчи касалликлар ҳақида. X—Овқатлар ва ичимликларнинг қувватлари ҳақида. «Қонунча»га Фазл Бағдодий (1311 й.), Ҳусайн Астрободий (—1427 й.), Абдулбосит Ханафий (+1514 й.), Муҳаммад Ҳусайний (+1694 й.) ва бошқалар шарҳ ёзганлар.

Масалан, ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида 720 анжом рақамида Муҳаммад Арзоний (XVII аср)нинг «Қонунча»га ёзган «Муфарриҳ ал-қулуб» («Қалбларни хурсанд қилувчи») номли форсча шарҳининг бир қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Бу муфассал шарҳ, шарҳловчининг «Қонунча» бўйича мадраса талабаларига берган дарсларининг натижасида вужудга келган.

Муҳаммад Чағминийнинг мазкур «Қонунча» сини ўзбек тилига таржима қилиниши Ибн Синодан кейинги давр ўзбек табобати тарихини ўрганиш учун катта илмий аҳамиятга эга. Бу ўзбекча таржимани Муҳаммад-шоҳ-хўжа Тошкандий валади Шоҳфайзий хўжа Шайх Хованд Таҳурий (XIX аср охири ва XX аср бошларида) бажарган ва ўз таржимасига ҳам «Қонунча» деб ном берган. Бу таржиманинг Шукур-қори Отахўжа эшон ўғли қўли билан 1925 йилда кўчирилган ягона қўлёзма нусхаси ЎзР ФА ШИда 11083 анжом рақами остида сақланмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Сино «Тиб қонунлари»ни чуқур ва ҳар томонлама ўрганишда унинг Биринчи китобига ёзилган шарҳлар қандай муҳим илмий аҳамиятга эга бўлган бўлса, бешчала китобига ёзилган шарҳлар ҳам табобат тарихида шундай катта қийматга эга. «Қонуи»нинг кейинги даврдаги қайта ишланиши: «Илоқий қисқартмаси», Маҳмуд Чағминий «Кичик қонун» яъни «Қонунча»си ва уларга ёзилган кўп сонли шарҳлар асосий мазмунни сақлаган ҳолда на фақат «Қонун» ҳажмини қисқартирган, балки оддий табибларнинг унга тушинишини енгиллаштирган ва шу билан бирга уни Шарқ халқлари орасида кенг тарқалишига сабаб бўлган. (АР № 120, 121, 144).

ТИББИЙ АСАРЛАРИНИ ТУРКИЙ ТИЛЛАРГА ТАРЖИМА ҚИЛИШ ТАРИХИДАН

Бизгача турк тилидаги таржимада етиб келган тиббий асарларнинг энг қадимийси, яъни таржима қилинган асар, «ёшига» нисбатан олганда Абу Бакр Розийнинг «Қасалликлар тарихи»дир. Ундан кейин Ибн Сино ва бошқа араб, форс-тожик тилларида асар ёзган табибларнинг турк, хусусан, ўзбек тилига қилинган таржима асарлари келади.

Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» номли шоҳ асари XVII—XVIII асрларгача Шарқ ва Ғарб табибларининг энг эътиборли қўлланмаси бўлиб келди, унга кўплаб табиблар шарҳ ёздилар, уни қисқартириб, қайта ишлаб, янги нусхаларини яратдилар. Шулардан бири «ал-Қонунча» («Кичик қонун»)дир. «Кичик қонун»ни Маҳмуд бин Муҳаммад Чағминий (вафоти 1344 й.) ёзган.

«Ал-Қонунча»нинг биз учун энг муҳим бўлган ўзбекча таржимасини Муҳаммад Шоҳ Хўжа Тошкандий валади Шоҳ Файзий Хўжа Шайх Хованди Таҳурий (XIX аср охириларида) бажарган ва ўз таржимасини «Қонунча» деб атаган. Бу таржиманинг Шукур қори Ота Хўжа эшон ўғли қўли билан 1925 йилда кўчирилган ягона қўлёзма нусхаси ШИ да сақланмоқда. Таржима кўриш ва 10 бобдан иборат. Унда аввал таржима қилинаётган арабча матн жумла ва ибораларда келтирилиб,

сўнг уларнинг ўзбекча таржимаси бериб борилган. Шундай қилиб, арабча матн ҳам таржимада сақлаб қолинган. Таржимага ёзилган «кириш»дан маълум бўлишича, таржимон — Муҳаммад Шоҳ Хўжа Тошкандий мадрасада дарс берувчи — мударрис бўлган. У талабалар билан биргаликда «Қонунча»ни ўрганган, аммо араб тилидаги асарни тушиниш қийин бўлганидан уни ўзбек тилига таржима қилган. Бу таржима 125 варақдан иборат бўлиб, унинг ҳақида таржимон шундай дейди: «Рисолайи «Қонунча»йи машҳурни баъзи талабаларга таълим берур эрдим, валараб лисониға ва форсий забониға ноошинолик сабабли кўп машаққат чекар эрдилар ва баъзилари илтимос қилур эрдиларким, ушбу «Қонунча»ни ўзимиз тилимизким, туркий—чиғатойидир, ушбу тилда шарҳ айласангиз, бу вилоят аҳли талабалари омматан баҳраманд бўлур эрдилар ва ҳам сиздан бир нишона бўлур эрди деб. Алар илтимоенча, осойишлик бўлса иншо Аллоҳ қилурман деб ваъда берур эрдим... Ушбу фурсатни ва ҳам умрни ва сиҳатликни фанимат билиб мақсадга шуруъ айладим».

Муҳаммад Шоҳ Хўжа Тошкандий халқ орасида Шоҳ Хўжа Ҳаким номи билан машҳур бўлган. У XIX аср ўрталарида Тошкент шаҳар собиқ Шайх Хованд Таҳур даҳасида биринчи Оқ масжид номли маҳаллада дунёга келган ва 80 йил чамаси умр кўриб, 1930 йиллар атрофида вафот этган. Муҳаммад Шоҳ Хўжа Тошкандий ўз маҳалласидаги Юнусхон мадрасасида дарс берган. У араб, форс-тожик ва туркий тилларини мукаммал билган табиб, таржимон, адиб, шоир ва шоир эди. Шунинг учун ҳам у «Шоҳий» деган адабий тахаллус билан машҳур бўлган.

Муҳаммад Шоҳ Хўжа Тошкандий «Қонунча»дан ташқари Йусуф Ҳаравий (вафоти 1544 й.) нинг «Жомийъ ал-фавоид» («Фойдали хабарлар тўплами»)ни тўлалигича форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Бу таржима Тошкентда 1898 йилда «Таржимайи Шоҳий» номи билан нашр қилинган. Таржимон китобнинг кириш қисмида бу асарни таржима қилишга ким ва нима сабаб бўлганлигини шундай баён қилади: «Баъзн ахавони номдор бу заъифи бемикдордин илтимос қилдилар, мазкур рисолаини осон иборат билан форсий луғатидан туркий лафзига таржима ва таъбир қилсангиз ва ҳам баъзи ноъб дориларини бадалтин ва Туркистон вилоятидаги мавжуд дориларини ишорат қилсангиз баҳри тарик му-

толаасидан ҳама хосу омм ва кофайи аном аҳолийи Туркистон мустафид ва баҳраманд бўлиб, балки мактабхона ва дабистонларда ўқуладурғон бефойда савод китоблар ўрнига ёш ўғлонларга ўқитилса ва таълим берилса кўп яхши бўлур, сизга ҳам ажри азим ҳосил бўлур». Таржимон матндаги форсча шеърларни ҳам ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Бу эса уни мударрис ва табиб бўлиши билан яхшигина таржимон шоир эканлигидан ҳам далолат беради.

Юсуфийнинг «Жомиъ ал-фавоид» номли асарининг яна битта ўзбекча таржимаси бизгача етиб келган. Уни Хоразмда ал-Ходим деган тахаллусли Мулла Муҳаммад Амин ибн мулла Муҳаммад Зоҳир-хўжа ал-Хусайний ал-Хоразмӣ 1882 йилда форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Асарнинг наср билан ёзилган қисми назм билан ёзилган қисмига нисбатан тўлиқ таржима қилинган. Таржимада рубойларнинг форсча асл нусхаси ҳам келтирилган. Бу ягона таржима нусха таржимон Мулла Муҳаммад Амин қўли билан ёзилган автограф ҳисобланади ва у 143 варақдан иборат бўлиб, у ШИ да сақланмоқда. ал-Ходим ўз таржимасининг дебчасида нима сабабдан бу асарни ўзбек тилига таржима қилаётганлиги ҳақида, жумладан, бундай дейди: «Бу фанда китоблар таҳрир ва нусхалар таҳрир қилинбдур, барча форсий лафзи бирла музайиндилар. Ва туркий жамоъасига онлардин нафъ камтар етушур ва кутуби тибдин баҳраманд бўла олмаслар, хусусан, китоби «Жомиъ ал-фавоид»ким «Тибби Юсуфӣ» бирла машҳурдирким, мавлоно Юсуф ат-табиб раҳматуллоҳнинг мусаннафотидиндур рубоъиёт иштимол қилғон ваҷҳидан ўзгалардан вақтлиғдур. Хоҳладимким, они таржима қилғайман то турк жамоаси ондин фойдаманд бўлғайлар».

Хуросонлик табиб Султон Али табиб Хуросонӣ (XV—XVI асрлар) ўз даврида жуда машҳур бўлган. Хуросон ва Мовароуннаҳрда 40 йил тажриба ўтказган. Унинг «Муқаддимаи дастур ал-илож» («Даволаш бўйича қўлланмага кириш») номли асарини номаълум киши томонидан форс тилидан ўзбек тилига Ёркентда қилинган таржимаси бизгача етиб келган. Бу асарда табобатнинг умумий масалалари: соғлиқни сақлаш, инсон аъзоларининг соғлиги ва касаллик ҳолатидаги шарҳлари, қон томирининг уруши, бухрон ва ҳоказолар баён қилинган. Бу нусха XIX аср бошларида кўчирилган бў-

либ, 140 варақни ташкил этади. Ҳозир у ШИ да сақланмоқда:

Таржимон ўз таржима асарининг муқаддимасида давридан нолиб, шикоят қилиб шундай дейди: «Бу маҳалда оламнинг низоми беинтизом, гордуннинг тақозоси бесаранжом, чарҳ вожугун, фитнаомуз, спехри буқаламун раҳнаангиз, ҳаводисоти замон бешумор, кори бори жаҳон ноуствор, ҳолойиқлар ғовғоси фузун, авбошлар алоласи афзунлиғидан хирадмандлар зехни мушавваш, аҳли донишлар таъби нохуш, сухонворлар тафаккур даштида ҳайрон, ҳунарварлар таҳайюр саҳнида саргардон, хўрдабинлар сиълот ихтимомига вобаста, нуктабинлар алоийқот зимомига побаста бўлғонидан илму ҳунар иштиғоли қалил, фазлу дониш истиҳсоли таътил, талаб тариқи, даври адаб тавфиқи маҳжур бўлиб, хосу омм нофайи аном улуми таҳқиқдан муъарро ва русуми тадқиқдан мубарро, шарифат аҳкомидан беҳабар ва тариқат атворидан беҳунар, алалхусус ҳикмат илмидан бебаҳра ва табобат расмидан бе-нашъаликларидан арабий ва форсий китобларидан камо янбағи баҳра ола олмаслар ва бебаҳра табиблар муолижасидан беморлар нафъ топмаслар деб, арабий ва форсий китоблар мутолааси маънус ва ғайри маънус луғатлар мулоҳазасига машғул бўлиб мамлакати Ёрканд... балдасида туркий алфоз бирла таҳрир ва равшан иборатлар бирла таҳрир қилинди».

Бу қўлёзма нусхалар Шарқ табобати тарихини ўрганиш билан бирга, Хуросон, Урта Осиё ва Ёрканд аҳолисининг ўтмишдаги аянчли ҳаёти, фан маданият даражасини, давлат арбоблари ва зиёлиларининг дунёқарашини ўрганишда ҳам қимматли манба ҳисобланади. Бир сўз билан айтганда, бу асарлар ўз даври сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини қисман бўлсада, ўзида беғараз акс эттира олган асл таржималар бўлиши билан ҳам қимматлидир. (АР № 100, 109, 143).

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛЛАР ЛУҒАТИ

(VII—XIII асрларга оид)

Энг муҳим ва биз ўрганаётган доривор терминлар материалларига энг бой бўлган асар, ҳозирги замон илмий тадқиқот ишларидан бири бўлган, «Древнетюркский словарь» («Қадимги туркий тиллар луғати») —

ДТС дир. ДТС кейинги саксон йил мобайнида ҳар хил мамлакатларда нашр қилинган VII—XIII асрларга оид туркий тилларда ёзиб қолдирилган кўпсонли ёдгорликларда сақланиб қолган лексиканинг мажмуасидан иборат. У 20.000 га яқин сўз ва барқарор сўз бирикмаси, шу жумладан атоқли отлар, географик ва этник номларни ўз ичига олган. Унда қадимги туркий тилларда ишлатилган сўзларнинг ҳозирги замон рус тилидаги эквивалентлари берилган, сўнг тушинтирилган. Сўз ва сўз бирикмалари ёзма ёдгорликлардан мисол тарзида келтирилган парчалар ва уларнинг таржималари орқали изоҳланган ва деярлик ҳар бир мақоладан кейинги сноскада фойдаланилган манба ва унинг бети кўрсатилган. ДТС биринчи навбатда қадимги туркий тиллардаги матнларни ўқиш ва туркий тилларнинг лексика ва грамматикасини тадқиқ қилиш учун туркий тилларни ўрганувчи тилшуносларга ва бошқа соҳа намоёндаларига мўлжалланганлиги билан ҳам жуда аҳамиятлидир. ДТС да бизгача етиб келган деярлик барча ёзма ёдгорликлардан фойдаланилган, шу жумладан биз юқорида айтиб ўтган Юсуф Хос Ҳожиб, Қошғарий, Югнакийларнинг биз фойдаланиш имкониятига эга бўлмаган қўлёзма нусхаларидан истифода қилинган. Доривор номларни ўрганиш учун энг муҳим бўлган манбалардан бири Раҳматийнинг 1930—1932 йилларда Берлинда нашр қилдирган уйғур ёзувида ёзилган иккита тиббий ёзма ёдгорликдир. Берлин коллекциясига қарашли бу ёдгорликларнинг биринчиси тиббий китоб бўлиб, иккинчиси тиббий мазмунга эга бўлган бешта асар парчаларидан иборат. Бу ёдгорликларда, жумладан шундай доривор терминлар учрайди: абизан (доривор ванна), агару (ҳинд уди), амра (манго), арири (ҳалила), арчун (терминалия) ва ҳоказо. ДТСда фойдаланилган бу каби манбалардан бизда «Тўрт тилли луғат» — ТТЛда фойдаланиш имконияти бўлмаганлиги учун сноскада фақатгина ДТС га таяниш билан чекландик.

ДТС дан ҳаммаси бўлиб 1028 та доривор терминлар жой олган бўлиб, улардан ўн саккизтаси соф арабча, ўн олтитаси форс-тожикча ва ўн биттаси бошқа (санскрит, тохар, хитой каби) тиллардан ўтган сўзлардир. ДТС нинг кириш қисмида айтиб ўтилганидек, унда фойдаланилган кўпгина қўлёзма ёдгорликлардаги қадимги туркий лексемалар текширилган ва улар англатадиган маънолар ойдинлаштирилган, яъни маънолари аниқлан-

ган, шунингдек, қадимги туркий тилларнинг изоҳли луғатларида қайд қилинмаган ва ҳозирги замон туркий тиллар луғатларига бегона бўлган кўпгина янги лексемалар кўрсатилган.

Бош сўзнинг изоҳи ДТС да бошқа адабиётлардаги-га инсбатан тўғри ва ишонарли берилган ёки бошқа луғатлардаги изоҳлардан ўз оригиналлиги билан фарқ қилган ҳолларда уни ТТЛга ҳеч қандай ўзгаришсиз киритдик. Масалан, «аба башн» — бодринг шаклида тоғларда ўсувчи бир ўт; унинг пояси тиканли бўлади. Тоғликлар уни ейдилар.

ДТС нинг бунчалик муваффақиятли чиқиши йўлида ўзларининг машаққатли ва ҳалол меҳнатларини аямаган машҳур туркологлар, луғат мақолаларининг тўпловчи-муаллифлари Т. А. Боровкова, Л. В. Дмитриева, А. А. Зорин, И. В. Кормушин, Н. И. Летягина, В. М. Надоляев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, Л. Ю. Тугушева, А. М. Шербаклар китобхон тахсинига ҳақли равишда сазовордирлар. (АР № 40, 100).

ТЎРТ ТИЛЛИ ЛУҒАТ

(VII—XX асрларга оид)

Бу асарнинг тўлиқ номи «Туркий тилларда ёзилган ўрта асрга оид тиббий асарлар ва луғатларда учрайдиган доривор терминларнинг тўрт тилли луғати» — ТТЛ дир.

Ҳозирги вақтда ботаник — формакологлар, шунингдек араб ва туркий тиллар мутахассислари томонидан Шарқ табобатида ишлатиладиган дорилар терминологиясини ўрганишга катта аҳамият берилмоқда.

Ўзбекистоннинг ўсимликшунос ва дориларшунос олимлари фаннинг бу соҳаси бўйича жуда кўн ишлар қилдилар. Жумладан, С. С. Саҳобиддиновнинг «Ўрта Осиёдаги фойдали ва зарарли ўсимликларнинг илмий ҳам маҳаллий номлари луғати (1953 й.), М. Набиевнинг «Ботаника атлас — луғати» (1969 й.), К. З. Зокиров, Х. А. Жамолхоновнинг «Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат» (I—том 1974 й.), Ҳ. Х. Холматов, З. Ҳ. Ҳабибоваларнинг «Ўзбекистоннинг шифобахш ўсимликлари» (1976 й.) ва бошқа асарлар нашр этилди.

Ўзбекистоннинг филолог — шарқшунослари врач-табиб ва бошқа мутахассислар билан ҳамкорликда ўрта асиёлик олимлардан Ибн Сино, Беруний, Розий каби табибларнинг бир қатор тиббий асарларини араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилдилар. Ана шу иш давомида содда дориларнинг рус, хусусан ўзбек тилидаги яхши ишланган луғатининг йўқлиги билинди. Бунга сабаб Шарқ табобатидаги доривор терминалогининг тарихий нуқтаи назардан етарли ўрганилмаганидир. Бу камчилиكنи тўлдириш учун биз кўп йиллардан бери ўрта асрларда араб, форс ва туркий тилларда яратилган тиббий асар ва луғатларда учрайдиган доривор терминларнинг кўп тилли луғатини тузиш устидаги ишни якунладик.

Луғатнинг сўзлиги ҳақида. ТТЛ сўзлигини асосан мазкур Ҳожи Пошо, Исҳоқ б. Мурод, Абулғозий, Розий, Юсуф Хос Ҳожиб, Қошғарий, Югнакий, Замахшарий, ДТСларда учраган содда доривор терминлар ташкил қилган.

Луғат мақолаларининг ички тузилиши. ТТЛнинг луғат мақолалари қуйидаги тартибда тузилган: тартиб рақами — бош сўз-қайси тилдан ўтганлиги — этимологик маълумот — арабча эквивалент—ўзбекча эквивалент — русча эквивалент — лотинча эквивалент — тегишли манбалар.

ТТЛдаги луғат мақолалари ундаги бош сўзга кўра алифбе тартибида тузилган. Бош сўз ва унинг арабча эквивалентлари манбадагидек араб алифбесида ҳамда рус графикаси асосида тузилган транслитерацияда берилган ва улар орасига баробар [=] белгиси қўйилган. Терминларнинг арабча эквивалентлари юқорида айтиб ўтилганидек, манбаларда туркий терминлар билан ёнма-ён учраган ҳолдагина кўрсатилади. Туркий терминларни шартли қисқартмалар орқали туркий деб айтиб ўтилган. Луғатда доривор терминлар этимологияси ҳақидаги тарқоқ маълумотлар жамланган, холос. Туркий доривор терминлар этимологияси махсус ўрганишни талаб қилади.

Луғатнинг бош сўзи қаторидан жой олган терминларнинг баъзилари туркий тиллар шева эътиборига кўра, фонетик вариантда бир неча бор такрорланган: сўған, сўғун (пиёз); этмак, ўтмак (нон) каби. Омоним сўзлар аңглатган маъноларига кўра икки ёки ундан кўп марта такрорланган: йунг I, йунг II; кўк I, кўк II, кўк

III каби. Бош сўздаги битта ёзувга эга бўлган битта термин икки хил ўқилса ёки у икки хил ёзилиб икки хил ўқилса, ёки у икки хил ёзилиб бир хил ўқилса, улар транскрипциялари орасига параллел икки чизиқча [//] қўйилган. Масалан: авин // авин (дарахт); атрифул // итрифул; бабодийа // бабадийа (доривор бобуна) каби.

Этимологик маълумотлар асосан қавс орасида берилган бўлиб, маълум бир сўз қайси тилдан ўтганлиги кўрсаткич белги [>] орқали айtilган. Масалан, туркий тилларга кирган арабча «амлаж» сўзи форс-тожикча «амула»нинг арабча шакли эканлиги қуйидагича берилган: ар. амлаж (> ф. амла). Китобхонга қулайлик тугдириш мақсадида луғатдаги бош сўзнинг лотинча эквиваленти ҳам баробар белгиси [=] дан сўнг берилди. ТТЛдаги ҳар бир мақола сўнггидаги қавс ичида бош сўз олинган манба адреси ва уни изоҳлашда фойдаланилган адабиётлар ва уларнинг бетлари шартли қисқартмаларда кўрсатиб берилган.

ТТЛ да туркий тилларда ёзилган ўрта асрга онд тиббий асарлар билан бир қаторда луғат ва бадий асарларнинг илмий нашрларидан кенг фойдаланилганига қарамай, баъзи терминлар ҳамон тўла аниқланмай қолган. Бундай ҳолларда уларнинг таржима ёки эквивалентларидан сўнг савол аломати қўйиб борилган. Фойдаланган илмий нашрларга келсак, уларда туркий доривор терминларни махсус ўрганиш мақсад қилиб қўйилмаган. Шунинг учун ҳам уларда учрайдиган доривор терминларнинг баъзилари бутунлай аниқланмаган бўлса, баъзилари батафсил изоҳланмаган, чунончи уларнинг лотинча номлари мунтазам бериб борилмаган. Бундай ҳолнинг юзага келишига асосий сабаб, илмий асарларни, биринчи навбатда туркий тиллардаги тиббий асарларни ўрганиш ишининг орқада қолиб келаётганлигидир.

Шуни ҳам алоҳида мамнуният билан айтиш керакки, кейинги ўн йилликларда Ўзбекистонда нашр этилган Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва Абу Бакр Розийнинг тиббий асарлари, қадимги туркий тиллардаги бадий асарлар ҳамда ДТСни оммалашиши туркий доривор терминларни тўғри тушунишга жуда катта ёрдам кўрсатди. Натижада шу вақтгача тўла аниқланмаган 100 га яқин туркий доривор терминлар аниқланди. Уларнинг

баъзиларини қуйидаги жадвалда мисол тарзида келтирамиз:

ТТЛ да	Бошқа тиббий асарлар ва лугатларда
1. Ақ тикан т.=ҳаж — янтоқ-вербложья колючка = <i>Alhage thougouin Thougn.</i> 2. Дунушка т.=қунабара — тунбош — клоповник крупка = <i>Lepidium draba L.</i> 3. Парбуз т.=ҳабак—яллиз—мята пулегиевая.= <i>Mentha pulegium L.</i> 4. Фармаш т.=жарнш — ёрма — крупа, пшеничная сечка 5. Нафишғу = зуърур — дўлапа — боярышник = <i>Crataegus azarolus L.</i>	1. название колючего растения (Замахшарий, 107). 2. тунбош қуши — хохлатый жаворонок (Кошгарий, инд. 87). 3. бир хил ҳушбўй ўт-ўсимлик (Кошгарий узб. 46—18); бир хил ҳушбўй ўт-ўсимлик — вид ароматной травы, блошница (Кошгарий, инд., 115). 4. ширач, крахмал (Кошгарий, ўзб. Ш. 47—18); ширач — крахмал, клей, приготовленный из корней эремуруса (Кошгарий, инд., 116). 5. қизилча ёки гуи дейилган тоғ дарахти ва унинг меваси (Кошгарий узб. Ш, 55—12); бир хил тоғ дарахти ва меваси — вид кизилового дерева и название плода (Кошгарий инд., 119).

Юқоридаги жадвалнинг биринчи устундаги мисолларни ушбу ТТЛ мақолалари (умумий сони 2180 та) дан намуналар дейиш ҳам мумкин. Фарқ шундаки, юқорндаги мақолаларда арабча номларини тўлиқ кўрсатиш имконияти бўлмади. (АР № 35, 40, 74, 100, 119, 123).

IV- қисм

РИСОЛАЛАР

АБУ БАКР АР-РОЗИЙНИНГ ҮЗИ ҚАЙД ҚИЛИБ БОРГАН «КАСАЛЛИКЛАР ТАРИХИ»

РАҲМЛИ ВА МЕҲРИБОН АЛЛОҲ НОМИ БИЛАН

Касаллар қиссаларидан¹ ва фақат кам учрайдиган аралаш клиник² кузатишлардан бизда мисоллар бор. Касалликлар тарихи ва клиник кузатишларда бўлган масалалардан эпидемия³ ва эпидемия устида бўлган клиник кузатишлар ҳам бу ерда келади. Биз уни кечиктирмаймиз ва у ҳақда дангасалик ҳам қилмаймиз, чунки унда катта манфаат бор, хусусан, у масалаларда.

Биз бу масалаларни энгил санаган эдик, чунки биз уларнинг ҳаммасини шу жойга тўпламоқчи эдик. Шундай қилмоқчи эканмиз, «Эпидемия»ни бу масалаларга қўшишимиз ва уларни биргаликда ўқишимиз лозим. Қуйида, худо хоҳласа, уларни тўла равишда ёзамиз.

1. Абдуллоҳ ибн Савода⁴ гоҳо олти кунда бир тутадиган, гоҳо уч кунлик, тўрт кунлик ва гоҳида ҳар кунни тутадиган аралаш иситмага учраган эди. Иситма тутишдан олдин озгина титроқ турар ва кўп марта сияр эди. Мен бу иситмалар тўрт кунлик иситмага айланади, ёкп касал буйракларида йирингли шиш бор деган фикрга келдим. Бир оздан кейин касалдан сийдик билан бирга йиринг тушди. Шундан кейин мен унга иситма қайталамаслигини айтдим ва шундай бўлди. Мен бошидан нақ касалнинг буйрагида йирингли шиш бор деб қатъий айтишга қаршилиқ қилган нарса шу бўлдики, у аввал уч кунлик иситмага ва бошқа хил иситмаларга учраган; шу сабабли бу аралаш иситма тўрт кунлик иситмага айланмоқчи бўлиб турган яллиғланишлардан пайдо бўлган, деган фикр қувватлангандек

бўлди. Бундан ташқари касал менга тураётган вақтларида белида оғир нарса осилиб тургандек туюлишидан шикоят қилмади ва мен ҳам ундан бу ҳақда сўрашни унутибман. Кўп сийиши унинг буйракларида йирингли шиш бор деган гумонимни кучайтирди. Бундан ташқари мен касалнинг отаси қовуқ заифлигига мубтало бўлганлигидан ва унинг ўзи ҳам саломатлик вақтида бу дардга учраганлигидан беҳабар эдим. Шунга кўра, биз бундан буён, худо хоҳласа, бундай ҳолларни ғоятда синчиклаб текширишдан гофил бўлиб қолмаслигимиз керак⁵.

Сийдик билан йиринг чиққанидан кейин, касалнинг сийдиги йирингдан тозалангунича унга сийдикни ҳайдовчи дорилар тайинладим. Шундан кейин унга муҳрлойи, кундур елими ва бақам дарахти елимини ичирдим. Деярлик икки ой ичида у оз-оздан тузалиб, бутунлай халос бўлиб кетди. Касал бошида бели атрофидаги оғриқдан шикоят қилмаганлиги, унинг буйрагидаги йирингли шишнинг кичиклигидан дарак берган эди. Аммо йиринг сийдиги билан тушганидан кейин, ундан шундай оғирлик ҳолатни сезганмидинг, деб сўрадим. У — ҳа деди. Агар йирингли шиш катта бўлганида, албатта касалнинг ўзи шикоят қилган бўлар эди. Йирингнинг тез тозаланиши ҳам йирингли шишнинг кичиклигидан далолат беради. У мурожаат қилган мenden бошқа табиблар сийдик билан йиринг чиққанидан кейин ҳам, ундаги ҳақиқий ҳолатни мутлақо билмаганлар⁶.

II. Илк ҳисобчининг⁷ касаллик тарихи. Илк ҳисобчи менга мурожаат қилиб, ўзидаги қуланж⁸ касаллигидан шикоят қилди. Лекин касални тушунтириб айта олмади. Унга тамри ҳиндий истеъмол қилишини айтдим. У шундай қилди ва оғриги босилди. Аммо бир қанча вақтдан кейин бир неча кун унда ич қотиш билан қорин оғриги яна пайдо бўлди. Ундан кейин савдо хилти⁹ сабабли бўладиган ичак шиллинишига учраб шундан ўлди; бу вақтда у мenden йироқда эди¹⁰.

Шуни биллиб қўйиш керакки, баъзи вақтларда айрим кишиларда ичакларига ёмон ўтнинг қуйилиши сабабли қоринда қаттиқ оғриқ пайдо бўлади ва бунинг аломатлари қуланж аломатларига ўхшайди. Бу нарса касалларда ўз асарини қолдириш билан натижада қаттиқ ва ёмон ичак шиллиниши юз беради, айниқса савдо миқозли кишиларда шундай бўлади. Илк ҳам шундай

кишилардан эди. Бундайларга юмшатувчи дори бериб ичини юмшатиш, ундан кейин, худо хоҳласа, елимловчи дорилар ичириш ва ҳуқна қилиш керак. Мен бундай касалларни кўп жойларда кўрганман.

III. Ибн Амравайҳнинг касаллик тарихи. Бу киши сарсом¹¹ касаллигига жуда мойил эди. Менинг келишимдан олдин сарсомга йўлиққан ва ундан тузалиб кетган экан. Чунки қулоғига чиқинди қуйилиб, у ерда оқма яра пайдо қилган. Касалликнинг бошланишида қон ҳам олинган экан.

Табибларнинг¹² нотўғри даволашлари натижасида қулоғидан мадда оқиш узоқ чўзилган касалликка айланган. Мадда қулоқ пардасида устма-уст қўшилиб қотиб қолган, шу сабабли пайдо бўлган. Шунинг учун агар қулоқ яраси чўзилган касалликка айланса, унинг тагида чиқиқ пайдо қилиш учун қон оламиз. Шундай қилиб, унинг қулоғининг тагида чиқиқ чиқиб, йиринг йиғди, шундан кейин даво билан қулоғи тузалди. Лекин кейин ҳам бузилган хилтнинг қолдиқлари қолди, чунки у биринчи касалидан кучли бўшатиш¹³ воситасида қутилмаган ва модда фақат қулоғига оққан эди.

Касал ҳаддан ташқари кўп қўй калласи ва узум еган, бунинг натижасида кўнгил айнаш, беҳузурлик ва ич қотиш билан доимий иситмага учраган. Шундан кейин у мева суви ва юмшатувчи нарсалар ичган ва еганларини қусиб ташлаган.

Мен касални учинчи кун кўргани борсам, у қаттиқ бош оғриғи, ёруғликдан қўрқиш, кўз ёшининг кўп оқиши ва кўз қизаришига мубтало бўлган экан. Ундан қон олдим, аммо ёнида кишилар бўлганлиги учун қонни кўп чиқармадим.

Ўша куннинг эртасидан бошлаб, унинг ичини юмшатоқчи бўлдим. Лекин ўша кун аломатларнинг кўпи пасайиб қолган эди, ва ўша вақтда қулоқ чуқурчасидан сарсом белгилари кўринди ва мен сарсомга учраб қолмаса деб қўрқдим. Бошқа сабабдан эмас, одамлар бўлгани учун унга кучли сурғи дори бермадим, балки хиёршанбар ва шунга ўхшашларни тайинладим, лекин ҳеч қайсиси унинг ўрнига ўтмади. Уч кун ҳуқна¹⁴ қилсинлар деб буюрдим ва шу кунлар ичида уни кўрмадим.

Шундан кейин кўришга борганимда, унинг ичи жуда қотиб кетган эди: фикри чалкаш, сийдиги қизарган ва юзи шишган эди. Бурнидан қон олмақчи бўлдим, ле-

кин бир тўда жоҳил кишилар бор бўлганлиги учун бу ишдан ўзимни тўхтатдим, чунки мендан олдин бирон табиб унга қарамаган эди. Ўша вақтда менда арпа сувидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Шояд, ичини юмшатса, дегап умидда шундан унга ичирдим. Кейин унга қовоқ сувни ва испағул ширасини ичишни буюрдим, лекин касал биронтасини ҳам ичмабди.

Тўртинчи кунга келганда аҳволи оғирлашди ва ёмон белгилар юз берди: бир кўзи кичрайган, тили жуда қорайиб ва дағаллашиб кетган эди. Ўша кунни мен олдиндан ўлганини айтиб қўйган вақтда вафот этди. Жоҳил табиблар касалнинг ўнг кўзи тораёгани ва шу томон юзи тортишгани учун у рутубат туфайли бўладиган юз фалажига учраган, деб гумон қилган эдилар¹⁵.

IV. Бир киши ҳузуримга келиб, юрак ҳафақони¹⁶ дан шикоят қилди. Қўлимни чап эмчагининг устига қўйди, қарасам, катта артерия томири шундай шиддат билан урардики, мен ҳеч қачон унга ўхшагини кузатмаган эдим. Ундан кейин менга босилиқ томирини кўрсатиш учун чап қўлини чўзди. Кўрсам, қўлининг томири жуда кучли ураётган экан. Ҳатто кўринар эди. Билак гўшtlари доим дам кўтарилиб, дам пасайиб турар эди. У босилиқ^{16-a} томиридан қон олдирган-у, лекин ундан фойдаланмагандек ҳаёл қилар ва иссиқлик нарсалар еса унга озгина енгиллик берар эди.

Мен бир қанча вақт унинг ҳақида ҳайрон бўлиб қолдим, сўнг аҳволи ойдинлашгач, мушк дорисини¹⁷ буюрдим. Унинг томир уриш ҳолини рабу¹⁸ касалига учраганларнинг нафас олишдаги аҳволидек деб билдим, чунки уларнинг кўкраги кенгайгани билан ўпкаларига ҳаво кам киради¹⁹.

V. Муҳаммад ибн ал-Ҳусайнда қичима ва тошма пайдо бўлган. Кейин тошмалар олатининг сийдик чиқадиган жойига тошган. Мен бу нарса олат ичига ҳам тошган бўлса керак деб қўрққан эдим, ўйлаганимча бўлиб чиқди ва ундан йиринг чиқди²⁰.

VI. Соқоли узун пахтафурушнинг меъдасида эскидан оғриғи бор эди. Унга кучли соф шароб ичишни тайинлаган эдилар. Шаробни ичганидан кейин оғриғи пастга — киндикка тушган. Ундан кейин сийдиги тутилиб қовуғи тўлиб қолган.

Катетер қўювчи катетер билан сийдирган, мен бўлсам бу ишдан беҳабар эдим. Катетер қўйишни қайта-қайта такрорлай бериб қовуғини шундай бир ҳолга

олиб келганки, ҳатто у беихтиёр сийиб юборадиган бўлиб қолган. Сийдигида хом оқ хилт бор эди. Мен бун юқоридан тушаётган нарса ва у сийдикни тўсиб қўяётган деб билдим.

Шундан кейин икки оёғи бутунлай фалажга учраган. Мени уйига чақиртирди, мен бордим, қарасам табиблар оёқларининг иссиқ ёғлар билан ёғлаптилар. Ўйладимки, қовуғи оғриётган ва унинг ҳамкорлигида оёқларига келадиган асаблар ҳам оғриётган экан — деб. Чунки у асаблар бир-бирига яқин; чунки асаб бошланган жойларда шиш пайдо бўлган эди. Бел атрофларига қуюқ суртма боғлаб қўйдим ва шундан бир неча кун кейин, ҳозир шу қиссани ёзаётган вақтимгача у иккала оёқларини аста-секин ҳаракатга келтириш ҳолига келди²¹.

VII. Қийим тикувчи Абу-л-Ҳасан иссиқлик (иситма) касаллигига йўлиқди ва мепинг давоим билан ундан тузалди. Ундан кейин меъда заифлигидан шинкоят қилди. Унга қизил гул ва сумбул кулча дориларини ичирдим. Шундан сўнг унда ўткир иситма пайдо бўлди ва бир қанча вақтгача давом этди²²...

VIII. Йўлда (сафарда) бизга ҳамроҳ бўлиб, эшак ҳайдаб бораётган Абу Довуднинг кўзи оғриб қолди. Касали бошланган вақтда унга томирдан қон олдиришни маслаҳат бердим, лекин у бундай қилмади, фақат қортиқ кўйдирди. Ўзи билан олиб юрган доридан олиб бир уқияни²³ қулоғига томизди ва бу ишни ҳаддан ошириб юборди. Мен уни бундан қаттиқ қайтардим, ҳатто аччиғландим, шунга қарамай айтганимни қабул қилмади²⁴.

Ўша куннинг эртасига иш улғайиб, кўз оғриғи кучайиб кетди. Мен шу вақтгача бундай кўз оғриғини кўрмаган эдим. Мен кўз табақаларининг ёрилишидан ва кўзининг оқиб тушишидан қўрқардим. Чунки кўз шиллиқ пардасининг қаттиқ шишиб кетганлигидан кўзнинг мўғуз пардасидан битта ясмиқдек қисмигина кўринар эди. Касаллик уни уринтириб қўйгач, ундан икки маротаба уч ритл, балки ундан кўпроқ қон олдим ва кўзларини йирингдан тозаладим. Сўнг кўзларига оқ элаки дори²⁵ селдим, натижада ўша кун ихлади ва оғриғи қолди. Ўша куннинг эртасига бутунлай соғайди. Бу ишдан одамлар таажжубланишди²⁶.

IX. Холид ат-Табарий ортиқча чарчаш натижасида иссиқлик иситма касаллигига учради. Иссиқлиги бир

оз пасайсин деб унга арпа суви ва шунга ўхшаш нарсалар бердим. Шундан сўнг ён томони ва сийдик йўли атрофида оғриқ пайдо бўлди. Табиблар буни куланж деб ўйлабдилар ва унга иссиқлик жуворпшн²⁷лар беришга қарор қилбдилар. Чунки улар арпа суви касалга зарар қилган, деган фикрда бўлганлар. Ваҳоланки, меъдасида иссиқлик касаллигининг қолдиги бор эди.

Оғриётган жойни пайпаслаб кўрдим. У жой менга иссиқ ва қаттиқ туюлди. Сўнг ундан шу жойда лўқиллаш сезаяпсанми, деб сўрадим. У, жуда кучли, деб жавоб берди. Шундай қилиб, мен ўша биқин ёнида иссиқ шиш пайдо бўлган деб тахмин қилдим ва қўлтиқ ости венасидан бир маротаба қарийб икки юз дирҳам қон олдим. Шундан кейин, мен унга бир неча кун давомида итузум суви, сачратқи ва бодринг эти истеъмол қилишни буюрдим. У тузалди. Унинг касаллиги қон олинган кундан бошлаб енгиллаша бошлаган эди. Тахминимча, касаллик туғдирувчи модданинг бир қисми сўнган бўлиб, бир қисми ўша жойга кўчган, чунки унда сезиларли бўшалиш бўлмаган эди^{27а}.

Х. ал-Аббодий иситма касаллигига учраган эди. Кейин бу касаллик қайталайдиган бўлиб қолди. Лекпп сийдиги анча кунгача соғлиқ вақтидаги рангида қолаверди. Аҳволи гоҳ оғирлашар, гоҳ енгиллашар, аммо сийдигининг ранги ўзгармас эди. Иситмаси эса гоҳида тўхтар, гоҳида қайталар эди. Бир оз вақтдан кейин босилиқ томиридан қон олдиртирдим, аҳволи яхшиланди. Қон олувчи кўпроқ қон олибди, шундан кейин ўша кунгича сийдигининг ранги оқарди ва бутунлай тузалиб кетди²⁸.

ХІ. ал-Хусайн ибн Абдувайҳнинг қизи менинг маслаҳатимсиз, одати бўйича, туя-сути ичибди. Сут ичиш натижасида қорни кўпчиган ва олдин қон олдирмай ёки ични сурувчи дори истеъмол қилмай мушкдориси ичган. Шундан кейин давоми иситмага учраган ва чечак аломатлари пайдо бўлган. Кетма-кет тўрт марта чечак ҳужумига учраган. Чечак бошланиб, касални даволаш менга топширилгач, мен аввал унинг кўзига аҳамият бердим ва кўзини гул суви эзиб янчилган сурма билан қувватлантирдим. Шунинг учун кўз атрофларига чечак кўп тошган бўлишига қарамай, кўзига ҳеч нарса чиққани йўқ. Унинг атрофидаги кампирлар касалнинг кўзи чечакдан омон қолганлигидан таажжубландилар.

Унга бир муддат арпа суви ва шунга ўхшаш нарсалар истеъмол қилиб туришни буюрдим, чунки одатда бу хил касалликларда бўлгани каби ичи келмади ва унда иситма қолдиқлари қолган эди. Бу ҳолни ички одатдаги суриш билан сурилганда чиқиб кетмай қолган хилтларнинг таъсиридан деб тахмин қилдим. Касал қувватининг кучсизлиги сабабли унинг ичини бирданига суриб бўлмасди. Шунинг учун унга ўн беш кунгача саҳар пайтида мева ивitmаси ва пешин пайтида арпа суви истеъмол қилишни буюрдим. Натижада ҳар куп икки мартадан ичи келиб турди ва буткул тозаланди. Қирқ кундан кейин сийдиги тамоман етилди ва эллик кундан кейин касал тузалиб кетди²⁹.

XII. Табиблар ал-Ҳусайн ибн Абдувайҳнинг ўғли³⁰ ҳақида унинг тўлалигига қараб рутубатли касалликка учраган деб ўйлаганлар. Чунки улар гўштдор киши билан семиз кишини фарқлай олмас эдилар.

Унинг бўғинларида бир оз оғриқ пайдо бўлиб, кейинчалик йўқолган экан. Ундан бир неча марта қон олдим ва ҳар ҳафтада бир марта унга сафро ҳайдовчи сурги дори бердим, чунки унинг сафро хилти йирингли ва ўткир эди. Унга нордон, чучмал ва буриштирувчи овқатлар тайинладим. Ширинлик, ёғлик ва ўткир нарсалар ейишни ман қилдим. Касаллиги енгиллашди ва унинг арзимас аломатларигина қолган эди. Шу тадбирни анча вақтгача давом эттирган эди, тузалди ва шу билан бирга, унинг баданидаги гўшт камайди³¹.

XIII. Ибн Идрис ал-Аъварда шатр ал-ғибб³² иситмасининг жуда ёмон хилининг аломатлари бўлиб, шиддати алангаланиши кучли эди. Бу узоқ чўзилиб кетган ва табиб унга табошир кулча дорисини берган. Мен унга сиканжубиндан³³ кейин арпа суви ичишини, ҳар кунги овқатини иситмаси тушгандан кейин ейишини ва улдасидан чиқса иситма вақтида овқат ейишдан ўзини тийишни буюрдим. Мен бу хил даволашда қатъий турдим, аммо у бунга ўзига қийин деб билди. Мен унга: «Сенга бундан бошқа даволаш йўли йўқ», дедим. Мен йўқлигимда бир неча кун мен айтган тадбирни қилибди. Ўн кундан кейин у мен билан учрашди, у бутунлай тузалган эди³⁴.

XIV. Абдулмўъмин заргарнинг ўғли кўз ёши найчасида бўладиган оқма яра-ғарабга учраб қолди. Мен ўзим таркиб қилган шиефни³⁵ унинг кўзига суртишни ва кўзининг ички бурчагига томизишни буюрдим. У шу,

ишни қилди ва тузалиб кетди. Мен биламан, бу ҳақиқий тузалиш эмас, балки дори оқма ярани бириктиради ва қуритади, аммо эт олдириб битириб юбора олмайди. Мен бунини бир неча марта тажриба қилиб кўрганман. «Наводир»да Жолшуснинг³⁶ сўзи бор, ўша сўз мени шундай шиёф таркиб қилишимга ундади³⁷.

XV. Жаъдавайҳнинг хотини, Ҳайдаранинг ҳамшираси иситма касаллиги билан оғриган. У, яъни эри ҳар куни касал сийдигини олиб келганда касал учун кўрсатма берар эдим. Бир куни у келиб хотинининг эмчагида оғриқ ва шиш пайдо бўлганлигини айтди. Эмчакни совуқдан сақласин ва уқаласин деб кўрсатма бердим. Мен унга бу касалликка буҳрон ўтиши сабаб бўлган дедим. Шу йўсинда касаллиги пасайди. Агар бу оғриқ бўшатишсиз тўсатдан босилса, кейин қайталайди, дедим. Аёл менимча, ором олмоқчи бўлган ва оёқ-қўллари совуқ тутган. Шиш ва оғриқ пасайган, лекин касаллик ва хилтлар аралашуви ниҳоятда қаттиқ ва кучли қайталади. Кейин мен уни қайта-қайта ўрашни, «табрид» истеъмол қилишни буюрдим ва нинини бўшатдим. Шундан сўнг у тузалиб кетди³⁸.

XVI. Дарвозабон ал-Ҳасанда жуда ўткир касаллик юз бериб қолди. Жигарида иссиқ бор эди. Чипқиндилар оёқ ва қўллариға қуйилди, ҳатто уларнинг шишишиға сабаб бўлди. Иситма эса тушди. У шу аҳволда экан, бир табиб ундан қон олди, шундан кейин ўткир иситмани касаллик қайталади. Касалнинг қуввати кетди ва уч кундан кейин ўлди³⁹.

XVII. Мисгар Абу Исо ал-Ҳошимий ҳузуримға олиб келган хотин⁴⁰ жуда семиз ва мизожи рутубатли эди. Туғиш вақтида фалажға ва ундан кейин тутқаноққа учраган. Касали аниқ эди ва очиқ-равшан белгилари бор эди. Кучли шарбатлар бериш билан баданини тозалаб, балғамни ҳайдадим. Ундан кейин «тўртлик тарёқ»⁴¹ истеъмол қилишни буюрдим. Аттор эса унинг ўрниға балозур берибди, у ажабланарлик ҳолда бутунлай тузалиб кетди. Биз ва бошқа табиблар бу ҳолдан ажабландик⁴².

XVIII. Дарб ан-Нафалда⁴³ яшовчи бизнинг қўшнимиз баззознинг ёшлигидан тутқаноғи бўлиб, ўзи озгин эди. Касаллик сабаби балғам ошиб кетганлигидан эмас, деб тахмин қилдим ва бир неча марта қусиб ташлашни буюрдим. Кейин савдони ҳайдашда кучли қувватға эга

бўлган шарбат ичирдим. Натижада уч ойгача тутқаноқ тутмади ва Дарб ан-Нафалдаги қўшнилар келиб бизга ташаккур айтдилар.

Кейин у балиқ еган, кўп шароб ичган ва ўша куни кечасиёқ тутқаноқ тутган. У яна қусиб ташлаганидан кейин иккинчи марта ўша шарбатдан ичди, шарбат аввалгидек таъсир қилди ва яна тузалди. Шундан кейин биз Бағдоддан чиқиб кетгунимизгача⁴⁴, қусиб ташлангандан кейин ўша шарбатдан ичиш тадбирини, ҳеч қандай қаршиликсиз такрорлаб турди.

Ундан олдин ҳам касалхонада⁴⁵ шарбатлар билан сурги қилган эдилар, лекин ҳеч қанча фойда қилмаган эди⁴⁶.

ХІХ. Тутқаноғи бор Назиф исмли китобфурушни диққат билан кузатган эдим, бир жуфт бўйин кўк томирини тўлган, юзини жуда қизарган ва шишган, кўзларини қизарган ва баданини тўлган ҳолда кўрдим. Табобатни ўрганаётган шогирдга софин томиридан қон олишни буюрдим. Шогирд унинг босилиқ томиридан қон олди. Мен касал ҳолини кузатиб турдим, бир йилгача тутқаноқ тутмади^{46а}.

ХХ. Бир киши ҳузуримга келди, у ҳаддан ташқари мастликдан кейин икки ритл қон қусган экан. Кўзларини қизарган ва баданини қон билан тўлган ҳолда кўрдим. Шунинг учун ундан қон олдим ва бариштирувчи нарсалар буюрдим, натижада тузалди^{46б}.

ХХІ. Бир киши йўтал билан қон туфлар эди. Бир кун зайтун ёғида қовурилган чумчуқ ебди ва шундан сўнг бир кунда қортиқ ичидаги қонга ўхшаш уч ритлча катта-катта лахта қон ташлади. Бундан қўрққан эдилар. Шундан кейин уни саломат юрганини кўрдим, фақат донмо калта-калта йўталар эди. Унга овқатинг янги балиқ бўлсин, деб тайинладим. Натижада қон ташлаш тўхтади⁴⁷.

ХХІІ. Дороний ал-Ақволда яшовчи бир киши менинг ҳузуримга келди, унинг бошида икки бармоқдек жойда «тўлки» касаллиги⁴⁸ бор эди. Унга ўша жойни латта билан қонагунча ишқала, ундан кейин у жойни пиёз билан ишқала деб кўрсатма бердим. У шундай қилди, бироқ кўп марта ҳаддан ташқари ишқалаганидан у жойда пуфакчалар ҳосил бўлди. Шундан кейин ўша жойга товук ёғи суртишни буюрдим. Натижада ачишиш босилди ва бир ойда сочи аслидан яхшироқ, қорароқ ва қалинроқ ўсиб чиқди⁴⁹.

XXIII. Саъид ибн Абдурахмон ўғлининг вакили — кир ювовчиннинг хотинида⁵⁰ истисқо белгиларй бор эди, аммо уни бевосита кўриш билан аниқлаш имконияти бўлмади. Мен унга вақти билан мо ал-фалофил, вақти билан куркум⁵¹ дориси ичиртирдим. Бир кун у кир юватуриб, тоғорага эгилганида олдидан йиғирма ритдча сариқ сув кетган, кейин бир муддат енгил тортиб тинчланган. Аммо кейин яна аввалги ҳолига тушиб қолди. Шундан сўнг унинг аҳволи ҳақидаги аниқ хабарни олдим ва бачадонда касаллик борлигини аниқладим, кейин уни шунга қараб даволадим. У иккинчатман деб ўйлаган экан, аммо бундай эмас эди.

Баъзи бачадон касалликлари истисқо касаллигига ўхшайди. Шунинг учун сиз буни билиб қўйишингиз, яхшилаб кузатишингиз керак⁵².

XXIV. Ибн Саводанинг ўғли тамоғидан сафроли иситмага учради. Тўртинчи кун эрталаб қоли сийди ва кейин ичи қон аралаш кўк-янги гўшти юганда оқадиган сувга ўхшаш келди ҳамда қуввати тушиб кетди. Унинг аҳволи бизга аён бўлмади, чунки касаллиги олдин тинч ва сокин бўлиб, кейин бир кечаси аҳволи ўзгарган ва касаллиги юқоридагидек ўткирлашиб, кучайиб кетган. Бирон зарарли нарса ичган бўлса керак, деб тахмин қилдик. Ўша кун аср вақтида қора сийди ва ичи ҳам қора кетди. Олтинчи кун азён вақтида вафот қилди. У қизамиқнинг хатарли ва ичга уриб кетадиган хилига учраган эди⁵³.

XXV. Бир хотин ҳузуримга маслаҳат олиш учун савдодан қора сийдик олиб келди. Сийдиги шу ранга келгунча унинг умуртқа поғонасида оғриқ бўлиб, кейин оғриғи тўхтаганлигини арз қилди. Менинг олдимга келишидан ўн кун илгаридан бери шу ҳолда сийган, ҳар кечаси у титратиб тутувчи тунги иситмага учраган ва унда савдо хилти бўлган. Мен унга сийдикни юргизувчи нарсалар тайинладим⁵⁴.

XVI. Абу Исонинг хотини куланжнинг енгил хилига учраган экан. У шаҳриёрон ичибди. Ундан кейин жуда иссиқлик дори истеъмол қилибди. Оғриқ ўрни бачадонда эди. Бачадондаги оғриқ ва шиш кўр ичакни сиқиб қолганидан касалнинг ичи тўхтаб қолибди. Ахлат пастга тушганида оғриқ кучаяр, шунинг учун ахлат чиқишига имкон йўқ эди. Юқоридаги дориларни истеъмол қилганидан кейин олдидан йўлдошга ўхшаш бир нарса осилиб чиқди. Дояга уни пайпаслаб кўришни ва қат-

тиқлигини аниқлашни буюрдим. Кўрсаки, бўш ва ҳиссиз экан. У нарсани икки кунгача касалнинг сонига боғлаб қўйишни ва ҳиссиз қисмини қирқиб ташлашни буюрдим. Шундан кейин ўша нарса яна уч марта осилиб чиқди ва у қирқиб ташланди, кейин касал соғайиб кетди⁵⁵.

XXVII. Бизнинг қўшнимиз силга учраган чол анча вақтдан бери кўп қон туфлар эди. Аҳволи оғирлашгандан кейин, йўталга қарши ҳаб дорилар истеъмол қилди. Шу дори билан ҳар гал даволанганда у ўзини бир неча кун яхши ҳис қилар эди. Лекин тез орада у ўлди. Ўша кунлари мен унинг ҳолидан беҳабар эдим.

Бинобарин, бошдан қуйига қараб йўналувчи хилтлардан ташқари хилтни туфлаб ташлашга монелик қилувчи дориларни ишлатмаслик керак. Шунингдек, қизамиқ ва чечак касаллигида қоринга қуоқ суртма қўйиб боғланишдан сақланиш лозим, чунки бу иш тезда нафас сиқишига, ёмон хилдаги ич кетишга ва қон сийишга сабаб бўлади ва бунга Ибн Савода мисол бўлади⁵⁶.

«Эпидемия».

Биринчи мақоладан биринчи касал

Бу одамни кун бўйи кучли жарорат билан иситма тутди. Ўша кечаси кўп терлади, лекин терлаш иситмасини камайтирмади ва аҳволи енгиллашмади, балки бутун тун бўйи ва иккинчи кун касаллик аломатлари кўпайди ва кучайди. Шундан кейин ўша ҳуқна доридан бир миқдор кўтарган эди ичи келди, ўша кунги кечаси билан ва учинчи кун эрталабдан пешингача аҳволи енгиллашди. Учинчи кун охирига бориб, қаттиқ чанқаш, оғиз қуриши ва терлаш билан иситма тутди, иситма сира бўшашмади. Касал алаҳлар ва валдирар эди. Шу кечаси қора рангли сийди. Шундан кейин бешинчи кунга ўтар кечасидан бошлаб то бешинчи кун ярмисигача иситма енгиллашди. Бешинчи кун пешиндан кейин бурнининг икки катагидан бир нечта томчи қорамтир қон келди. Унинг сийдигида думалоқ ва бошқа хилма-хил шаклда манийга ўхшаш чўкмай, сузиб юрган нарсалар бор эди. Олтинчи кунга ўтар кечаси ҳам касал аҳволи оғирлашди, унинг оёқ-қўллари шу даража совиган эдики, зўрға иситилди. Уйқуси камайди, қора сийди ва алаҳсиради. Олтинчи кун эрталаб у тилдан

қолди ва совуқ тер чиқарди. Кейин пешинга яқин оёқ-қўллари кўкарди ва ўлди.

Бутун касаллик даврида тери совуқ, нафас олиши чуқур ва потекис эди. Биринчи кечанининг бошидан бу касалда ёмон белгилар кўринган эди: У тўхтовсиз терлар эди, аммо бу билан иситмаси енгиллашмас эди.

Букрот⁵⁷ айтади; Ҳар бир касалликда бухронда юз берадиган белгилар пайдо бўлса-ю, ундан кейин бухрон юз бермаса, икки ҳолатнинг бири бўлиши мумкин: агар бухрон белгилари ўлдирувчи аломатлар билан бирга юз берса, ўлимдан дарак беради; агар саломатлик билан юз берса, касалликнинг чўзпилишидан дарак беради.

Юқоридаги иситма терлаш билан енгиллашмади, балки иккинчи кун кучлироқ ва оғирроқ бўлди; учинчи кунга келганда сийдиги қорайди, шу билан касалликнинг ёмон эканлиги аниқланди. Бу шундай бўлдики, бухрон белгиларидан кейин яна ўлдирувчи белгилар кўринди ва булар биринчи белгиларни таъкидлади, биринчи белгилар деганда тер билан иситма камайганини назарда тутаман. Ундан кейин уйқусизлик, алаҳсираш ва чанқаш ҳам юз берди. Тўртинчи кун ёмон белгиларнинг ошиб бориши ва сийдикнинг қорайиши икки нарсадан далолат беради: биринчиси, касаллик руҳларгача⁵⁸ етган, чунки иккинчи кун касаллиги оғирлашган эди. Иккинчиси, ўлими руҳлар билан бўлиши маълум бўлди. Тўртинчи кун ўлимнинг олтинчи ва еттинчи кун бўлишидан дарак беради. Бироқ, касаллик қаттиқ ўткирлашса ва ўлим аломатлари бўлса, ўлимни олтинчи кунга кўчиради. Олтинчи кун келганда касаллик оғир белгилари билан бирдан ҳужум қилди ва касал ўша кун ўлди. Бухрон олтинчи кунга оққани маълум бўлди. Учинчи ва тўртинчи кун сийдиги қора эди, бу эса касаллик ниҳоятда ёмон ва ўткир эканлигидан далолат беради. Ҳақиқатан, оғир ва шиддатли иситманинг кетма-кет икки марта бўлиши касалликнинг кучли ўткирлашганлигидан далолат беради. Бешинчи кун мазкур белгилардан кейин бурун катакларидан қорамтир қон томчилаши қувватининг заифлашганлигини аниқлади. Агар қуввати кучлироқ ва ёмон белгилар енгилроқ бўлганида, ўлими саккизинчи кунгача кечикар эди. «Эпидемия»да⁵⁹ айтилганидек, нафас олиши ақл чалкашишидан далолат берди. Бутун касаллик давомида чиққан совуқ тер касал қувватини тушириб юборди, лекин касалликни камайтиргани йўқ. Касаллик даврида юз бер-

ган иккинчи ўтқир ҳамла бухроннинг енгиллашишинсиз бўладиган вақтинча оромга ишонмаслик кераклигини кўрсатади. Чунки бунга ўхшаш ҳолларда шиддатли ҳужумларнинг тез қайталаши мумкин.

Манийга ўхшаш сузиб юрган парчалари бўлган сийдикдан ташқари бу клиник кузатувда айtilган барча белгилар «Қасалликни олдиндан билиш ҳақида китоб»⁶⁰, «Бухрон ва унинг кунлари»⁶¹ номли китобларидаги мавзуларга тўғри келади.

XXVIII. Ҳасан саррофнинг касаллигини олдин зотилжам эканлиқда шубҳа қилинган эди. Кейин бу таҳмин тўғри чиқди, лекин қон олинмади... Иситмаси бор, балғами кўпикли ва оқ эди. Ун биринчи кунни мен уни кўрганимда қўл ва оёқлари муздек эди ва ҳеч бир тадбир билан исимади. Бундан олдин ҳам иситмаламаган эди, еттинчи кунни унинг ҳолини менга хабар қилган эдилар, аксинча бадани совиган ва кўзлари ҳаракатсиз эди. Уша кунни қон олдирмоқчи бўлди, томирини ушлаб кўрсам, томир уриши калта-калта ва сусайган эди, шунинг учун қон олдиришни манъ қилдим. Тупиги ёмон ҳидли ва аҳволи «Ўтқир касалликлар ҳақида китоб»⁶²да кўрсатилганидек эди. Бир кун яшаса керак, деб ўйладим. Лекин етти ёки саккиз соатдан кейин ўлди⁶³.

XXIX. Ибн ал-Ҳасан ибн Абдувайҳ тумовнинг энг оғир турига ва мен кўрмаган кучли ҳилига йўлиқиб қолди. Енгил турига учраган кишида одатда у бир ой ёки ундан кўпроқ бўлади, сўнг модда кўкрагига тушади ва йўтал билан туфлаб ташланади. Қасалда тумов кун ярмида тўхтади ва ундан ҳеч қандай асар қолмади. Лекин у бўғин оғриғига учраб қолди. Бу ҳолатни сен Жолинуc шарҳлаганидек билишинг керак: Чиқиндилар фақатгина баданда аён бўлиб турган йўллардан ўтмайди, балки аъзоларнинг туташган жойларидан ҳам ўтади. Шунинг учун касалдаги тумов бирдан тузалди, лекин бўғинларида оғриқ пайдо бўлди. Чунки чиқиндилар унинг бўғинларига тортилган эди⁶⁴.

XXX. Бағдод катталаридан бирининг ёнбошида оғриқ бор эди. Бир табиб унга сийдигининг оқарганлигини, гавдасининг йўғонлиги ва овқати ғализ бўлгани учун чакамуғ ва масанон ҳабини тайинлаган экан. Натижада оғриғи кучайган ва касаллиги зўриққан, ҳатто тик туришга қурби келмай қолган. Шундан кейин у ҳуқна қилишни тайинлаганди. Лекин унинг аҳволи яна ёмонлашган. Шунда у мендан ёрдам сўради. Мен унга меъ-

да тўлиқлигига бир неча марта қустирдим, кейин пуфакчалар ҳосил бўлгунча сон атрофларига ҳардал суртдим. Натижада оғриғи енгиллашди ва камайди, ҳатто дардининг кўпи кетди. Шундан кейин унга ичакни сидирадиган ҳуқна қилдим ва у тузалиб кетди⁶⁵.

XXXI. Китобфуруш ҳамширасининг ёнбош оғриғи бор эди. Мен унга ҳуқна қилишни тайинладим. Лекин у ич сурадиган бир нарса сўради. Кейин тузланган баглиқ суви билан ҳуқна қилишни буюрдим. Шундай қилди ва ичагидаги шиллиқ сидирилганидан кейин тузалди.

XXXII. Ибн Далилнинг ҳам касаллиги шундай эди⁶⁶, У ҳуқна қилишдан бош тортди. Натижада ёнбош суягидан оқсоқ бўлиб қолди. Кейин Абу Жаҳл тарвузининг этидан кўп миқдорда ичди ва соғайди⁶⁷.

XXXIII. Ваҳбнинг ўғли Ибн Амир иситмалади ва унда жуда оғир сариқ касаллиги юз берди. Бешинчи куни кўзлари бир бўлак маҳсарга ўхшаб қолган эди. Тўққизинчи куни сийдиги тутилиб қолди; у жуда оз ва сариқликда ўт пуфагидаги суюқликка ўхшаш уч томчидан ортиқ сиймас эди. Ичи савдо аралаш қора кетар эди. Олтинчи куни сийдиги қорайди ва кейин қизариб сариқ кўпикли бўлди. Кейин... Ўн биринчи куни кечаси унинг бурнининг ўнг катагидан кўп қон келди. Кейин ўн учинчи куни кечаси ўлди, ўлгунча ҳушёр ва ақли жойида бўлди. Унда ҳиқичоқ⁶⁸ ва тумов кучайган ва жигарининг шишганлиги аниқ кўринган эди⁶⁹.

XXXIV. Ибн Нусайр баданининг ярмида доимий ҳарорат ва иккинчи ярмида эса муздек совуқлик ҳис қилар эди. Баданининг совуқ томонида томир урмас эди, лекин иккинчи қисмида томир тез урар эди. Бўйин пайларини тортишиб қолган ва сийдиги оқар сувдек оқ эди. Совуқ томонидаги кўзи жуда ҳам кичрайган ва қисилиб қолган эди⁷⁰.

«КАСАЛЛИКЛАР ТАРИХИ» ТАРЖИМАСИГА ИЗОҲЛАР:

1. Касалларнинг қиссалари дейишдан, уларнинг касаллик тарихлари англашилади, аммо Розий ҳамма касалларни ҳам бевосита ўзи кўриб даволган эмас. Баъзиларини ўртада хабарчилик қилиб турган кишилар воситалигида, баъзиларини эса хат орқали даволаган (Шу жойда, XV, XXIII, XXVI, касаллик тарихларига қаранг).

2. Клиника сўзи (юнонча — klinike ётиб қолган касални боқиб, табиблик қилиш — сўзидан) — Розий даврида ҳам, ҳозир ҳам табобатни ўрганувчи талабалар тажриба тариқасида касалларга қарайдиган ва илмий ишлар олиб бориладиган касалхонани ва касаллик жараёнини тавсифлашни билдиради. Клиник тарих дейилганда Розий ва унинг шогирдлари шундай касалхоналардан бирида қўриб, кузатиб ва ўрганиб даволган беморларнинг касаллик тарихлари ва касалликлар жараёнини тавсифлаш кўзда тутилади.

3. Эпидемия бирдан ёки қисқа вақт ичида юқумли касалликни аҳоли яшайдиган жойлардаги кишиларнинг кўпчилигига оммавий тарқалиши. (Шу жойда, XXVII касаллик тарихига қаранг).

4. Бу ва бундан кейин келадиган касаллик тарихларида Розий касалнинг исми, фамилияси ва кимлигини ёзиб боради. Бу катта тарихий илмий аҳамиятга эга бўлган услуб ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Шарқда биринчи бўлиб Розий бошлаб берган бу йўл ҳозирги замон даволаш иши билан шуғулланувчи барча ташкилотларда давом эттирилмоқда. Яъни касаллик тарихига касалнинг исми, фамилияси, касби, ёши ва турар жойини ёзиб қўйиш мажбурий қоидага айланган.

5. Розийнинг бу жумласи «Касалликлар тарихи»ни ёзишдан мақсади фақатгина касалликларни ўрганиш бўлмай, балки уларни боқувчи табибларнинг хатоликка йўл қўймаслик ва йўл қўйилган камчиликлари такрорламасликларини ҳам назарда тутган. Бу асардан шогирдларни ва кейинги давр табиблари ҳам фойдаланишлари олдидан башорат қилган.

6. Биринчи касаллик тарихидаги баёнга қараганда, ҳақиқатдан ҳам касаллик буйрак жомиди ёрилган йирингли шиш бўлган.

7. Биз Розийнинг яна бир муҳим маълумот билан касаллик тарихини бойитганини кўрамиз. У ҳам бўлса касал исмидан ташқари унинг касбини, яъни «ҳисобчи» эканлигини ҳам қайд қилган. Бу эса айрим касбда ишловчилар ва маълум ҳунар билан шуғулланувчилар орасида кенг тарқалган касалликларни ўрганиш тарихида катта аҳамиятга эга.

8. «Қуланж — ичакка оғриқ берувчи касаллик бўлиб, бунинг натижасида табиий равишда чиқадиغان ахлатнинг чиқиши қийинлашади. Қуланж ҳақиқатда йўғон ичак, яъни қулун ва унга ёндош ичаклардаги сабабдан бўладиган касалликнинг номи*». Қадимги табобат термини сифатида қуланждан ичаклар ва ичадаги оғриқлар тушунилган.

9. Ўрта аср Шарқ табобатида, шу жумладан Розий ва Ибн Сино

* Бу ва бундан кейин қўштирноқ ичидаги изоҳлар Ибн Сино «Тиб қонунлари»дан олинган.

асарларида физиология билан патологиянинг негизи тўртта бадан суюқлиги — хилтлар ҳақидаги таълимотга асосланган эди. Юнонлар (хусусан Гиппократ)дан қабул қилинган бу таълимотга мувофиқ, одамнинг баданида тўрт хил хилт, чунончи қон, балғам, сафро ва савдо бордир. Қон артерия ва веналарда, балғам миёда, сафро жигарда ва савдо талоқда бўлади.

Бу хилтлар маълум миқдорда аралашганида ва уларнинг ўзлари мўътадил (нормал) бўлганларида киши соғ бўлади. Агар хилтлар мўътадил равишда аралашган бўлмаса, аксинча киши касал бўлади. Гиппократ, Розий ва Ибн Синоларнинг фикр юритишлари, организмнинг асосини мазкур тўрт хил хилт ташкил қилади дейилиши материализмнинг бир кўринишидир.

10. Иккинчи касалик тарихидаги баёнга қараганда илк ҳисобчининг касаллиги сафроли ич кетиш бўлган.

11. Сарсом сўзи форсча бўлиб, сар — бош ва сом — шиш ва касаллик маъносидадир. Ибн Синонинг ёзишича, «мия моддасида ҳам баъзан шиш пайдо бўлади».

12. Розий ўзининг клиник кузатишларида жоҳил табиблар ва бир тўда жоҳил кишилардан кўп зорланади. Жоҳил табиблар ўз нодонликлари билан касални тузатиш ўрнига, унинг аҳволини баттароқ қилсалар, бир тўда жоҳил кишилар касал ҳузуридан кетмасдан Розийнинг бемалол, эркин даволашига халақит берадилар. Розий айрим ҳолларда, чунончи касалнинг уйига бориб кўраётганида унинг атрофини ўраб олган жоҳил кишилар туфайли лозим бўлган ёрдамни кўрсатаолмайди. Бу ҳол айрим касалларда уларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Розий сохта табибларнинг ўзбошимчалик йўли билан касалларни даволашларига қарши турган.

13. Бўшатиш — бадандан ортиқча касал моддаларни ва зарарли хилтларни ташқарига чиқариш демакдир. Бадан ортиқча моддалардан қуйидаги тўрт йўл билан бўшатилади: а) ични суриш билан; б) қустириш билан; в) терлатиш билан; г) қон олиш билан.

14. Ҳуқна — (клизма) — тўғри ичакка турли суюқликларни тозалаш, даволаш ва овқатлантириш мақсадида киргизиш.

15. Учинчи касаллик тарихининг баёнига қараганда, Ибн Амравайҳнинг касаллиги менингитни келтириб чиқарган йирингли қулоқ оғриғи ёки отит бўлган.

16. Ҳафақон — юрак сиқилиши билан келувчи касаллик. Қўпинча юрак тез ва қаттиқ уриб, нафас олиш оғирлашади, қўл ва оёқлар учи чангак бўлиб тиришади.

16а. Ўрта аср табиблари кўпроқ учта венадан кўпинча қон олиш ва қонга баъзи дориларнинг ешимини юборишда фойдаланганлар. Улар қуйидагилардан иборат: 1) босилиқ; 2) қифол — қўлнинг елка қисмида ташқи тарафдан тери остида жойлашган

вена; 3) тирсак ўрта венаси (акҳал) тирсак бўғинининг олдинги қатъида ташқи ва ички тери ости веналарини бириктирувчи вена.

17. Мушк дориси дейилганда мураккаб дори тушунилади. Шу жойдаги касалликка ҳам ишлатилиши мумкин бўлган уч хил мушк дорисини биз «Қонун»да учратамиз. Уларнинг бири ҳақида шундай дейилган: «Ширин мазали мушк дориси. Бу ҳафақон, савдодан келиб чиқадиган касалликлар, қийналиб нафас олиш, фалаж, юз фалажи ва тўрт кунда бир тутадиган иситмага фойда қилади.

18. Рабу — ҳарсиллаш (астма). «Ҳарсиллаш ўпкага тегишли бир касаллик бўлиб, бунга учраган кишининг бўғилган ёки огир иш қилаётган киши каби нафас олишдан бошқа чораси йўқ». Агар рабу, нафас органларида йирингнинг бирдан ёрилиб оқишида пайдо бўлса, бунга илгари шиш пайдо бўлиб, модда йиғилганлиги, кейин тешилиб оқаётган белги бўлади».

19. Тўртинчи касаллик тарихининг баёнига қараганда, касаллик аорта регургитацияси бўлган.

20. Бешинчи касаллик тарихининг баёнига қараганда, Муҳаммад ибн Ҳусайннинг касаллиги одатдаги герпес бўлган.

21. Олтинчи касаллик баёнига қараганда, касаллик ҳимоячи безнинг катталлиши ёки тош туфайли қовуқ шиши ва буйрак жомининг шамоллаши, деб тахмин қилдик.

22. Бу еттинчи касаллик тарихи тўлиқ бўлмаганлиги учун касалликни аниқлаб бўлмайди.

23. Китобда учрайдиган огирлик ва ҳажм ўлчовларининг қуйидаги схемаси асосан «Қонун»нинг V китобидаги «Огирлик ва ҳажм ўлчовлар»и асосида тузилди.

Ўлчов номлари	грамм билан
ритл	340
қадаҳ	409,5
уқия	29,75
ёнғоқ	38,25
тассуж	0,14
мисқол	4,25
фундуқ	3,186
дирҳам	2,975
донақ	0,495
ҳабба	0,071

24. Бу сохта табиблар таъсирига берилиб қолган авом кишилардан бири. Розий худди шундай кишилардан нолийди ва уларни танқид қилади.

25. Оқ-элаки дори, сурманинг оқ элакиси. Розийнинг шогирди ўз устози огзидан диёбитус элакиси, сўндирувчи табошир элакиси ва милкни маҳкамлайдиган элаки таркибларини ҳам ёзиб олган.

26. Бу саккизинчи касалик тарихининг баёнига кўра. Абу Довуднинг касаллиги кўзнинг шамоллаш ёки кўз шиллиқ пардасининг кучли йиринглаши бўлган.

27. Жувориши — форс-тожикча гуворишнинг арабчалаштирилган шакли. Унинг луғавий маъноси «ҳазм қилиш»дир. Жувориши дейилганда меъда фаолиятини ва ҳазм қилиш қувватини кучайтирадиган дорилар тушунилади. Жуворишларнинг маъжунлардан фарқи улар меъдада узоқроқ ушланиб турсин учун таркибий қисмлари йирикроқ янчилади ва мазали қилиб тайёрланади.

27а. Ҳомид ат-Табарийнинг касали кўричак бўлган.

28. ал-Аббодийнинг касаллиги: иситмадан кейинги табиий бўлмаган ғализ сийдик.

29. Касаллик: чечакнинг бир кўриниши. Касаллик тарихининг баёнидан шу нарса равшанки, Розий тиббий маҳорати билан чечак касаллиги ва унинг оқибатида кўр бўлиб қолишдан касални сақлаб қолган.

30. Бу касаллик тарихидан ҳақиқатан ҳам Розий ал-Ҳусайн ибн Абдувайҳ онласини боқувчи табиб эканлиги яна ҳам яққол кўринди. У аввал шу оиланинг қизини даволаган бўлса, энди ўғлини даволапти. Розийнинг шундай фаолияти туфайли биз Ўрта Шарқда, хусусан Ўрта Осиёда Розий давридаёқ онлани боқувчи махсус табиблар бўлганлигини биламиз. Бундай муҳим илмий аҳамиятга эга маълумотлар асосан Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган ушбу касалликлар тарихларида бизгача етиб келган.

31. Касаллик тарихи баёнидан ал-Ҳусайн ибн Абдувайҳ ўғлининг касаллиги семизлик ва ниқрис бўлган.

32. «Шатр ал-ғибб» — бири кун аро тутадиган, иккинчиси балғамдан бўладиган икки иситмадан таркиб топувчи мураккаб иситмадир.

33. Сиканжубин ёки сиканжабин форсча (сикангабин)нинг араб чалаштирилган шакли. Бу термин сирка ва асал сўзидан таркиб топган.

34. Ибн Идрис ал-Аъвар мураккаб иситмага учраган бўлиб, парҳез ва дори билан тузалган.

35. Шиёф — асосан, икки хил бўлади: 1) кўз ва бурун касалликлари учун тайёрлангани; 2) ичак ва бачадон касалликлари учун тайёрлангани. Тайёрлаш: зарур дориларни янчилгандан кейин, сув

ёки бирорта ўсимлик шираси билан қоринштирилади. Сўнг шу хамирдан дуб ёнғоғига ўхшаш шамчалар ёки думалоқ ғўлакчалар тайёрлаб сояда қуритилади.

36. Жолинус табиб ва табиатшунос (129—200 йиллар атрофида яшаган) «Қасалликлар тарихи» бизга Жолинус асарларидан Розий бевосита фойдаланганлигидан гувоҳлик бермоқда.

37. Қасалликни кўз ёши найчасидаги оқма яра деб ҳисоблаш мумкин. Розийдан кейинги табиблар асарларида бу ярани қирқиб ташлаш ва доғлаш ҳоллари ҳам учрайди.

38. Қасаллик тарихининг мазмунидан маълум бўлишича, Розий касал бўлган хотинни ўз кўзи билан кўрмаган, барча қасаллик белгиларини унинг эридан эшитган ва касал сийдигини ҳам эри олиб келиб турган. Устоз аёлни билвосита даволаган. Жаъдавайх хонинининг қасаллиги эмчак шамоллаши бўлган.

39. ал-Ҳасан дарвозабоннинг қасаллигини жигардаги йирингли шундан кейин бўғиннинг септик шамоллаши дейиш мумкин.

40. Розий қасалнинг ким эканлигини сўраб олиш кийин бўлган ҳолда, уни олиб келган кишининг кимлигини мумкин қадар тўла ёзинида ҳаракат қилган.

41. Тарёқ (ёки тирёқ) — заҳарларга қарши ишлатиладиган мураккаб таркибли дори.

42. Қасаллик — эклампсия (туғишдаги ҳушдан кетиш). Дори тайёрловчи аттор хатоси билан аёл балозур истеъмол қилиб, ўлмаётганлиги кетиши Розий клиник кузатишларидаги ажабланарлик ҳодисалардан биридир.

43. Дарб ан-Нафал — Бағдод маҳаллаларидан бири бўлса керак.

44. Розий бу қасални Бағдодда бўлган даврининг охирги кунларида боққан. Ибн Аби Усайбъанинг ёзишича, Розий Бағдод қасалхонасининг дори тайёрловчиси билан учрашганидан кейин табобатга берилиб кетган, Бағдод ва Рай қасалхоналарига бошчилик қилган. Лекин у қачон Райда бўлганлиги аниқ эмас. Ҳозирча Розий мазкур қасални Бағдодда қайси йили даволаганлигини аниқ айтиш қийин.

45. Бу қасалхона 306/918 йили Аббосий халифаларидан ал-Муқтадир Биллоҳ томонидан қурилиб, унга «ал-Бемористон ал-Муқтадирий» номи берилган. Бу қасалхонада Розий бир қанча муддат ишлаган.

46. Қасаллик — тутқаноқ бўлган.

46а. Қасалликни тахминан тутқаноқ ва қон босимининг ошиши натижасида юз берадиган тиришишлар деб ҳисоблаш мумкин.

46б. Қасаллик — қон қусиш; жигар циррозидан қизил ўнғачнинг кенгайиши.

47. Қасаллик тарихида касал йўтал билан қон туфлаганлиги

қайд қилинганлиги учун ҳам касаллик — ўпка туфайли қон туфлаши бўлган.

48. Юнонча — мўй тўкилиши, тулкидаги каби — «тулки» касаллиги.

49. Касаллик — мўй тўкилиши.

50. Касал хотин бўлганлиги учун Розий уни бевосита кўра олмаган. Шундай бўлишига қарамай, устоз касаллик белгиларини жуда аниқ баён қилган.

51. «Қурқум» деганда одатда «заъфарон» назарда тутилади.

52. Наматчи хотиннинг касаллиги гидрорея бўлган.

53. Бу касаллик тарихида ҳам Розий касалнинг ўлишига қарамай, касаллик жараёнини яширмай, қандай ўтган бўлса шундай ёзган. Касаллик — қизамиқдан кейин буйракларнинг қаттиқ шомоллаши, яъни гломерулонефрит бўлган.

54. Белгиларга қараганда, касаллик — ўт қопчанинг шомоллаши — холецистит бўлган.

55. Касаллик — бола ташлаш ёки шиллиқ парда остидаги мускул шиши.

56. Касаллик тарихидаги баёнига қараганда, касаллик «сил» бўлган. Аммо бу касаллик тарихига «чечак» ва «қизамиқ»ни нима сабабдан қўшганлиги, ҳар икки касалнинг ҳам ўлганлигини ҳисобга олмаганда, маълум эмас (Яна XXIV касаллик тарихига қаранг).

57. Буқрот (Гиппократ Э. А., асримизгача 460—355 йй. да яшаган) — қадимги юнон табиби, у табобатнинг отаси ҳисобланади. Унинг араб тилига таржима қилинган асарлари ўрта аср Шарқ табobati фанига катта таъсир кўрсатган.

58. «Рух» сўзи мазмун жиҳатидан юнонча «пневма»дан олинган бўлиб, инсон гавдасида юрвчи эфирсимон бир жисмни ифода қилади.

59. Буқротнинг «Эпидемия» номли асари назарда тутилган.

60. Бу Буқротнинг диагноз қўйиш санъатига оид китоби.

61. Бу Буқротнинг бухрон ва унинг кунлари ҳақидаги китоби.

62. Бу жойда Буқротнинг De Diaeta Acutorum номли асари назарда тутилади.

63. Ҳасан саррофнинг касаллиги — ҳақиқатан зотилжам ва зотилжамдаги вазмотор колляпс бўлган.

64. Розий бу касаллик тарихида тумов, модданинг кўкракка қуйилиши, балғам ташлаш ва ундан кейин бўғин оғриқларини аниқ баён қилган. Касаллик — тумов ва ундан кейин бўғин оғриқлари.

65. Бу касаллик тарихида баён қилинган касаллик тахминан қуймич нервнинг касаллиги ёки люмбаго бўлган.

66. Яъни XXXI касаллик тарихида кўрилган Варроқ ҳамширасининг касаллигига ўхшаш — ёнбош оғриғи эди. Розийнинг бундай дейишига қараганда, у ёзиб қолдирган «Касалликлар тарихи ва клиник кузатишлар» маълум даражада тартибга солинган ва эҳти-

мол, жуда кўп бошқа шундай касалликлар тарихи орасидан танлаб олинган энг нодир кузатишлардан иборат бўлган.

67. Мазкур XXX, XXXI ва XXXII касалликлар тарихида баён қилинган касаллик ирқуннасо ёки лямбаго бўлса керак. Бу учта охирги касалликлар тарихидан Розийнинг касалларга нақадар яхши аҳамият берганлиги ва улар касалликлари жараёнини ўзининг кундалик хотира дафтарига қунт билан ёзиб борганлигини сезамиз.

68. Бу одатдаги ҳиқичоқ бўлмай, жон бериш олдидаги ҳиқичоққа ўхшаш ҳолат.

69. Касаллик — сафро йўлининг шамоллаши (холангит) ёки чирган сариқ касаллик бўлса керак.

70. Бу касаллик тарихи тўлиқ эмас. Мавжуд қисмининг мазмунига қараганда, Ибн Нусайрнинг касаллиги — бадан ярмининг фалажи гемиплегия бўлса керак.

Севимли табиб аш-Шайх ар-Раис Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино, — худо унинг азиз руҳини муқаддас қилсин, — аш-Шариф Саъид Абу-л-Хусайн Али ибн Абу-л-Хусайн Али ибн Абу-л-Хусайн ал-Хасанийга ёзган. Ақл берган неъмат эгасига холис ҳамд этамиз ва фазлу карамини орттиришини ундан сўраймиз.

Юрак¹ қалб дориларининг ҳукмлари ҳақида тўп-лам — қисқача бир мақола ёзишмга доир, худо умрини узоқ қилгур, улуғ Саййиддан² менга буйруқ келди. Олий буйруқларини итоат билан қабул қилдим. Улуғ тангридан муваффақият ва хатодан исмат тилаб сўзга бошлайман.

БИРИНЧИ ФАСЛ

Улуғ тангри юракнинг икки бўшлиғидан чап бўшлиғини руҳга ўрин ва унинг вужудга келиш жойи қилиб яратди, руҳни нафсоний қувватлар³ учун бир улов қилиб яратдиким, у қувватлар руҳ воситасидан гавданинг турли аъзоларига тарқалади. Нафсоний қувватлар биринчидан руҳга тааллиқли бўлиб, иккинчидан руҳ воситаси билан бадан аъзоларига ёйилади.

Тангри руҳни хилтларнинг латиф ва буғ қисмидан, жасадни эса хилтларнинг қуюқ-касиф ва ерлик қисмидан яратгандир.

Шундай қилиб, руҳнинг хилтларнинг тоза ва латиф қисмига нисбати баданнинг хилтларга бўлган нисбати кабидир. Аъзо хилтларнинг мизожий бир шаклда аралашшидан вужудга келади ва хилтларнинг айрим таркибий қисмларидан фойдаланмайдиган ҳолларни бу аралашшиш орқали қабул этишга қобилиятли бўлади.

Руҳ тўрт хил хилтлар латиф қисмининг мизожий бир сурат-шаклга айланадиган аралашувидаи вужудга келади, натижада руҳ айрим таркибий қисмлардан вужудга келмайдиган нафсоний қувватларни қабул этишга қобилиятли бўлади. Балки, у бошлаб файзи илоҳий билан вужудга келур. У файзи илоҳий шундайки, қайси бир нарсани бўлмасин такомиллашишига қобилияти истеъдоди тамом ва етук бўлиб, унга футур ва камчилик етмаса, у нарсада билқувва мавжуд бўлганларни феълга, яъни амалга чиқаради⁴.

Ҳар бир аъзо бир хил жавҳарлик хилтлардан ташкил топган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бири ўзига хос мизожга эгадир. У аъзоларнинг ҳар бирида хусусий мизож пайдо бўлишига хилтлар миқдорининг ўзаро нисбати ва хилтлар кайфиятининг аҳволи сабаб бўлади. Худди шунингдек, бизда бўлган ҳаётий, нафсоний ва табиий руҳлар ҳамда буларнинг ингичка веналари ҳам хусусий мизожга эгадир; уларнинг ҳар қайсиси жавҳарлари бир хил бўлган хилтларнинг тоза ва латиф қисмидан ташкил топса ҳам, шу қисм миқдорларининг нисбати ва аралаш кайфиятининг ҳолига қараб ҳар бирининг хусусий бир мизожни бордир. Вужудга келган аъзолар сон жиҳатидан кўп бўлса ҳам булардан энг аввал вужудга келгани фақат биттасидир; унинг вужудга келишига боғланиб бошқа аъзолар вужудга келадилар. Лекин мана шу энг аввал вужудга келган битта аъзо ҳақида ҳар хил фикрлар бор. Худди шунинг сингари биздаги руҳларнинг сони ҳам кўпдир, бироқ ҳукамоларнинг энг каттаси⁵ бўлган воднинг фикрича, энг аввал вужудга келган руҳ бир донадир. Бу руҳ юракда вужудга келади⁶ сўнгра қолган бошқарувчи аъзоларга⁷ ўтиб тарқалади. Бу бошқарувчи аъзолардан қайси бирида қарор топса, ўша ерда хусусий бир мизож пайдо бўлади.

Шундай қилиб, руҳ мияда шундай бир мизожга эга бўладигани, у мизож орқали ҳис ва ҳаракат қувватларини қабул этишга қобилиятли бўлади.

Жигарда эса шундай бир мизожга эга бўладигани, у мизож орқали озиқлантириш ва етиштириш-тарбия қувватларини қабул этишга қобилиятли бўлади.

Икки мойкада шундай бир мизожга эга бўладигани, у мизож орқали туғдириш қувватини қабул этишга қодир бўлади.

Гарчи шу ҳақимнинг фикрича, бу қувватларнинг келиб чиқиш жойлари юрак деб ҳисобланса-да, унга қар-

ши бўлган ҳакимларнинг фикрига кўра кўрув, эшитув, тотув ва бошқа қувватларнинг келиб чиқиш ерлари миядир⁸. Лекин руҳ бошқа аъзога келиб ўрнашгач, мазкур қувватларни ҳақиқат ва тўлалик билан қабул этишга қодир бўлади. Масалан, кўз гавҳарининг мизожи руҳнинг мизожи билан аралашса, кўриш қобилияти вужудга келади. Эшитиш канали сатҳига ёйилган асабнинг мизожи билан аралашгач, руҳ эшитув қувватига қобилиятли бўлади.

Тил остидаги юмшоқ эт чиқарадиган намликнинг мизожи руҳнинг мизожи билан аралашгач, руҳ тотиш қувватига қодир бўлади.

Қарши ҳакимлардан бир қисми шундай дейди: «Руҳ миядан аъзоларга олиб борадиган қувватнинг у аъзолар мизожига эҳтиёжи йўқдир. Аксинча, ўша аъзо ўзига келган қувватнинг феъли ишидан фойдаланади, унинг жавҳаридан эмас.

Чуқур текширишга асосланган илмий баҳс эса мухолифларнинг бу назарияларини емирди ва руҳ тўла қувватни қурол бўлган иш аъзосидан олишлигини аниқлади.

Улуғ табибнинг ҳамкасбларидан бир гуруҳ кишилар юқоридаги фикрга ўхшатиб шундай дейдилар: «Бутун нафсоний қувватлар тўғридан-тўғри юракдан руҳга берилади: руҳ бу қувватларни қабул қилиш қобилиятига эга бўлиш учун мия ва жигар каби бошқа аъзоларга муҳтож эмас».

Лекин инсоф билан текшириш бу назарияни ҳали оқламайди, балки уни ёлғонга чиқаради.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Тангри ҳаётни ва ҳеч қандай камолот ва хайру-яхшиликларни ҳеч нарсадан қизганмади. Аммо қабул қилувчиларнинг ўзи ҳаётни қабул қилиш истейдодидан ҳоли бўлганликлари учун уни қабул қила олмадилар. Чунки ҳар бир қабул қилувчи ҳамма нарсани қабул қила бермайди.

Шунинг учун юнг, юнг бўла туриб қилич суратини қабул қила олмайди, сув эса, сув бўла туриб инсонлик ҳақиқатини қабул қила олмайди.

Оламдаги жисмларнинг сон ва миқдор жиҳатидан жуда оз қисмидан ташқари кўпчилик қисми ҳаётни қа-

бул қилган. Сонлари оздир, чунки ҳаётни қабул этмаган тўрт унсур ва табиатда унга яқин бўлганлардан иборатдир.

Миқдорлари оздир, кичикдир, чунки бутун олам олдада тўрт унсурнинг миқдори сезилмайдиган даражада оздир. Улар айланувчи фалак-осмонларнинг ҳар биридан жуда кичикдир; ҳатто қўзғолмайдиган юлдузлар ҳам унсурларнинг катта бир қисмининг мавжуд бўлишлиги ҳақиқатдан узоқ бўлмаса-да, шундайдир. Ҳолбуки, буларнинг ҳаммасини Зуҳал⁹ фалакига қиёс қилмоқчи бўлсак, бир доиранинг бир нуқтаси каби бўлади. У ҳолда Зуҳал фалаги устидаги жисмларга нисбатан қанчалик кичик бўлишлиги равшандир.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу содда жисмларнинг ҳаёт шакли-суратини қабул қилмаслигининг сабаби шуки, бу жисмларга бошқа содда жисмлар ва ҳаётга эга бўлган мураккаб жисмлар муҳолифдирлар, бунга сабаб уларнинг қарама-қарши табиатга эгаллигидадир, чунки ҳар бирининг табиатининг бир зидди бор.

Бунинг натижасида улар осмон жисмлари билан ҳамжинс бўлишдан жуда узоқда бўладилар; шунинг учун осмон жисмлари жисмоний ҳаётнинг энг шарафлисини қабул қилишга қобилиятли унсур-жисмлар бўлгани ҳолда, элементлар ҳаётдан жуда узоқдирлар.

Мураккаб жисмларга келсак, булардаги аралашиниш қарама-қаршилиқ асосини синдирган ва уларда бир мизож суратини пайдо қилган. Мизож¹⁰ эса қарама-қаршилиқ орасидаги васат-ўрталик демакдир. Ўртачаликнинг эса, зидди йўқдир. Бунинг натижасида мураккаб жисмлар ҳаётни қабул қилишга қодир бўладилар.

Мураккаб жисмлардаги аралашиниш-мизож ўртачалик жиҳатидан қанчалик такомиллашса, аралашган жисмнинг ҳаёт жиҳатидан тўлароқ камолотни қабул қилишлиги шу қадар ортади. Агар бу мизож жуда мўътадиллашса, ҳатто ундаги қарама-қаршилиқ йўқола бориб, тенгликка юз тутса, аралаш жисм самовий ҳаётга ҳамшакл бўлган нутқий-сўзловчи ҳаёт билан такомиллашшга қобилиятли бўлади. Бу хил қобилият инсон руҳида мавжуддир. Қисқа қилиб айтганда руҳ унсур-элементларнинг аралашувидан вужудга келган ва осмон жисмларига ўхшаган бир ҳолга эга бўлган жисмоний модда — жисмдир. Шунинг учун руҳ ҳақида нуроний модда деб ҳукм юритилади; шунинг учун ҳам кўрувчи руҳни нур деб аталади. Яна шу сабабли кўз нур-

ни кўrsa, нафс севинади, қоронғуликда у сиқилади, чунки ёруғлик нафсни ташувчи-маркабга ўхшаш бўлиб, қоронғулик унинг зиддидир.

УЧИНЧИ ФАСЛ

Философлар ва уларга тобе бўлган табиблар гўё келишгандек, хурсандлик, ғам, хавф ва ғазабни юракда бўлган руҳнинг махсус таъсирланишларидан дейдилар.

Ҳар хил таъсирланиш бирон таъсир қилувчи сабаб бўлмаган ҳолда кучаяди ва заифлашади. Таъсирланишнинг кучайиши ва кучсизланиши таъсирланувчи модда қобилиятининг кучайиши ва заифлашишига боғлиқ бўлади.

Ҳакимлар қувват билан ҳақиқий истеъдод орасини нозик бир суратда айирганлар: қувват икки зидда баробар суратда бўлади, истеъдод эса икки зидда¹¹ баробар суратда бўлмайди. Масалан, ҳар бир инсон севинишга ва ҳафа бўлишга қодир, лекин инсонларнинг баъзиси фақат хурсандлик учун, баъзилари фақат ҳафалик учун истеъдодли бўладилар.

Ғазаб, хавф ва бошқа таъсирланишлар ҳақида ҳам ҳукм шундайдир.

Шу ҳолда руҳнинг билқувва шодланиши, унинг шодлик билан ҳафаликдан фақат бирига қобилиятли бўлишидан бошқадир, бошқача қилиб айтганда, истеъдод — руҳнинг икки қарама-қарши нарсадан бирига нисбатан қувватининг такомиллашувидан иборат деса бўлади.

Бундан шу келиб чиқадики, руҳнинг билқувва ҳам шодланмоқ, ҳам ҳафа бўлмоғи мумкин бўлса ҳам, истеъдод жиҳатидан у фақат биригагина истеъдодлидир. Шу нарса ҳам равшанки, руҳ жавҳарланганда шу икки иш, яъни хурсандлик ва ҳафаликнинг ҳар иккаласига ҳам қувватининг бўлиши руҳга лозим бир нарсадир, лекин иккинчисидан бирисини тайинловчи истеъдод эса лозим ва шарт эмасдир, балки руҳда у бирон сабаб ва ё восита билан вужудга келади.

ТҲРТИНЧИ ФАСЛ

Хурсандлик бир турли лаззатдир. Ҳар бир лаззат эса анғловчи-идрок қилувчи қувватга хос бўлган тако-

мил маҳсулини идрок қилишдан — сезишдан иборатдир.

Масалан, сезувчи қувват учун ширинликни ва яхши ҳидни сезмоқ, ғазаб қуввати учун ўч олишни сезмоқ, гумон қилиш ёки ўйлаш қуввати учун фойдали ишнинг бўлишини, яъни умидини сезмоқ кабилдир. Ҳар бир такомил, бир табиий ишдир ва аксинча¹² ҳар қандай қувватнинг бир табиий ишни сезувчи у қувват учун лаззатдир.

Баъзи айрим қувватлар ғайри-табиий ҳолдан айрилмагунча лаззатланмаслиги мумкин. Шунинг учун лаззат ғайритабиий ҳолдан чиқишдан иборат ва демак, табиий ҳолатда туришнинг лаззати бўлиши шарт эмас деб ўйлайдилар. Бу хато бир тушунча бўлиб, зотий¹³ нарсалар ўрнига оризий нарсаларни қўйишдан келиб чиққан. «Софистика» китобидан маълумки, мазкур ҳол нотўғри хулосалардан биридир.

Аммо юқоридаги масаламизнинг баёнига келганда шуни айтиш керакки, идрок қилинадиган нарсалардан баъзилари фақат бир ҳолдан бошқа бир ҳолга ўтишдагина билинади. Масалан, ушлаб кўриш билан сиқиладиган нарсалар шундай; чунки у нарсаларнинг кайфияти унга тегиб сезиб турган кайфияти уни сезувчи аъзонинг аъзо ўз кайфияти билан унга қарама-қарши бўлиб турган бир муддатда сезилади ва сезувчи у кайфиятдан таъсирланади. Аммо сезувчи таъсирланганидан сўнг у жисм устида қарор топса, у вақтда жисмнинг кайфияти уни сезган аъзо учун мизож бўлиб қолади ва у энди кайфиятни ортиқ ҳис этмайди. Чунки ҳар бир ҳис бир турли кайфиятнинг бошқа бир ҳолга ўтиши натижасида вужудга келади. Бирон нарса ўз-ўзидан бошқа ҳолга ўтмайди.

Шунинг учун ингичка оғриқ касаллигига мубтало бўлган киши куйдирувчи иситма ҳароратидан яна ҳам шиддатли бўлган ҳароратдан азият чекмайди. Куйдирувчи иситмага учраган киши эса ингичка оғриқда бўладиган ҳароратдан кучсиз ҳароратдан ҳам азиятланади. Чунки ингичка оғриқдаги ҳарорат аъзоларда ўрнашиб, улар учун мизож каби бўлиб қолади. Куйдирувчи иситмадаги ҳарорат эса аъзоларга тўсатдан тарқалади ва аъзоларнинг мизожи унга қарама-қарши бўлади.

Табиблар ингичка оғриққа ўхшаш касалликларни мос келадиган мизож бузилиши, куйдирувчи иситма кибиларни қарама-қарши мизож бузилиши деб атайди.

лар. Шу нарса англашиладикки, қарор топган ҳис этилувчи камолотдан лаззат бўлмаслигига сабаб идрок этилмаслиги, табиий ҳолатга чиқишнинг бошланишидаги лаззатнинг сабаби эса идрок этилишидир.

Қачонки, ғайри-табиий ҳолдан чиқиш билан баробар идрок ҳосил бўлса, лаззат ғайри-табиий ҳолдан чиқиш билан ҳосил бўлганга ўхшайди ва шу ҳолни лаззатнинг сабаби деб ўйланади. Ҳолбуки, иш бундай эмас, балки лаззатнинг сабаби такомилнинг ҳосили бўлиб, ундан бошқа нарса эмасдир.

Лаззатга истеъдоднинг сабаби лаззатланувчининг миқдор ва кайфиятида энг яхши ҳолида бўлиши, ҳатто моддасида нуқсон бўлмаслиги ва ўзи бўлиб турган ҳолатдан чиқиб бирон хил ғайри-табиий ҳолга ўтмаслигидир. Миқдорда энг яхши ҳолда бўлиши лаззатланувчи руҳ миқдорининг ошишидир; натижада шу сабабли унинг қуввати кучаяди, чунки табиат илмининг асосларидан равшанки, модданинг миқдорда ориқлиги қувватнинг шиддатда ориқлигини келтириб чиқаради. Руҳнинг миқдори кўплигидан унинг миқдори катта бир қисмининг бошланғич ерда қолишига ва катта бир қисмининг эса хурсандлик ва лаззат вақтида бўладиган тарқалишга кифоя қилади. Агар руҳнинг миқдори оз бўлса табиат унга бахиллик қилади ва уни бошланғич ерда тутиб туриб тарқалишига қўймайди.

Кайфиятда энг яхши ҳолда бўлмоқ руҳ мизожининг жуда мукамал, қивомининг жуда мукамал ва ундаги нурониятнинг жуда тўла бўлишидирки, бунинг натижасида унинг осмон жисмига ўхшашлиги жуда ошади.

Лаззатланиш ва хурсандликка бўлган қобилиятнинг сабаблари мана шулардир.

Бу сабабларнинг зидлари эса аламга бўлган истеъдоднинг сабабларини ташкил этади. Жинс ўрнида бўлган лаззатнинг сабаблари билингандан кейин, нав ҳисобланувчи хурсандликнинг сабаблари ҳам маълум бўлади. Шундай қилиб, қалбади руҳнинг миқдори кўп, қўшилиши яқин бўлиши билан ўзидан туғилган модда кўп, мизожи ва қивоми мўътадил ҳамда нуронияти юксак бўлса, унинг хурсандликка истеъдоди кўп бўлади. Ёки бўлмаса, касалликдан янги турганларда, касаллик билан мажолсиз қолганларда ва кексаларда бўлганидек, мизожи мўътадил бўлмаса; яна савдо мизожлиларда ва кексаларда бўлгани каби руҳ зич ҳамда қивоми ғализ бўлса, у ўзининг қуюқлиги сабабли тарқала ол-

майди. Ёки руҳ касаллик билан кучсизланганларда ва хотинларда бўлгани каби қивомда жуда суюқ ва сийрак бўлса, у вақтда руҳ тарқалиш учун етарли бўлмайди. Агар руҳ савдо мизожлиларда бўлганидек хира ва қоронғу бўлса, ундай руҳнинг ғамга истеъдоди кучли бўлади.

БЕШИНЧИ ФАСЛ

Бирон нарсага истеъдодли бўлганга энг кучсиз сабаб ҳам етарли бўлади. Масалан, олтингугурт ёнишига истеъдоди шундай, у жуда оз олов билан ёнади, ҳолбуки, ўтин унга икки баробар олов билан ҳам ёнмайди.

Бинобарин, нафс шодлантирувчи омиллардан таъсирланишга истеъдодли руҳга эга бўлса, у энг кичик сабаб билан ҳам севинади. Шунинг учун шароб ичган кишининг хурсандлиги ошади, ҳатто уни ўзидан-ўзи севинаяпти деб ўйлайдилар, ҳолбуки, бундай эмас. Чунки бирон нарсада таъсир этувчисиз бир асарнинг юз бериши мумкин эмас. Балки, шароб мўътадил ичилган вақтда мизож ва қивоми мўътадил, нурунияти порлоқ, миқдори кўп руҳ пайдо қилади. У руҳ эса хурсандликка истеъдодли бўлади ва фойдали хурсанд қилувчи сабабларнинг энг кичиги билан ҳам севинади; ҳамда унинг ҳозирги вақтдаги фойдали сабаблардан таъсирланиши келажакдаги фойдали сабаблардан таъсирланишига қараганда ортиқроқ бўлади. Шунингдек, лаззатдаги манфаатли сабаблардан таъсирланиши чиройликдаги манфаатли сабаблардан таъсирланишидан кўпроқ бўлади. Шунингдек, гумон орқали бўладиган таъсирлари ақл орқали бўладиган таъсирларидан ортиқроқ бўлади.

Бунинг сабаби шуки, мияда бўладиган нафсоний қувватларнинг руҳи мўътадил рутубатга муҳтож бўлади; бундай рутубат фикрнинг ҳаракатига ва ақлнинг ишлатилишига тобе бўлиш учун керак. Ҳолбуки, маслик вақтида мазкур йўсинда рутубатланиш ортади, натижада нафсоний қувватлар ақлга бўйсунмайди, шу билан бирга, мияга мавжланиб кўтарилувчи буғлар билан аралашиб ҳаракати ортади. Рутубати жиҳатидан ақлнинг ҳаракатлантиришига бўйсунмайди, балки руҳоний латиф бўлмаган зўраки жисмоний ҳаракатгагина тобе бўлади. Изтироби жиҳатидан ҳам руҳоний таш-

килга¹⁴ бўйсунмай, фақат зўраки жисмоний ташкилга бўйсунди. Бу ҳолда ҳақиқий фикрлашда унинг истеъмоли қийинлашади. Шундай бўлгач, унинг ҳолининг талабига кўра, яъни мизожи мўътадиллашиб, мавжланиши тўхтагунга қадар ақлий қувват¹⁵ ундан қочади. Сўнгра юракда бўлган ҳаётини қувватнинг хурсандчилиikka бўлган истеъдоди мастлик вақтида ортади.

Юқорида баён қилганимиз сабабга кўра,¹⁶ унга холис фикрий хурсанд қилувчи омиллар таъсир этмайди. Балки унга ҳис билан ҳисга тобе бўлгани ва ҳисдан қувват олган ваҳм орасида тасаввур этувчи шодлантирувчилар, ёки ҳис билан нафсоний қувватларни истеъмол қилишда ундан ёрдам олиб қувватланувчи фикр орасида тасарруф этадиган шодлантирувчилар таъсир кўрсатади. Чунки ҳис ички руҳни қаттиқроқ енгади ва уни ҳаракатга солишда ақлдан кучлироқдир. Ҳатто ҳандаса ва бошқа илмларда бўлгани каби ички руҳ ақлга бўйсунмаса, унга қарши ақл ҳисдан ёрдам олади ва ҳис воситаси билан унга имконият туғилади.

Шундай бўлгач, келажак гўзал ва ақлий шодлантирувчиларнинг шароб ичувчининг нафсида таъсири оз бўлиб, уни лаззатли ва яхши шодлантирувчилар, хусусан, дарҳол мавжуд бўлган шодлантирувчилар эгаллайди; ичган кишининг таъсуротга истеъдоди кучли бўлгани учун унга болаларда бўлгани каби энг кичик сабаб ҳам етарли бўлади. Аммо бу томонлари тушунилмасдан ичган киши сабабсиз севинади деб ўйлаш беҳуда фикрдир.

Шодлик билан ғамнинг сабаблари кучли ва заиф бўлади; улар яна маълум ва номаълум бўлишлари мумкин.

Кўп одат этилган нарсалар маълум бўлмаган сабаблардандир. Чунки кўп одатланган нарсани сезилмайди.

Шодлантирувчи ва ғамлантирувчи сабаблардан кучли ва зоҳир — очиқ-ойдин бўлганларини гапириб ўтиришга ҳожат йўқ.

Иккинчисига келсак, у ҳиснинг оламдаги тасарруфи кабидирки, бунинг лаззат беришига зиддининг ғам бериши далилдир. Зидди эса зулматда яшашдир. Яна, масалан, кишининг ўзига ўхшабини кўриши кабидирки, бунинг шодлантиришига ёлғизлигининг ғамгинлик келтириши далилдир.

Бу хил сабабларга яна «Риторика», яъни «Хитобот китоби»да зикр этилган қуйидаги омиллар мисол бўла

олади: дарҳол муродга эга бўлмоқ, бирон қаршиликсиз ўз истагига мувофиқ яшашда давом этмоқ; шунингдек, орзу ва умидлар, ўтган нарсаларни эсламоқ, келажакка умид қилмоқ, ўзини овутмоқ, суҳбатлашмоқ, ҳайрон қолмоқ, қизиқмоқ, таажжуб, ажаблантирмоқ, суҳбатига дўстнинг аҳамият бериши, ёрдамлашмоқ, алдамоқ, товламоқ ва бир озгина нарсада бўлса ҳам ғалаба қозонмоқ.

Бу ишлар истак ва одатларга кўра ўзгаради. Инсон булардан қатъиян ҳоли эмас. Инсонлар енгил таъсиринда буларнинг оқимида оққан ғам берувчи сабаблардан ҳам ҳоли бўлмайдилар. Бироқ, истеъдод бир нарсанинг икки тарафидан бирига хос бўлганда, иккинчи тараф сабаблари кучли бўлмагунча улардан таъсирланмайди, аммо махсус бўлган тарафнинг сабаблари заиф бўлса ҳам улардан таъсирланади. Масалан, маст одам шундай, у юқоридаги сабабларнинг бири билан ҳам шодланишда давом этади. Ҳолбуки, савдойи мизожли¹⁷ ва хира руҳли кишининг ғамгинлиги мазкур сабабларнинг тескарисини бўлган ғам ва ваҳшат берувчи сабаблар натижасида давом этади. Масалан, юз берган хатарлар, кўрган аламлари, нафрат, қўпол муомала ва алоқалар, келгусида бўладиган қўрқувлардан ваҳималаниши, ақлли инсоннинг у қадар аҳамият бермайдиган шу дунёдан айрилиш каби нарсаларни ўйлаш; қилиниши лозим бўлган муҳим ишларни ўйлаш, бирон ҳодиса туфайли машғулот ва фикр қилишдан ажралиш, муродда камчилик бўлиши ва санаб бўлмайдиган даражада кўп бошқа нарсалар каби.

Булар ва унга ўхшаш ҳодисалар ғамга истеъдодли кишиларнинг кўнглига келиши билан у кишини ғамга солади.

Савдо мизожли киши эса хаёли кучли бўлгани учун унинг хаёли ғамланишига бўладиган манзаралар келтириб уни ваҳшат ва қоронғу фикрларга туширади. Яна ғам йўқолмай бу нарсалар гўё доимо бўлиб тургандек туйилиб, улар ғам ва хавфдан қутулмайдилар.

Савдойи кишиларда хаёлнинг кучли бўлиши миянинг ўрта қоринчасида бўлган руҳнинг мизожли савдонинг берган қуруқлиги билан қуруқлик пайдо қилиб ҳаракатининг енгиллашишидандир. Яна биз нафс илмидаги шарҳларимизда изоҳ этганимиздек, ақл руҳнинг ёмон мизожидан истеъмол этмай юз ўгиради.

Хурсандлик ва ғамга бўлган истеъдоднинг ҳамма сабаблари ҳам руҳнинг жавҳарига миқдор ва сифатда қўшилган сабаблардан эмас. Балки яна бир бошқа гуруҳ нафсоний сабаблар борки, булар руҳни бу икки ишдан хурсандлик билан ғамдан бирига ҳозирлайди.

Бу иккинчи гуруҳ сабабларнинг руҳни тайерлашлари руҳнинг миқдори ва сифатига кирган биринчи гуруҳ сабаблардан бирининг юзага чиқиши — ҳудуси орқали бўлади, яъни улар билан руҳнинг мизожи ва қивоми мўътадиллашади, миқдори кўпаяди, табиати муттасилдоимий бўлади, шундай қилиб сабаблар руҳни хурсандликка ҳозирлайди. Ёки мазкур нарсаларга зид сабаблар юз беради ва улар руҳни ғамга ҳозирлайди¹⁸.

Шундай қилиб, у ташқи сабаблар биринчи сабаблар бўлади, бу жавҳари, яъни руҳнинг жавҳарида юз берган сабаблар эса иккинчи ва яқин сабаблар бўлади¹⁹.

Узоқ сабаблар дейилган оризий сабаблар сон жиҳатидан чекланган бўлмайдилар ёки уларни санаб кўрсатиш қийиндир. Лекин, фикримча, ҳаммасини бир маъно остида тўплаш мумкин: зидди бўлган ҳар бир таъсир такрорланса, у таъсир натижасида қувват ортади ва истеъдодга айланади.

Яхшиси бу маънони истиқро²⁰ йўли билан изоҳ этамиз ва айтамизки, бир жисм агар кетма-кет бир неча мартаба иситилса исишга истеъдод пайдо қилади; совутилса ҳам шундай бўлади; бирон жисмнинг бўлаклари ни сйраклатилса ёки зичлатилса ҳам шундай бўлади.

Ички қувватларнинг ҳам таъсирлари ва таъсирланишлари такрорланса, улар учун кучли бир малака ҳосил бўлади. Ахлоқ ҳам шундай вужудга келади. Шундай қилиб, бундаги сабаб қуйидагича бўлса керак: бир нарсада доимий таъсирланиш юз берса, бу таъсирланиш у нарсанинг жавҳарига муносиб бўлади. Бир нарсага муносиб бўлган нарса унинг зиддига қарма-қарши бўлади; зиддининг қарама-қаршиси такрор вужудга келса, нарсанинг зиддини қабул қилиш истеъдоди камаяди, натижада у зиддининг қарама-қаршисига бўлган истеъдод ортади. Юқоридаги маънони истиқро орқали ва машҳур нарсалардан олинган қиёс йўли билан баёни шундан иборатдир.

Бу фикрни далил билан ҳам исбот этиш мумкин, аммо у вақтда сўз узайиб ўқувчиларни зериктиради.

Демак, шундай бўлгач, хурсандликнинг кетма-кет давом этиши табиатни хурсандликка тайёрлайди, ғамнинг кетма-кет бўлиши эса кишини ғам ва сиқилишга тайёрлайди.

Табиат баҳсига ўхшаш бўлган қараш ва баёнга келганда шуни айталикки, хурсандликдан доимо икки нарсавужудга келади: биринчиси табиий қувватнинг кучайиши, иккинчиси хурсандлик — руҳни ёйилишига олиб келгани учун руҳнинг сийраклашувидир.

Табиий қувватнинг кучайишига хурсандликнинг сабабларидан бўлган уч нарса эргашиб келади: биринчи, руҳ мизожининг мўътадиллашуви; иккинчи руҳдан тарқалган қисмининг ўрнига кўпроқ модданинги вужудга келиши; учинчи, руҳни тарқалиб кетишининг истилосидан сақлаш.

Руҳнинг сийраклашишига икки нарса тобе бўлади: биринчи, қивоми, яъни таркиби латиф бўлгани учун ҳаракат ва ёйилишга қобилият; иккинчи руҳнинг ёйилиши билан озиқ ҳаракат этадиган томонидан бошқа томонга ҳаракат қилиши натижасида руҳга озиқлантирувчи моддасининг тортилиши. Чунки бу сифатда вужудга келган ҳар қандай ҳаракат орқасида бўлган нарсани ўзига эргаштириб тортади. Бунинг сабабини бу ерда айтиб ўтиришимизга ҳожат йўқ. Бу ҳақда қуйидаги мисоллар билан қаноатланамиз: олдинда оқувчи сувлар орқасидаги сувларни тортади; шамоллар ҳам, қортиқлар ичидаги тери, шунингдек зарроқа²¹ асбобидаги сувларда ҳам шундай бўлади. Худди мана шу маънода хурсандликнинг такрорланиши хурсандликка тайёрлайди. Аммо ғам такрорланса, унинг устида қувват ортади. Чунки ғамга икки нарса тобе бўлади: биринчи табиий қувватнинг заифлиги; иккинчи руҳнинг шиддатли сиқилиши ва бўғилиши сабабли туғма ҳарорат сўниб, натижада юз берган совуқликдан руҳнинг қуюқлашуви. Буларга эса юқорида биз айтган нарсаларнинг зидлиги тобе бўлади.

Шундай қилиб, маълум бўлдики, хурсандликнинг кетма-кет бўлиши руҳни хурсандлик учун ҳозирлайди, ғамнинг кетма-кет бўлиши эса руҳни ғамга ҳозирлайди. Қувноқ бўлган кишига ғамлантирувчи сабабларнинг энг кучлисигина таъсир қилгани ҳолда, хурсандлантирувчи сабабларнинг энг кучсизи ҳам таъсир қилади. Ғамларга мубтало кишининг аҳволи эса бунинг зиддидир.

Бу ерда, яъни юрак бобида бир ҳол бор, унга юрак заифлиги дейилади, яна бошқа бир ҳол бор, унга таваҳхуш²² ва кўкрак, яъни юрак сиқилиши дейилади. Бу иккаласи бир-бирига ўхшаса ҳам ораларида фарқ бор.

Шунингдек, бу ерда бошқа бир ҳол бор, унга юракнинг қувватлилиги дейилади. Яна бошқа бир ҳол бор, унга эса кўкракнинг ёзилиши ва шодлиги дейилади. Бу иккаласи ҳам бир-бирига ўхшаш бўлса-да, ораларида фарқ бор.

Мазкур икки группадан ҳар бирининг икки қисми бир-бирига ўхшаш, чунки у иккаласи кўп ҳолларда бир-бирига лозим бўлади, яъни бир-биридан айрилади.

Биринчи группанинг икки қисмини икки таъсирланувчи ҳол, иккинчи группанинг икки қисмини эса икки таъсирий ҳолдан иборат деб ҳисобланади.

Ҳар икки группанинг ҳар икки қисми орасида очиқ фарқ бор.

Биринчи фарқ. Биринчи группанинг ҳар икки қисми бир-биридан айрилмайдиган эмас, шундай қилиб, ҳар бир юраги заиф бўлган киши ҳафа бўлувчи бўлмагани каби, ҳар бир ҳафа бўлувчининг юраги заиф бўлавермайди. Шунингдек, ҳар бир қалби кучли киши шодланувчан бўлмаганлиги каби ҳар бир шод киши ҳам кучли қалб эгаси эмасдир.

Иккинчи фарқ. Буларнинг таърифлари бошқа-бошқадир. Чунки юрак заифлиги хавфли ишга кўра ҳам қалбнинг унга чидай олишлигининг озлиги жиҳатидан бўладиган ҳолдир. Кўкрак-юрак сиқилиши эса ваҳшатли ҳолга кўра ҳам қалбнинг унга чидай олишлигининг озлиги жаҳатидан бўладиган ҳолдир. Хавфлидан мақсад баданга азият берадиган нарсадир, ваҳшатли нарсалар эса нафсоний азият берадиган нарсалардир.

Учинчи фарқ. Бунда доимий равишда юз берадиган руҳий ҳодисалар турлича бўладилар, чунки қалб заифлиги қочишга ҳаракат қилади, юрак сиқилиши эса қайтаришга ва қарши туришга ҳаракат қилади. Аммо кўпинча қочмоқнинг зидди бўлган олишиш ва ташланишга интилади. Шунингдек, қалб заифлиги бир ориза сифатида юз берганда ҳаракатлантирувчи қувватни бўшаштиради. Юрак сиқилиши эса ҳаракатлантирувчи қувватни кўпинча қўзғотади ва ҳаракатлантиради.

Қалб заифлигида икки хил таъсирланиш бор: азият билан бўлган таъсирланиш, узоқлашиш ҳаракатига бўлган шавқ орқали юз берадиган таъсирланиш.

Юрак сиқилишида эса битта таъсирланиш бор: у ҳам табиий ҳолда келиб чиқмайди: бироқ заиф қалбли киши бўлса азият билан бўлган таъсирланишдир. Бунда у шавқ, доимо табиий ҳолда келиб чиқмайди: бироқ заиф қалбли кишида бундай шавқ фақат у таъсирланишдан узоқлашиш учунгина пайдо бўлмай, балки бошқа бир мақсад учун келиб чиқади. Бу ҳолда у шавқ ихтиёрий бўлиб, ҳайвоний, яъни табиий шавқ бўлмайди.

Баъзида юраги сиқилувчи олишиш ва қаршилашишни хоҳлайди.

Тўртинчи фарқ. Бунда баданга тегишли бўлган доимий омиллар ҳар хилдир. Чунки юрак заифлигига хос бўлган азият ҳосил бўлганда унга албатта туғма ҳароратнинг пасайиши ва совуқликнинг қоплаши эргашиб келади. Юрак сиқилишида эса кўпинча ўзига махсус бўлган азият ҳосил бўлганда унга албатта туғма ҳароратнинг алангаланиши эргашиб келади.

Бешинчи фарқ. Бунда истеъдодий сабаблар турличадир. Чунки юрак заифлиги қатъий суратда руҳнинг сийраклигига ва мижознинг ҳаддан ташқари совуқлигига тобе суратда пайдо бўлади. Юрак сиқилиши эса руҳнинг зичлигига ва мизожнинг иссиқлигига эргашиб келади.

САҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ

Кўп миқдорли, соф, қуюқ-суюқлиги ва мижози мўътадил бўлган қон руҳни шодланишга ҳозирлайди. Чунки ундан порлоқ, тоза, қуюқ-суюқлиги ва мизожи мўътадил бўлган руҳ кўп туғилади.

Соф ва ортиқча ҳароратли қон эса ғазабланишга тайёрлайди, чунки бундай қондан пайдо бўлган руҳнинг алангаланиши кўп ва ҳаракати тез бўлади.

Суюқ, сувли, совуқ ва соф қон руҳни қалб заифлиги ва қўрқоқликка ҳозирлайди. Чунки ундан вужудга келган руҳнинг ташқарига бўлган ҳаракати қийин ва оғир бўлади; ҳамда совуқлик ва рутубати туфайли алангаланиши оз бўлиб, натижада шодлик ва ғазабга истеъдоди камаяди. Шунингдек суюқлиги натижасида тарқалиши осон ва совуқлиги сабабли вужудга келиши кам бўлади.

Ғализ, қуйқа ва ҳарорати юқори бўлган қон руҳни ғам ва тарқалмайдиган ғазабга ҳозирлайди.

Ғам қуйқа ва хира руҳдан, ғазаб руҳнинг ҳарорати билан тезда алангаланишидан пайдо бўлади. Ғазабнинг тарқалмай туриши қоннинг қуюқ бўлишидандир; қуюқ нарса агар қизиса, тез совумайди. Аммо сафроли суюқ қондан туғилган ғазаб тез қўзғолиб, тез тарқалади. Чунки ундай қондан туғилган руҳнинг ҳарорати кучли бўлади. Шу билан бирга у қуюқ ҳам эмас. Агар қон соф ва порлоқ-равшан бўлса, киши жуда шодланувчи бўлади.

Қон қуйқа бўлмасдан қуюқ ва ҳарорати юқори бўлса, бундай қон камдан-кам учрайди, унинг эгаси хафа бўлмайдиган бўлади; яна ундай киши шижоатли, кучли юракли ва ғазаби оз бўлади. Чунки кўп севинувчи бўлиш ғазабни синдиради, хафачанлик эса уни тайёрлайди. Чунки ғазаб ҳайдаш ва қайтаришга қаратилган ҳаракат бўлиб, жуда шод бўлиш лаззатга муносибдир. Лаззатдаги ҳаракат тортиш тарафига йўналган бўлади. Қони бундай бўлган кишининг ғазаби катта ишларда катта бўлади ва руҳи қуюқ ва ғализ бўлганлиги учун ғазаби шиддатли бўлади. Яна шу сабаб қўрқуви оз бўлади.

Қуюқ қон лойқа бўлмаслиги билан бирга унинг совуқлиги юқори бўлса, бундай қон эгаси жуда хафа ҳам ва севинувчи ҳам бўлади. Унинг ғазаби шиддатли бўлмайди, қўрқоқлиги ҳам маълум даражада нўноқ ва келишувчан бўлади, чунки руҳи қонига ўхшашдир.

Қон қуюқ, қуйқа ва совуқлиги юқори бўлса, унинг эгаси чўчийдиган ва жуда хафачан бўлади. Катта ишлардан бошқа ҳамма ҳолларда унинг ғазаби ювош бўлади. Ҳамда унинг ғазаби узоқ давом этади, бироқ бошқа сифатларда ўзига ўхшаган иссиқ мизожли инсонларнинг ғазабичалик давом этмайди. Шу билан бирга, қони қуюқ бўлганларнинг ғазабидан кўра кўпроқ давом этади; бундай инсон яна жуда кекчи бўлади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ

Кек — азият берган нарсанинг ваҳм фикрда такрорланиши ва ундан ўч олиш орзу ҳаёлининг такрорланиши билан пайдо бўлади. Унинг пайдо бўлишига ғазабнинг бир қадар давом этиши ҳам сабаб бўлади. Аммо

Ўч олишга қаратилган ҳаракати жуда шиддатли бўлмайди. Ҳамда ғазаб жуда кучлига қаратилган бўлмаслиги билан бирга жуда заифга ҳам қарши қаратилган бўлмайди.

Билгинки, агар ғазаб тез ўтиб кетса, унинг сурати хаёлда такрорланмайди ва йўқ бўлиб кетади, натижада кек ҳосил бўлмайди. Ўч олиш орзуси ва ўч олишга қаратилган ҳаракат жуда кучли бўлса, кекнинг кучланишига қарши бўладиган яна икки хил ҳол юз беради. Бири: бутун ҳамма нарсанинг ўч олиш шарафига бўлган ҳаракатга тортилиши ва хаёлни азият берувчи маънода тасарруф қилишдан ва унинг тобелари ва қўшимчаларини хоҳлашдан сақлаш ҳамда уни эсда ўрнашиб қолишига йўл қўймасликдир. Чунки ҳаракатга келтирувчи қувватнинг иши доимо нафсни идрок этувчи қувватдан сақлашдир ва аксинча²³.

Шунингдек, ташқи қисмнинг иши нафсни ички томондан четда қолдиришдан иборат ва аксинча.

Иккинчи ҳол: ўч олиш шавқи жуда шиддатли бўлса ва у шавқни синдирадиган хавф бўлмаса, шавқнинг таъкидланиши натижасида исталган нарса хаёлда гўё эришилган нарса даражасига кўтарилади. Чунки қайси сурат тарафига бўлган ҳаракат кучли ва жуда тез бўлса, хаёл у суратни мавжуд нарса каби хаёл қилади. Таалаб қилинган нарсанинг сурати хаёлда мавжуд нарсанинг сурати каби ўрнашса хаёлда унинг олдида, ҳаракат тугалланадиган бир нарсанинг сурати каби сурат ҳосил бўлади. Натижада хаёлдан шавқ кўтарилади ва хаёлда унинг сурати кўринмайди. Шундай қилиб, шавқ зеҳнда қарор топмайди ва бунинг натижасида кек ҳам вужудга келмайди.

Азият берувчи омил подшоҳлар каби зўр ва ҳайбатли бўлса, ундан ўч олишдан чўчиш ва қўрқиш ўчга бўлган шавқнинг суратини нафсда давом этишига қаршилиқ қилади. Бу ҳолда фикр ва хаёлда шавқнинг сурати кўринмагани каби азиятнинг сурати ҳам кўринмайди; аксинча олишишга эмас, балки қочишга шавқи бўлган хавф кўринади. Шунинг учун бундай вақтда кек сурати нафсда қарор топмайди.

Болаларга ва заифларга келганда, булардан ўч олиш имконининг осонлиги ва булардан қўрқишнинг озлиги сабабли ўч гўё олингандек туйилади. Чунки жуда қулай бўлган нарса хаёлда вужудга келганга ўхшаш бир ҳолни олади. Хаёл эса бирон иш ҳақида у ишнинг ўзига

кўра эмас, балки, ўзида рўй берган таъсирига кўра ҳаракат этади. Бу ҳолда енгил бўлган нарса хаёл олдиди эришилган нарса каби бўлгач, заифлардан ўч олиш мавжуд нақд каби бўлади ва ўч олишга бўлган шавқ дарҳол кучини йўқотади; ҳеч қандай шавқ кўринмайди, кек ҳам вужудга келмайди.

Далил: Хаёлнинг рағбат ва рағбатсизликдаги аҳволи ўхшашликларига асосланган бўлиб, ҳақиқатларга асосланмагандир. Асални қўстирувчи ачиқ нарсага ўхшатиш билан инсон ундан нафрат қилади. Яна бошқа хил яхши таомларнинг жисм ранглари ва шакллари жирканч жисмларнинг ранг ва шаклларига ўхшатиш ҳам шундай бўлади. Холбуки, ақл бунинг шундай бўлишини тасдиқ этмайди. Яна шунинг учунки, бирон иш ва шавқ ҳаракатининг шиддатидан ёки етишилишининг қулайлиги туфайли эришилиши мумкин бўлган натижа борга ўхшаса, хаёл ундан худди мавжуд нарсадан таъсирлангандек таъсирланади, натижада кек ҳам бўлмайди.

Энди равшан бўлдики, бу фаслдан олдинги фаслда биз томондан зикр этилган сўнгги мизож²⁴ кек учун жуда қобилиятлидир.

УНИНЧИ ФАСЛ

Шодлик берувчи дорилар ёки мазкур маълум сабабларнинг бири орқали шодлик беради, масалан, шароб каби руҳни тарбиялаб озиқлантириш каби, ёки марварид ва ипак каби ўзининг тиниқлиги билан руҳни равшан қилиш ва ёритиш орқали; ёки Кобул ҳахиласи, қаҳраб ва маржон каби руҳни тўплаш ва ундан тарқалиб сийракланишнинг тезлик билан бўлишига қаршилик қилиш орқали ёки дарунак каби қиздириш билан руҳнинг моддасини мўътадиллаштириш орқали; ёки гул суви²⁵ ва кофур каби унинг мизожини совутиб мўътадиллаштириш орқали; ёки ширин ва яхши ҳидли кўкатлар²⁶ каби руҳнинг мизожини лаззат берувчи табиий бир муносиблик билан кучайтириш орқали.

Ёки говзабон ва ложувард каби савдоли ифлос буюни ҳайдаб чиқариш орқали шодлик берилади.

Ёки булардан ҳосил бўлган сабабларнинг қўшилиши орқали шодлик берилади: масалан, маржон, дарунак ва говзабонлар шундай, бу ҳақда кейинги фаслларда гапирилади.

Ёки дорилар ўзига хос, аммо моҳияти мажҳул бўлган хусусиятлари билан шодлик берадилар. Масалан, ёқут шундай²⁷.

Ёки мушк ва анбар каби мазкур сабаблардан бирига биргалашган хосияти орқали шодлик беради; чунки бу иккови ўз хосияти билан бирга ўзларига биргалашган сабаб билан хурсанд қиладилар; бу сабаб эса руҳни озиклантирувчи ҳиддир. Олма шарбатн ҳам шундай ўз хосияти билан хурсанд қилади; бироқ руҳнинг мизожи жуда иссиқ бўлса, у ўзининг номаълум-мажҳул хосияти ва маълум сабаб, яъни совутиши билан шодлик беради. Яна дарунак ҳам шундай; у ўз хосияти билан шодлик беради. Аммо руҳнинг мизожи совуқ бўлса, дарунак ўз хусусияти билан руҳ мизожини қиздириб, мўътадиллаштириши орқали шодлантиради. Баъзан хусусият бирдан ортиқ маълум сабаблар билан биргалашиб келади.

Хосиятга биргалашиб келадиган сабаблар ё умумий бўлади, ёки жузъий бўлади. Агар улар умумий бўлса, у ҳолда юрак заифлиги ва ғам хазинлик учун бўлган сабабларнинг ҳаммасида ҳам мутлақо ислоҳ, яъни тузатишга муҳтож бўлмайди; масалан, яхши ҳидли нарсалар шундай. Агар жузъий бўлсалар баъзи ҳолларда ислоҳ этишга эҳтиёж туғилади: масалан, олма шарбатининг совутиши каби. Чунки олма шарбати бир мизожга кўра шодлантирувчи бўлиб, иккинчи бир мизожга кўра шодлантирувчи эмасдир. Агар биз олма шарбатини унинг шодлантирувчи хусусияти туфайли совуқ бир мизожда қўлланишни хоҳласак, унинг совуқлигини бирон нарса билан синдирамиз.

Жузъий сабабларни тузатишда энг тўғри йўл шундай нарса билан тузатишки, у нарсада талаб қилинган кайфият билан бирга шодлантирувчи хусусият ҳам бўлсин. Масалан, мизожи совуқ бир кишига олма шарбатини берган вақтимизда уни шодлантириш хусусияти бўлган озгина мушк билан аралаштириш керак.

ҲН БИРИНЧИ ФАСЛ

Руҳ моддасига уйғун ва мос бўлган кайфиятларга руҳнинг сезиш қувватлари зўр хоҳиш билан мойил бўлади, қолган руҳ моддаси эса табиий равишда, яъни одатдагича мойил бўлади. Масалан, яхши ҳидли нарсалар ва ширинликлар кабиким, ҳидлаш ва тоттиш қув-

вати буларни истайди. Табиий қувват ва ҳаётий қувват эса буларга табиий равишда мойил бўлади.

Ўз қувватида бошқа бир дорига баробар бўлган дори агар ширинроқ ва яхши ҳидлироқ бўлса, у фойдалироқ бўлади. Чунки жигар ва бошқа аъзодаги тортиш қуввати уларни кўпроқ қабул қилади; агар улар овқат хилидан бўлса, руҳ улар билан озиқланади; агар улар дори хилидан бўлса, руҳ улардан тезроқ таъсирланади. Бироқ, ҳиднинг ўрни²⁸ буг ёки тугунга мансуб бўлган латиф моддадир; ширинлиkning ўрни эса ер моддасига мансуб бўлган тифиз моддадир. Шунинг учун яхши ҳид руҳни яхшироқ озиқлантиради, ширинлик эса баданни кўпроқ озиқлантиради.

Юрак дориларида ширинликка нисбатан яхши ҳидликка кўпроқ риоя қилинади, жигар дориларида эса ҳидликка нисбатан ширинликка кўпроқ риоя қилинади. Чунки юрак руҳ озиғининг вужудга келиши учун, жигар эса бадан озиғининг вужудга келиши учун манбадир. Бироқ, жигар дориларида ҳидга бериладиган эътибордан кўпроқ бўлади. Чунки жигар табиий руҳнинг маъбаидир. Аммо тадқиқотчилар фикрича, руҳнинг вужудга келиш ўрни эмас, фақат қарор топган жойидир. Фақат табобат тарафига эътибор берувчилар наздида эса унинг вужудга келиш ўрни ҳамдир.

Шундай қилиб, табиий руҳ яхши ҳидли нарсаларга томон интилади, улар билан озиқ олади. Табиий қувватлар эса, шубҳасиз, табиий руҳнинг қуввати билан қувватланади.

ҲАМОНКИНЧИ ҚАСЛ

Хусусият ҳақиқатда табиатдан бошқа бир нарса эмас.

Табиатнинг таърифи шундай: табиат ҳар қайси нарсанинг ўз-биззот ҳаракати ва тинчлигининг бошланишидир. Бироқ, табиатнинг зотий бўлган бошқа ишлари хусусиятга оиддир. Бунга қарамай, ҳақиқатда хусусият табиатдан фарқ қилади: хусусият махсусроқ табиат умумийроқдир. Фақат оддий кишилар наздида табиат, билан хусусият бошқа-бошқа нарсалардир. Аммо ҳақиқатга келганда шуни айтиш керакки, вужудга келиш ва бузилишга қобилиятли бўлган табиий жисмларнинг асосини ташкил этувчи элементларда уларнинг содда

ҳолида баъзи бир дастлабки фаол қувватлар юз беради, масалан, олов, ер, сув, ва ҳаво қувватлари. Бу унсурлар бошқаси билан бирлашиб, уларда мизож ҳосил бўлганда бошқа иккинчи фаол қувватларни қабул этишга қобилиятли бўлади. Бу ҳақда икки хил назария бор:

1) баъзилар материя — ҳаюлода бирон сурат ҳосил бўлса у сурат материяга аввал бўлмаган бир қобилиятни беради, дейдилар.

2) бошқалар эса материяда олдиндан бутун қобилиятлар мавжуд бўлади ва ундан айрилмайди, дейдилар. Бироқ, материяда бирон сурат ҳосил бўлса, у материянинг баъзи қобилиятларини қайтаради. Аммо сўнгра у суратни бекор қилувчи иккинчи бир сурат ҳосил бўлса, аввалги суратнинг қайтаришини йўқотади, натижада материя табиий равишда ўзида бўлган қобилиятларга қайтади²⁹.

Ҳар қандай бўлса ҳам баъзи суратлар ва қувватлар борки, улар жисмлар содда ҳолда эканида бўлмайдилар, балки уларда бўлган қобилият соддалик ҳолатидан сўнг тугал вужудга келади. Масалан, магнитдаги темирни тортиш қуввати каби.

Шу икки қувватдан³⁰ биронтаси ҳам унсур-элементнинг ўзидан ҳосил бўлмайди; балки ташқаридан келадн, яъни улар ҳар нарсага тарқалувчи ва ҳамма маҳраждаги қувватни феълга чиқарувчи файзи илоҳий³¹ орқали икки важҳ билан ҳосил бўлади: биринчи хил қувватлар биринчи қобилият билан бўлади, иккинчи хил қувватлар эса мизожи билан бўлади, бироқ мизож уни фақат қувватни қабул этишгагина тайёрлайди. Мизожнинг ўзи қобилият ҳам эмас ва унинг фоили ҳам эмасдир.

Ҳосият ҳақидаги сўроққа берилган жавобнинг натижаси, маълум бўлган табнат ҳақидаги саволга берилган жавоб кабидир.

Бирон киши «олов нима учун куйдиради» деб сўраса, унинг жавоби: «иссиқ бўлганлиги учун» дейишдан бошқа нарса бўлмайди. Бу жавобнинг маъноси эса «олов ўз табиятида куйдирувчи қувватга эга бўлгани учун» дейишдан бошқа нарса эмас.

Шунингдек, биронта киши «магнит темирни нима учун тортади?» деб сўраса, жавоби: «магнит табияти билан темирни тортиш қувватига эга бўлганлиги учун» дейишдан бошқа бир нарса бўлмайди. Маълумки, оловнинг ҳарорати билан ёндиришини билган киши ҳақи-

қий ҳолни билган бўлиб, у нодонликка мансуб эмасдир. Шунингдек, магнит тоши темирни тортади, чунки унда тортишиш кучи бор ва ҳарорат деб аталувчи қувватнинг табиати куйдириш бўлганидек, бу қувватнинг табиати тортиш бўлишини билган киши ҳам ҳақиқий ҳолни билган бўлиб, нодонга мансуб бўлмайди. Лекин куйдирувчи қувватга ном қўйилган, тортиш қувватига эса ном қўйилмаган ва куйдирувчи қувват маълум ва машҳур бўлиб, тортувчи қувват ноаниқдир.

Аммо бир нарсга берилган ном уни маълум қилмайди, шунингдек бир маънонинг оти бўлмаса, бундан у маъно билинмайдиган бўлиб қолмайди. Сўнгра маълум ва машҳурлик номаълумликни йўқота олмаганлиги каби, ноаниқлик ҳам билмасликнинг сабаби бўлмайди.

Бу жавоб оддий кишиларни қаноатлантирмайди, чунки, ундай кишининг фикрича, жисмдан вужудга келадиган ҳамма феъл ва таъсир ё иссиқликдан, ёки совуқликдан, ё ҳўлликдан, ёки қуруқликдан, ё оғирликдан, ёки енгилликдан, ё ҳаракатдан, ёки оддий жисмларда мавжуд бўлган бошқа бирон сабабдан содир бўлади.

Бирор ишни шу сабабларнинг биронтасига нисбат берилмаса, ва унинг қандай йўл билан вужудга келганлиги аниқ билинмаса, оддий кишилар у ишнинг келиб чиқиш сабабини номаълум деб ҳисоблайдилар. Ҳолбуки, бундай эмас. Аксинча, ақл ҳар нарсани қандай йўл билан вужудга келишини — табиий қувватданми, нафсоний қувватданми, ақлий қувватданми ёки аразий қувватданми вужудга келганлигини билади. Магнит темирни нима сабабдан тортади, масаласидаги қийинчиликка шуни айтиш керакки, у темирни ўз иссиқлиги, ёки совуқлиги билан ёки ўзидаги нафс билан ёки ўздан чиқувчи илмоқ шаклидаги жисмлар воситаси билан ёки ўз табиатининг темир табиати билан ўхшаш бўлиши билан, ёки ўзидаги бўшлиқ сабаби билан тортади дейиш нотўғридир; бироз диққат қилинса, бу сўзларнинг нотўғрилиги очилади.

Сўзнинг тўғриси шуки, худди ўсимлик мизож билан озиқланиш қувватига эга бўлганидек, магнит ҳам мизож билан тортиш кучига эга бўлади. Тортиш кучининг нима учун магнитда бўлиб, бошқа жисмларда йўқлигининг сабабини билмасликка келсак, бу масала биз баҳс юритаётган масаладан бошқадир.

Бу масалани билмаслик икки хилдир: биринчиси фаол, яъни таъсир этувчи мабдаъларга³² қиёсандир, яъни бу қувватларни вужудга келтирувчи манбаларни билмасликдир. Ёки шу қувват вужудга келадиган мабдаънинг аҳволини билмасликдир. Бу билмаслик маълум табиатдан ташқари хусусиятга тегишли эмас.

Иккинчиси қабул қилувчига нисбатандир, яъни нима учун шу жисм бу қувватни қабул қилишга қобилиятли бўлиб, бошқаси бўлмаслигининг сабабини билмасликдир.

Бу билмаслик ҳам фақат хосиятга махсус эмас, балки бизнинг билмаслигимиз ранглар, ҳидлар, нафсоний қувватлар ва бошқа нарсаларга оиддир. Биз мана шу қувватлар ҳақида шуни биламизки, уларнинг амалда мавжудлиги фаол бошланғич омиллар туфайли ҳосил бўлади ва бу омилларнинг сабаби улур тангридир. Яна биламизки, бу қувватлар модданинг мизожга тобе бўлган махсус бир қобилиятидан вужудга келади. Лекин биз бу вужудга келиш ва йўқ бўлиш оламида бўлар эканмиз, у мизождаги оддий моддаларнинг нисбатини билмаймиз.

Бизнинг магнитда бу қувватнинг юзага чиқариш сабабларини билмаслигимиз, нарсаларни қандай сабаб билан қизил ва сариқ ранг олишга қобилиятли бўлиш-лигини, ҳатто баданнинг нафсга қандай сабаб билан қобилиятли бўлишини билмаслигимизга қараганда кўпроқ таажжуб қилинадиган бир нарса эмас. Бироқ, маълум бўлган ва одатланилган ишларда таажжуб қолмайди; кишилар уни баҳс мавзуи қилишга аҳамият бермайдилар. Нодир нарсалар эса таажжубни жалб этади ва у ўз сабаби ҳақида баҳс ва фикр юритишга чақиради.

Қисқача қилиб айтганда, хусусият унсурлардан таркиб топган жисмларда улур фойза билан мавжуд бўлган бир табиатдир: у жисмларда махсус қобилиятларга фойдали бўлган махсус мизожлардан вужудга келади. Хусусият ҳақида тадқиқотга мувофиқ гапириладиган гап шу. Лекин баъзилар одат бўйича табиатдан бошқа деб ўйламайдилар. Уларча хусусият аралашини билан пайдо бўлувчи баъзи жисмларда мавжуд бир қувватдирки, у қувват сабаби билан бошқа бир жисмда одатдаги маълум табиатнинг ташқарисида бир иш — таъсир содир бўлади. Табиат эса бир қувватдирки, оддий жисмлар у қувват сабаби билан ишларини бевосита ўзлари

қиладилар. Омма ва назариячиларнинг заифлари бу фикрдадилар.

Агар олов нодир нарса бўлиб узоқ мамлакатлардан келтириладиган бўлганда эди, унинг хосиятини юқори қўяр ва олов хосиятининг сабаби ҳақида бошқа хосиятлар сабабларидан кўра кучлироқ баҳс этар эдилар. Чунки оловдан келиб чиқадиган таъсирлар жуда ажойибдир. Нега шундай бўлмасинки, кўриш олов ҳузурида қувватдан феълга чиқади³³ у тўғри кўтарилади ва кучи етган нарсаларнинг ҳаммасини юқорига кўтаради. Бир соат вақт ичида озгина оловдан жуда катта нарсалар пайдо бўлади. У учраган нарсани йўқ қилади ва уни моддасига — жавҳарига айлантиради. Ундан бир миқдорни олиш камайтирмайди.

Умримга қасам ичаманки, оловнинг таъсири магнитнинг темирни тортишидан ва бошқа хоссалардан ўта ажабланарлидир. Бироқ, оловнинг машҳурлиги ва кўп кўриниши ундан таажжубни ва унинг сабаби ҳақидаги баҳсни кўтаради. Магнитнинг ишини кўрганларда эса таажжуб пайдо бўлади ва бу ҳол унинг сабаби ҳақида баҳс қилишга чақиради.

УН УЧИНЧИ ФАСЛ³⁴

Юрак дориларидан баҳс қилганимизда бир маънога муштарак бўлган барча синф дориларнинг таъсирини ва фойдаларини бу бобда зикр этмоғимиз лозим. Бундан олдин бутун дориларнинг сифатларини қондаси бўйича сўзлаб ўтамиз. Шундай қилиб айтамыз:

Дориларнинг сифати икки турлидир биринчи, баданнинг дориларга таъсир қилиши ёки қилмаслигидан қатъий назар, уларнинг ўзида бор бўлган сифатлар. Иккинчи, дориларнинг баданда ёки баданга боғлиқ бўлган аъзода таъсир эътибори билан бўлган сифатлар.

Дориларнинг ўзида бўлган сифатлар, масалан, шулар: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик, латифлик, зич тузилишлик, қотишлик, ёпишқоқлик, чўзилувчанлик, оқувчанлик, мўртлик, шунингдек мазалар ва ҳидлар каби.

Иссиқлик дори шундай дорики, биздаги табиий қувват унга таъсир этган вақтда аввал у исийди, сўнгра унинг натижасида бадалларимиз исийди.

Совуқ, хўл ва қуруқ дори деганда ҳам шулар назарда тутилади.

Латиф дори шундай дорики, ўша биздаги табиий қувват унга таъсир этган вақтда, у тезлик билан баданларимизда мумкин қадар энг кичик бўлакларга бўлинади. Масалан, долчин ва заъфарон каби.

Зич тузилган дори деб хусусияти юқоридагидек бўлмаган дорини тушунамиз.³⁵

Қотувчи дори шундай дорики, совуқ уни қотиради; иссиқ эса оқизади³⁶. Еки иссиқ қотиради ва совуқ оқизади.

Оқувчи дори деганда бўлаклари қайси бир вазият устида бўлмасин, осонлик билан ҳаракат қиладиган дори тушунилади.

Уваланувчи дори шундай дорики, у кучсиз бир сабаб билан ҳам кичик бўлакларга айрилиб кета олади.

Ёпишқоқ дори шундай дорики, у чўзилишни қабул қилади ва узилмайди.³⁷

Мазалар ва ҳидларга келганда, булар маълум нарсалардир.

Даволарнинг баданимиздаги таъсирларига кўра бўлган сифатлари иккига бўлинади: бири мутлақ сифатлар; яна бири эса баданда бўладиган муҳим ҳоллардаги таъсирларга кўра бўлган сифатлари.

Дориларнинг мутлақ таъсирларига кўра бўлган сифатлари шулар: латифлаштирувчи, эритувчи, тарқатувчи, тозаловчи, дағал қилувчи, очувчи, бўшаштирувчи, юувчи парчаловчи, тортувчи, ачиштирувчи, қизартирувчи, яраловчи, қичитувчи, куйдирувчи, еювчи, саситувчи, доғлаб куйдирувчи, етилтирувчи, ҳазм қилдирувчи, дам қилувчи ва елларни ҳайдовчи³⁸.

Бошқа табақа сифатлар шулар: Қуйилтирувчи, елимловчи, силлиқловчи, сирғантирувчи, буриштирувчи, сиқувчи, тиқилтирувчи³⁹, қайтарувчи увуштирувчи, қувватли қилувчи ва хомлигича қолдирувчи дори.

Бошқа бир табақа сифатлар шулар:

Ўлдирувчи, бузувчи заҳар, таръёқ ва подзаҳр⁴⁰ дори.

Дориларнинг баданда бўладиган муҳим ҳоллардаги таъсирига кўра сифатлари ҳақида, масалан, шундай дейилади:

Ични сурувчи, сийдик, тер ва қонни ҳайдовчи, бола туширувчи дори, қон туфлатувчи, қустирувчи, қонни тўхтаувчи, табиатни, яъни ични боғловчи, сийдикни

ушловчи, яраларни битирувчи, эт ундирувчи, яраларни чирклатувчи, уларни тозаловчи ва шилувчи дори⁴¹.

Энди бу сифатларнинг ҳар бирини алоҳида тушуниш ва бошқаларидан фарқини билиш учун мазкур сўзларнинг маъноларини айтамиз.

Латифлаштирувчи дори шундай дорики, у ўзининг мўътадил иссиқлиги ва озгина эритувчилиги билан хилтнинг консистенциясини⁴² суюқроқ қилади.

Эритиб тарқатувчи дори шундай дорики, у ўзининг ортиқча иссиқлиги билан хилтни бугга айлантириш ороқали бўлакларга ажратади ва тиқилиб турган жойидан бирин-кетин чиқариб, ниҳоят уни йўқотади.

Тозаловчи дори шундай дорики, у ёпишқоқ ва қотирувчи рутубатларни тери тешикларининг оғзидан ва аъзо сатҳидан йўқотади.

Дағал қилувчи дори шундай дорики, у суяк, тоғай ва асаб каби тузилиши пишиқ аъзога нисбатан тозаловчи вазифани ўтайди. Аъзо бўлакларининг жойланиши турлича бўлиб, унинг устига оққан рутубат уни силлиқлаб турган бўлса, у дори аъзони дағаллигига қайтарарди.

Очувчи дори шундай дорики, у ўтиш жойларнинг ичида турган моддани ҳаракат қилдиради ва уни фақат тешикларнинг оғзидагина эмас, умуман оқниш йўллари-дан чиқаради.

Бўшаштирувчи дори шундай дорики, у ўзининг иссиқлиги ва ҳўллиги билан тешиклари зич бўлган аъзонинг тузилишини юмшатади. Натижада тешиклар кенгайиб, аъзода бўлган чиқиндиларнинг ҳайдалиши енгиллашади.

Юувчи дори шундай дорики, у таъсир қилувчи қуввати билан эмас, балки ҳўлликдан иборат таъсирланувчи қувват билан кетказиб тозалайди. У тешикларнинг оғизлари томон оқиб ўз ҳўллиги, оқиши ва тешик оғзида ёпишган ва қотган хилтларга аралашуви билан у хилтларни юмшатади. Сўнгра аъзо сатҳидаги ҳаракати билан у хилтларни кетказади. Масалан, арпа суви ва тоза сув каби. Бу ўринда тозаловчи қувват бўлса, ювиш яна кучлироқ бўлар эди. Масалан, совун суви ва ишқор суви каби.

Парчаловчи дори шундай латиф дорики, у ўз латифлиги сабабли аъзо сатҳи билан унга ёпишиб ётган ёпишқоқ хилт сатҳи орасидан ўтиб, хилтни ундан қирқиб ажратади. Шу билан бирга, у дори хилт бўлакла-

рининг орасига ҳам киради, ҳатто уларни бир-биридан ажратади ва уларнинг туташлигини йўқотади. Хилтларни суйилтирмасдан ва уларнинг моддасини тарқатиб йўқотмасдан ҳажмини кичрайтиради.

Латифлаштирувчи сўзи зичлаштирувчи сўзига қарши ишлатилганидек, парчаловчи ҳам сирпантирувчи ва ёпишқоқ сўзининг қаршисидир.

Тортувчи дори жуда ўтувчи кайфиятга эга доридир. У ўзи тегиб турган сатҳга қаратиб хилтни тўғри ҳаракат қилдиради. Бу ҳаракатни ё хосияти билан қилади, ё қиздириши билан қилади. Қиздириш эса тортади, чунки у эритиб тарқатади, натижада бўшлиқ вужудга келмаслик учун тарқалган модданинг ўрнига бошқаси келишга эҳтиёж ҳосил бўлади. Қиздириш яна аъзони ғоваклаштиради, натижада оралиқлар тўлишига эҳтиёж туғилади. Бундан ташқари, қиздириш оғритади; қайси аъзо оғриси, у ерга икки сабаб билан моддалар тўпланади. Биринчиси шунинг учунки, у аъзонинг қуввати заифлашади ва натижада бошқа аъзоларнинг ҳайдовчи қуввати ҳайдаётган чиқиндиларни қабул қилади. Иккинчиси шунинг учунки, азият берувчи сабабга қарши туриш учун табиий руҳ аъзога юзланади ва у билан бирга кўпгина қон қўшилиб баробар оқади.

Ачиштирувчи дори жуда ўтувчанлик кайфиятига эга бўлган латиф дори бўлиб, аъзода майда-чуйда, бир-биринга яқин жойлашган кўп сонли ажралишлар пайдо қилади ва оғритади.

Қизартирувчи дори шундай дорики, у ўзи тегиб турган аъзони қаттиқ қиздиради, натижада латиф қон кучли тортилиб сиртга чиқади ва қизартиради. Масалан, горчица, анжир барги ва чўлялпкз кабилар. Қизартирувчи дориларнинг таъсири тери учун куйдириб доғловчи қаторида туради.

Яраловчи дори шундай дорики, унинг қизартириши кучли бўлади, ҳатто ўзи учраган аъзо бўлақларининг орасини туташтириб турган рутубатларни эритиб тарқатади. Уларда чиқинқлар пайдо қилади ва уларга чиқиндиларни тортиб ярага айлантиради. Масалан, балозур шундай.

Қичитувчи дори шундай дорики, у ўткир ва қиздириш хусусиятига эга бўлганидан, тери тешикларига ачитувчи ва ўткир хилтларни тортади, аммо яра қилиш ларажасига олиб бормайди. Масалан, чўл петрушкаси — кабикаж каби.

Куйдирувчи дори шундай дорики, у хилтларнинг ҳўллигини кетказиб кул қисмини қолдиради Бунга фарфиюн ва ангуза мисол бўла олади.

Еювчи дори шундай дорики, у ўзининг эритиб тарқатиш ва яралаш хусусияти билан гўшт моддасини камайтиришга олиб боради.

Саситувчи дори шундай дорики, у аъзонинг туташлигини унда бўлган табиий руҳни тарқатиш орқали бузади ва туғма ҳароратни тарқатиб юборади. Бироқ, аъзони ейиш, қовуриш ва куйдириш даражасига бормайди, балки у аъзога табиий бўлмаган бегона ҳарорат таъсир этадиган ҳар бир рутубатнинг ҳолига сасиш дейилади. Бу дорига зирних софсиё⁴³ мисол бўлади.

Доғлаб куйдирувчи дори шундай дорики, у терини бир қадар куйдиради ҳўллигини кетказади. Тери бўлакларини эса тўплайди ва қалқондек қаттиқлаштиради, натижада тери моддаси оқувчи хилтнинг оқадиган ерларини тўсиб қолади.

Етилирувчи дори шундай дорики, у хилтнинг консистенсиясини тузатади. Хилт қуюқ бўлса, мўътадиллик билан суйилтиради, агар суюқ бўлса, уни қуйилтиради ва шундай қилиб уни ҳайдаб чиқаришга мослаб беради.

Бу вазифани баъзан ўз консистенцияси билан бажаради: агар у суюқ бўлса, жуда қуюқ хилтни суйилтиради ёки қуюқ бўлса, жуда суюқ хилтни қуйилтиради. Буни баъзида ўз кайфияти билан бажаради. Чунки иссиқ бўлган нарса бевосита — биззот етилтиради ва совуқ нарса эса билвосита — билараз етилтиради. Иссиқ нарса қуюқ хилтни латифлаштиради ва бадан билан бирга бегона нарсанинг орасини табиий хусусияти билан ажратади. Совуқ нарса эса жуда суюқ хилтга ярарли бир консистенция беради ва жуда иссиқ бўлган хилтда мўътадил мизож вужудга келтиради. Иссиқлик оқизадиган ҳар бир нарсани совуқлик қотиради ва аксинча. Агар хилтнинг суюқлиги ёт ҳароратдан келса, туғма ҳароратга уни ҳайдаб чиқариш имконини беради. Чунки туғма ҳароратга зид бўлган ёт ҳароратнинг кучини синдиради, натижада туғма ҳарорат уни енгади.

Ҳазм қилдирувчи дори шундай дорики, у озиқни баданни озиқлантирувчи яхши сифатли хилтларга ва у хилтларни эса баданга ўхшаш бир ҳолга келтиради.

Дам қилувчи дори шундай дорики, унинг моддасида бегона қуюқ ҳўллик бўлиб, унга миқдори мўтадил туғма иссиқлик таъсир этганда елга айланади ва тарқалмайди; бунга ловия мисол бўлади. Дам қилувчи дорилардан баъзисининг дам қилиши меъдада, баъзисиники эса томирларда бўлиб, меъдада бўлмайди. Чунки улардаги ҳўллик кучли аралашган бўлиб, унинг елга айланиши дорининг бўлаклари кучли равишда ажралгандагина вужудга келадики, бу фақат томирлардагина бўла олади. Бу хил дорига занжабил ва индов мисол бўлади; бу дорилар жинсий истакни қўзғотишга ҳам ярайди.

Елларни ҳайдовчи дори шундай дорики, агар ҳўллик елга айланса-ю, тарқалмаса кучсиз ҳарорат бажара олмаган бу ишни у дори ўзининг ўтувчи латиф ҳарорати билан амалга оширади. Баъзан унинг елни тарқатиш хусусияти дорилар ва озиқларнинг томирларда қолган елларни ҳайдаш даражасига ҳам бориб етади. Бунга панжангушт ва газак ўтнинг уруғлари мисол бўлади. Бу хил нарсаларнинг ҳаммаси жинсий қобилиятга зарарлидир.

Қуйилтирувчи дори латифлаштириб суйилтирувчи дорининг тескарисидир.

Елимловчи дори шундай дорики, у оқиш йўллари-нинг оғизларига ёпишиб уларни тўсади.

Силлиқловчи дори шундай дорики, у меъда, бачадон ва кекирдак-ўпка найи каби бўлаклари турлича жойлашган, яъни ғадир-будир бўлган аъзонинг юзига ёйилиб, уларнинг сиртларида бошқа бир силлиқроқ сатҳ пайдо қилади.

Сирғантиручи дори шундай дорики, у қуруқликдан оқиш йўлларида қамалиб қолган жисмни сатҳини ҳўллайди ва уни қамалган еридан қутқазади. Сўнгра у жисм оғирлиги билан ҳаракатга келади. Шундай қилиб, у жисмни билвосита ҳаракат қилдирадиган бўлади. Масалан, олхўри ва турли ширалар шундай.

Буриштирувчи дори шундай дорики, у аъзода қуруқлик ва бирикиш вужудга келтиради ва йўлларни ёпади.

Сиқувчи дори шундай дорики, у аъзо бўлакларини бир-бирига сиқиб зичлаштиришда шу даражага бориб етадики, натижада у бўлаклар орасидаги суюқ рутубатлар сиқилиб чиқиш томон ҳаракат қилишга мажбур бўлади.

Тиқилма пайдо қилувчи дори шундай дорики, у ўтнш

йўллариға кирган вақтида ҳаракат қилдирувчи қувватға бўйсунмасдан барча тор ерларда тўхтаб қолади ва оралиқни тўлдиради. Бунга ейиладиган кесак мисол бўлади.

Қайтарувчи дори шундай дорики, у совуқ -дори бўлиб, у аъзода совуқлик пайдо қилиб, унинг тузилишини зичлаштиради, тешикларини торайтиради, аъзога оқувчи нарсани қотиради ва ҳаракатини сўндириб уни қуйилтиради. Шундай қилиб унга тўсқинлик қилади ва уни қамайди, айниқса ўзи қуюқ бўлса, кўпроқ таъсир кўрсатади. Масалан, совутувчи гул ёғи, испағул шираси ва бошқалар шундай таъсир қилади.

Увуштирувчи дори совуқлик дори бўлиб, у аъзони шу қадар совутадики, натижада аъзога кирадиган руҳ моддасининг музожини ҳис қилувчи қувват билан ҳаракатлантирувчи қувватни қабул этадиган мизождан бегона бир совуқ мизожга айлантиради. Бунинг натижасида аъзо мизожи ҳам ўзгариб ҳисни йўқотади. Масалан, қорадори ва мингдевона каби.

Қувватли қилувчи дори шундай дорики, офатларни қабул эттирмаслик учун аъзонинг тузилиши ва мизожини мўътадилликка келтиради. Бу дори шу ишни муҳр лойи⁴⁴ ва тарёқ каби ўзидаги хусусият туфайли қилиши мумкин, ёки ўз мизожининг мўътадиллиги билан қилиши мумкин. Бунда у иссиқроқ мизожни совутади, совуқрогини иситади; Жолнунуснинг қизил гул ёғи ҳақида айтганлари шунга далолат қилади.

Хомлигича қолдирувчи дори шундай дорики у ўзининг совуқлиги жиҳатидан етилиш ва ҳазмга тўсқинлик қилади. Масалан, меъда шишида ичилган совуқ сув каби.

Ўлдирувчи дори шундай дорики, у руҳ билан бадан мизожини бузади. Бу ишни ё ўз моддаси билан ёки сурати деб аталувчи нави билан қилади. Масалан, заҳарлар шундай. Ёки ўзидаги таъсир қилувчи кайфиятнинг ғалабаси билан қилади; масалан қорадори совуқлиги билан, фарфийон эса иссиқлиги билан таъсир қилади.

Бузувчи заҳар шундай нарсаси, у ўз моддаси ва навининг руҳнинг моддаси ва навига зид бўлганлиги натижасида руҳнинг мизожини бузади. Масалан, бишоникит шундай.

Тарёқ ва подзаҳр⁴⁵ шундай дорики, у ўзидаги хусусият билан заҳарли дори таъсиридан руҳда пайдо бўлган мижозни табиий мизожга айлантиради ва у мижозни руҳда сақлайди.

Терлатувчи, сийдикни юриштирувчи, ични сурувчи, қон оқизувчи ва уни тўхтатувчи ва бошқа шу каби дориларнинг маънолари тушунарлик бўлгани учун уларнинг таърифига эҳтиёж йўқ.

ҲАМ ТҲРТИНЧИ ФАСЛ

Юқорида айтилган сифатлар билан васф этилган дорилардан баъзилари юрак дориларига киради ва баъзилари кирмайди. Энди юрак дориларига кирганларини баён қиламиз.

Ични сурувчи дорилар икки сабаб орқали юракни қувватли қилувчи дориларга киради. Биринчидан, у билан бутун бадандан ёки мия ва юрак томонидан зарарли ва азият берувчи хилтни суриб чиқариш кўзда тутилади. Масалан, девпечак қайнатмаси ва девпечакдан тайёрланидиган шабёр⁴⁶ каби.

Иккинчидан, сургини ишлатишдан мақсад юқоридегидек ични суриш эмас, балки соф руҳ туғилиши учун махсусан юракдаги қонни тозалиш мўлжалланади. Масалан, юрак дориларига ложувард тоши ва арман тоши қўшилиши каби.

Бу дориларнинг қуввати юракка етса, бундан юракнинг табиати ўзига келган қондан савдоли хилтни ва ўзида туғилган руҳдан савдоли буғни кетказиш учун қувват олади. Бу манфаат юракдан мияга ҳам ўтади.

Ични сурувчи дорилар юракка зарар қилади, чунки ҳар бир бўшалишда табиатга икки турли зарар етади: биринчиси, табиатга мос ва ёқимли бўлмаган нарсани билан бирга унга ёқимли бўлган нарсани ҳам суриб чиқарилади. Иккинчидан, сурги аъзолардан хилларни тортиш орқали аъзоларга ҳамла қилади; табиатга ҳам ҳамла қилиб, унга зўр келтиради, чунки табиат хилларни ўз ўринларига тортиб у ерда тутиб туради, сурги дори эса бунинг аксини қилади. Сурги табиий қувватда заифлик ва ожизлик ҳосил қилмагунча бунга эриша олмайди.

Тарёқ ич суришни тўхтатиши билан бирга қусишни ҳам тўхтатади, чунки у табиатни кучайтиради ва моддаси заҳарли бўлган ва шу заҳарлилиги туфайли чиқариб ташланаётган нарсани енгиб олади.

Буқрот ҳаким — «дори ҳам тозалайди, ҳам зарар еткази», -деб, қандай яхши айтган!

Ички суруъчи дорининг руҳни тозалаш орқали юрак сиқилишида келтирган фойдаси юрак заифлигида келтирган фойдасига қараганда кўпроқдир. Чунки у руҳ моддасини камайтиради ва юрак мизожини ҳолдан тойдиради.

Сийдикни эриштирувчи ва терлатувчи дорилар — қон суюқлигидан ва унинг сувлилигидан бўлган юрак заифлигига фойдали бўлиб, қоннинг қуйқалиги ва савдолигидан ҳосил бўлган юрак сиқилиши ва ғамда эса зарарлидир. Чунки у қоннинг қуюқлиги, савдо аралаш қуйқалиги ва мизожнинг қуруқлигини орттиради.

Қон чиқариш — қон озлиги, совуқлиги ва суюқлиги натижасида ҳосил бўлган юрак заифлигида жуда зарарлидир, аммо қондан бўлган хафақондаги⁴⁷ каби туғма ҳароратнинг бўғилишидан ва қон моддасининг кўплигидан келиб чиққан юрак заифлигида эса фойдалидир.

ҲН БЕШИНЧИ ФАСЛ

Агар юрак сиқилиши қоннинг қуйқалигидан бўлса, ёки юрак заифлиги қоннинг қуюқ ва суюқлигидан ҳамда ундан руҳнинг кўп ва мўътадил ҳолда туғилмаслигидан бўлса, юрак дориларига латифлаштирувчи дорилар қўшилади.

Эритиб тарқатувчи ва тозаловчи дорилар ҳам шундай. Очувчи дорилар эса йўлларни очишлари учун юрак дориларига қўшилади.

Оғир юрак дорилари — қаҳрабо ва муҳр лойи каби нарсалардир.

Дам қилувчи дорилар юраги сиқиладиган ва заиф кишиларга жуда зарарли. Чунки бу дорилар моддасини унга ўхшамаган ва унга айланмаган буғлар билан тўлдиради.

Дам қилувчи дориларнинг руҳга нисбати чиқиндиларнинг аъзоларга нисбати кабидир. Бу дорилар руҳни хиралаштиради, оғирлааштиради ва унинг таъсирларини заифлаштиради. Булар эса юрак сиқилишига ҳам, юрак заифлигига ҳам сабаб бўлади.

Буриштирувчи ва елимловчи дорилар юрак дориларига шунинг учун қўшиладики, улар руҳ моддасига қаттиқлик ва яхши туташлик беради, натижада озгина ҳаракат билан ҳам руҳ тез тарқалиб кетмайди. Бу дориларнинг юрак заифлигидаги манфаати юрак сиқилишидаги манфаатидан кўпроқ. Чунки юрак заифлиги

кўпроқ руҳ ва қоннинг сиюқлигидан, юрак сиқилиши эса кўпинча қоннинг қуюқлиги ва лойқалигидан юзага келади. Агар юрак заифлиги ундаги иссиқ бузилган мизож сабабли келиб чиққан бўлиб, бунинг натижасида у офатларни қабул қилса, юрак дориларига қайтарувчи дорилар қўшилади.

Увуштирувчи дорилар юрак дориларига шунинг учун қўшиладики, улар юрак дориларининг қувватини юракка етгунча бузмасдан сақлайди; уларнинг қувватини юракда ҳам маълум вақтгача, яъни улар ўз таъсирини кўрсатгунча сақлаб туради. Бунга мисол юрак маъжунларига қўшиладиган қорадоридир.

Тарёқлик хусусиятига эга бўлган қувватлантирувчи дориларнинг ҳаммаси ҳам юрак дориларига қўшилади. Чунки бу дорилар ўзидаги хусусияти билан табиатига мос ва ёқимлидир. Инсон табиатининг бошланиш ери эса юракдир. Мазкур дорилар юракни қувватлантирганлиги учун заҳарлардан таъсирланмайди. Бу дориларга чиёнсимон дарунак, ёввойи занжабил ва мушк мисол бўла олади.

Юракка шодлик берувчи ва уни қўвватлантирувчи барча дорилар тарёқлик хусусиятига эгадир. Бироқ, барча тарёқли дори ҳам шодлантирувчи бўлавермайди, чунки уларнинг кўпи жуда иссиқликдир, масалан, қундуз қири каби. Ёки жуда совуқликдир: семизўт ва сутчўп уруғи ва кофур каби. Буларнинг тарёқликлари бир қанча сабабларга биноан қувватлантирувчи кайфиятга муҳтождир. Сабабларидан бири шундай:

Бу тарёқли дорига қарши бўлган заҳар руҳнинг моддасига зид бўлиш билан бирга тарёқли даволарда бўлган кайфиятга зид бир кайфиятдан ёрдам олади. Ҳатто баъзида заҳарнинг заҳарлиги фақат шу зид кайфият билан бўлади, холос.

Бошқа бир сабаб: баъзан иссиқ ёки совуқ заҳарларга қарши туриш учун шиддатли иссиқликка эҳтиёж туғилади. Бунинг бир неча сабаби бор:

Биринчи, руҳнинг ҳаракати кучли бўлиши учун.

Иккинчи, руҳнинг ёйилиш кучи ёзилиб, заҳарни узоқдан тарёқли қувват билан қарши олиш, унга қаршилик кўрсатиш ва уни юракка етказмасдан қайтариш учун.

Учинчи, руҳ кучайиб заҳарни куйдириш ва бузиш учун.

Мана шу ғалабага эришиш учун руҳни озгина вақт сақлаб ҳимоя қилиш ва уни саломат бўлиши учун юрак дорисидаги тарёқли хусусиятига эҳтиёж бордир. Қустирувчи дорилар нафасни осонлаштириш ва юракни шамоллатиб роҳатлантириш учун юрак дориларига қўшилади.

Эритиб тарқатувчи дорилар юрак заифлиги ва сиқилиши учун жуда ёмон. Бироқ, юрак заифлигига руҳнинг совуқлиги билан қуюқлиги сабаб бўлса ва баданда хом хилтлар бўлса, бу дорилар у қадар ёмон саналмайдилар.

Бу дориларнинг юрак заифлигида зарари шу сабабданки, улар таъсири билан кам ёки қуюқ ва сийрак руҳ тарқалиб кетади; чунки энг аввал тарқаладиган нарсаси моддаси буғ ва ел жинсидан тузилган нарсадир.

Бу дориларнинг юрак сиқилиши учун бўладиган зарари шу сабабданки, сиқилиш агар руҳнинг озлигидан бўлса, бу дорилар тарқатиш хусусияти билан руҳнинг озлигини оширади; агар сиқилиш руҳнинг қуюқлигидан бўлса, бу дорилар руҳнинг латиф қисмини тарқатади ва қолган қуюқлигини яна ҳам орттиради. Агар бу дориларни истеъмол қилишга зарурат тугилса, буларга туташликни жамлаб сақловчи ва қувватлантирувчи дорилардан юракка муносибларини аралаштириш керак, масалан, ялпиз ва Кобул ҳалиласи каби.

ҲАМ ОЛТИНЧИ ФАСЛ

Шайх шундай дейди: дориларнинг умумий ҳукмларини айтиб бўлдик, юрак дориларига кирадиган ва кирмайдиганларини умумий бир суратда билдирдик, шунингдек уларнинг сабабларини ҳам изоҳладик. Энди яна содда ва мураккаб ҳолда истеъмол этилувчи юрак дориларининг жузъий ҳолатларини муфассал баён қилишимиз лозим.

Абжад тартиби бўйича содда дорилар баёнидан бошладик:

«Алиф» I [А, И, У] ҳарфи

I. Ибрисам — ипак

Ипак юракни кучли хурсанд қиладиган дорилардандир. Унинг энг яхшиси хоми. Агар бўялмаган бўлса, гоҳо қайнатилгани ҳам ишлатилади.

Ипак биринчи даражада⁴⁶ иссиқ ва шу даражада қуруқдир. Шунинг учун унда суйилтириш, шимиш, ялтироқлик ва тиниқлик бор. Юракни хурсанд қилиш хусусиятига эга: бунга латифлаштириш хусусияти ёрдам қилади.

Ипак руҳни ёйилтиради, кучли қилади, ўстиради, тиниқлатади ва нурлантиради. Ипакнинг руҳни кучайтириш хусусияти руҳ ва ҳолларнинг ўзгариши билан ўзгармайди, балки унинг моддаси барча руҳнинг моддасига мос келади, ҳатто у мияда бўлган руҳга ҳам фойда қилади. Мен буни — ипакни кўзга сурма қилиб қўйганда кўриш қувватининг кучайишидан текшириб билдим.

Ипакни эсда сақлаб қолиш қобилиятига ва жигардаги руҳга ҳам манфаати бор, мен буни семиртиришидан кўриб билдим. Маълумки, ипакнинг семиртириши баданнинг ундан озиқланиши жиҳатидан эмас, балки озиқни ишлатиш учун табиий руҳни кучайтириши туфайлидир.

Ипакни мўътадиллаштирмасдан истеъмол қилинади.

2. Амлаж⁴⁹ — омила

Омиланинг мизожи ҳақида келишмовчилик бор. Кўпчилик буни совуқ дейди, тўғриси ҳам шудир.

Лекин «Қуннош»⁵⁰ эгаси яҳудий⁵¹ табиби буни иссиқ ва қиздирувчи деб фараз қилади.

Буни совуқ деганлар орасида ҳам келишмовчилик бор. Уларнинг бир қисми бунинг совуқлигини биринчи даражада, бир қисми эса иккинчи даражада, деб ҳисоблайдилар. Ҳар ҳолда биринчи даражада бўлиши муносиб кўринади.

Қуруқлиги эса, иккинчи даражададир. Шунинг учун қувватлантирувчи ва буриштирувчи дорилардан ҳисобланади; шунинг учун ҳам у юракни қувватлантириш ва хурсанд қилиш хусусиятига эга. Қувватлантириши ва буриштириши мана шу хусусиятига ёрдам беради. Совуқ мизожли кишиларга берилган вақтда унинг совуқлиги бир оз нарса билан мўътадиллаштирилади. Бу ҳолда у руҳ моддасига мос дорилардан бўлади.

Омиланинг юракни қувватлантиришдаги манфаати юрак сиқилини йўқ қилишдаги манфаатидан кўпроқ. Сиқилиш агар қоннинг суяқлиги, озлиги ва тез тарқалиши сабабли бўлса, унга ҳам манфаат етказади. Бу

дори ўзидаги хусусияти билан руҳга фойдали дорилардан бўлиб, юракни қувватли қилиш билан бирга, зеҳн ва ёдда сақлаш қобилиятига ҳам жуда фойдалидир.

Бир сўз билан айтганда, омила барча аъзоларни қувватлантирувчи дорилардандир.

3. Утруж — цитрон⁵²

Цитрон қобиғи тарёқ хусусиятига эга бўлган хурсанд қилувчи дорилардандирки, иссиқлиги шу хусусиятига ёрдам беради. У учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Япроғи ва очилган гули хусусиятида қобиғига яқин, бироқ улар қобиғидан латифроқ. Ички эти ҳам мизожи иссиқ бўлган юракни қувватли қилувчи нарсалардан бўлиб, иссиқ хафақон учун ҳам фойдали дорилардандир.

Бунда тарёқлик хусусияти бўлгани учун сариқ чаёи, «бургут бити»⁵³ ва илон чаққанига фойда қилади. Цитрон учинчи даражада совуқ ва қуруқдир.

Уруғи барча заҳарларга умумий тарёқдир.

Руҳ моддасини чидамли қилиши жиҳатидан юракни қувватли қилувчилардан саналади. Чунки у учинчи⁵⁴ даражада совуқ ва қуруқ.

Цитрон юракни пурлантирувчилардан бўлиши ҳам хақиқатдан узоқ эмас.

4. Ос — мирта

Маълум бўлишига қараганда миртанинг мизожи кучли қўшилишган эмас, таъсири ва таъсирланиши ҳам мустаҳкам эмас, Шунинг натижасида унинг табиати ғолиб бир қувватга айланмайди. Балки бунда иккита модда борга ўхшайди: унинг биттасида совуқлик, иккинчисида эса иссиқлик ғолиб. Бу икки модда орасида аралашиниш, таъсир ва таъсирланиш мустаҳкам бўлмаганлигидан бирон қарор топган ғолиб мизож ҳам йўқ. Бу жиҳатдан миртага ўхшаш нарсалар кўп. Бунда иссиқлиги ғолиб бўлган латиф модда оз ва совуқлиги ғолиб бўлган зич модда кўп бўлса керак.

Икки модданинг қўшилиши кучли бўлмагани учун баданларимиздаги туғма иссиқлик бу моддалар орасини ажратишдан ожиз қолмайди, балки буларнинг орасини ажратади: аввал баданга ундаги иссиқ модда

сингийди ва у қиздиради, ундан кейин совуқ модда желиб қувватлантиради ва сиқиштиради.

Шунинг учун бунинг мўй ўстиришда манфаати катта; чунки аввал иссиқ бўлган жавҳари моддапи тортади ва тери тешикчаларини кенгайтиради; сўнгра совуқ бўлган жавҳари аъзони сиқиштиради ва тешикларни торайтиради. Шу ҳолда соч бўлувчи модда тортилиб соч бўлиб кетади.

Бундаги ҳушбўйликни ташувчиси эса ундаги совуқ жавҳардир.

Миртанинг энг ғолиб ва энг кучли табиатини эътиборга олинса, у биринчи даражада совуқ, иккинчи даражада қуруқ бўлади. Шу билан бирга, унда латифлаштирувчи хусусият ҳам бор. У ўзининг ҳушбўйлиги билан руҳга мосдир. Ўзида латифлаштириш билан бирга буриштирувчи хусусият бўлгани учун руҳга пишиқлик ва чидамлик беради. Руҳ моддасини тозалайди ва ёйилтиради. Шу хусусиятларнинг ҳаммасига кўра мирта хафақон ва юрак заифлигига фойдали дорилардандир.

5. Ушна

У биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқдир. Ўзидаги ҳушбўйлик билан руҳ моддасига мос бўлади. Руҳни қувватлантиради, буриштиради ва пишиқлайди. Латифлигидан руҳга сингиб ўтади. Шунинг учун ушна хафақон учун фойдали ва юракни қувватлантиради.

6. Усғухудус — Рум райҳони

Бу биринчи даража иссиқ ва иккинчи даража қуруқдир. У ўз хусусияти билан савдоли хилтни, айниқса бош ва юракдан суради. Юрак ва миёдаги руҳнинг жавҳарларини савдодан тозалаш орқали хурсанд қилади ва юракни қувватлантиради. Бунда озгина буриштириш хусусияти ҳам бор. Шунинг учун у юракдаги руҳнинг жавҳарига пишиқлик беради. Юракни қувватли қилишда бунинг шу ҳолларидан ташқари бошқа хусусияти ҳам бор бўлса керак. Шунинг учун ичилган заҳарлар, заҳарли жониворлар чақишида катта фойдаси бор. Шунингдек, юракни қувватлантириш ва миёани ўткирлаштиришда ҳам манфаати кўп.

7. Армок — «Яман долчини»

«Яман долчини» қирфага⁵⁵ ўхшаш ҳушбўй чўпдир. Айтишларича, буни Ямандан келтирилади; уни Ҳиндистондан келтирилади деб ҳам айтадилар.

Бу иккинчи даражада иссиқ ва биринчи даражада қуруқдир. У ўзида бўлган хусусияти билан руҳни қувватли қилишда жуда кучлидир. Унинг хусусиятига ҳушбўйлиги ва латифлиги билан буриштириши ҳам ёрдам беради. Бу ҳақда юқорида бир неча марта сўзлаб ўтдик. Хуллас, у юрак, мия ва бутун ички аъзоларни қувватлантиради, шунингдек, у қувватларнинг барча таъсирларида уларга ёрдам беради.

8. Озарюн — тирноқгул

Учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Бунда тарёқлик хусусияти бор. У юракни кучайтиради, бироқ руҳнинг мизожини хурсандликка эмас, ғазаб томонга майл эттиради.

9. Инфаҳа — панирмоя⁵⁶

Учинчи даражанинг охирида иссиқ ва шу даражада қуруқдир. Бунда кучли тарёқлик хусусияти бор. Аммо бунда ортиқ қиздириш бўлгани учун хурсанд қилувчи дориларга қўшилмайди.

«БО» ѳ [Б] ҳарфи

10. Бодранжубия — лимон ўт

Иккинчи даражада иссиқ ва қуруқдир. Юракни хурсанд қилиш билан бирга, уни қувватли қилишда ажойиб хусусияти бор. Ҳушбўйлиги, латифлаштириши, очувчилиги ва буриштириши хосиятига ёрдам беради. Бу билан бирга, у барча ички аъзоларга ҳам фойдалидир. Унда руҳдан ва юракдаги қондан савдоли буғни суриб чиқаришга етарли бўладиган енгил сурувчи табиат ҳам бор. Бироқ бу суриш хусусияти бутун бадан ва аъзоларда бундай ишни бажаришга етарли бўлмайди.

11. Буссад — маржон

Биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. Ўзидаги хусусияти билан юракни қувватлантиради

ва хурсанд қилади. Унинг бу хусусиятига ундаги равшанлаштириш, тиниқлик ва буриштириш орқали бўладиган пишиқлик қобилиятлари ҳам ёрдам қилади.

12. Бозруж — садарайҳон

Бу биринчи даражада иссиқ ва қуруқдир. Бунда ҳушбўйлик ва буриштириш билан бирга қиздириш бор; унда ортиқ ҳўллик ҳам бор. Ўз хосияти билан хурсанд қилади, юқорида айтганимиздек, буриштириш ва латифлаштириш билан бирга бўлган ҳушбўйлиги хурсанд қилишнинг натижаси мақтанарли эмас. Чунки бундаги озиқ бўладиган модда лори бўладиган моддага зиддир; ундаги дорилик моддаси биз айтган таъсирларни кўрсатса ҳам, унда бўлган озиқ моддасидан савдоли, қуйқа қон туғилади.

Ортиқча ҳўллиги эса томирларда ел ҳосил қилади. Ҳолбуки, юқорида айтганимиздек, бу икки ҳол руҳга ва шодликка зарардир.

13. Баҳман

Бу иккинчи даражада иссиқ ва биринчи даражада қуруқдир. Баҳмanning оқи ва қизили бўлади. Қизилининг иссиқлиги кучлироқдир. Ҳар икковида ҳам латифлик ва очишлик хусусияти билан бирга буриштириш ҳам бор. Ҳар иккови ҳам юракни қувватлантириш ва хурсанд қилишда кучли хусусиятга эга. Бу хусусиятга ўзларинда бўлган мазкур табиат, яъни латифлик билан буриштириш ёрдам қилади.

14. Байз — тухум

Тухум мутлоқ дорилардан бўлмаса ҳам, юракни яхши қувватлантириш жиҳатидан шубҳасиз дахли бор. Бунда мен тустовуқ, говуқ, қирғовул ва каклик каби яхши гўштли қушлар тухумининг сариғини назарда тутаман.

Бу тухумларнинг сариғи мўътадил мизожлидир. Бунда уч нарса жамланган: биринчи, тез қонга айланади; иккинчи, қонга айланмайдиган чиқиндиси оз; учинчи, бундан ҳосил бўлган қон юракни енгил озиқлантирувчи қон жинсидан бўлганлиги учун у юракка тезлик билан кетади. Шунга кўра, руҳ жавҳарини тарқатувчи, қалб-

даги қондан иборат моддасини қадимдан касалликлар қилувчи фасод бу билан тамоман йўқолади.

15. Басфойиж — бистпоя

Бистпоя савдолл моддани юрак, мия ва бутун бадандан суриши билан бевосита эмас, билвосита-биларз хурсанд қилади.

«ЖИМ» ج [Ж] ҳарфи

16. Жадвор — задвор

Бу, юракни қувватли ва кучли хурсанд қилувчи муҳим дорилардандир. Бу парлига қарши ва илон чаққанда энг яхши тарёқдир. Унинг иссиқлиги ҳаддан ташқари кучли эмас, шуниг учун у тарёқ бўлиши билан ҳам хурсанд қилувчи, ҳам қувватлантирувчидир.

Задвор аристолохияга ўхшаш бир ёғоч парчасидир. У парпи билан бирга ўсади ва парпи ўсимлигини заифлаштиради, ҳар қандай парпи унинг ёнида бўлса, унчалик ўсмайди ва мева бермайди. Уйлашимча, бу сутлпўт деб аталадиган ўсимлик бўлса керак, чунки унда ҳам шундай сифат бор. Бироқ, мен бу фикрда қатъий эмасман.

«ДОЛ» د [Д] ҳарфи

17. Дарунаж — чиёнсимон дарунаж

Учинчи даража бошланишида қуруқ ва иссиқдир. Аммо юракни қувватли қилиш ва хурсанд қилишда жуда кучли ҳосиятга эга. Ортиқ даражада иссиқлиги хусусиятига қаршилиқ кўрсатмайди. Бу хусусиятига унинг тарёқлик қуввати ва латиф буриштириши ҳам ёрдам қилади. У барча заҳарларга қарши кучли тарёқ, шунинг билан бирга, кучли хурсанд қилувчи ҳамдир.

Баъзида унинг шиддатли иссиқлигини унга олма шароби қўшиш билан синдирилади. Агар жуда иссиқ бўлган хафақон учун истеъмол этишни хоҳланса, унга озгина кофур қўшилади, бу ҳолда унинг ҳосияти сақланиб қолиб, кайфияти синдирилади.

18. Дорсиний — долчин

Долчин учинчи даражада қуруқ ва иккинчи даража охирида иссиқ бўлган найча шаклидаги нарсалардир.

У жуда латиф; табиатида озгина буриштириш билан бирга хурсанд қилиш қобилияти ҳам бор. Ҳушбўйлиги хосиятига ёрдам беради.

Хосияти билан ҳиди шиддатли иссиқлиги ва қуруқлигига қаршилиқ кўрсатади ва тарёқлик манфаатида эса унга ёрдам берадилар.

«ХО» ♣ [Х] ҳарфи

19. Ҳалилаж — ҳалила

Кобул ва Ҳинд ҳалиласи биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқдир. Табиатида буриштириш хусусияти ҳам бўлиб, у тахирлиги билан бўлади. У ўз хусусияти билан баъзан сурги вазифасини ҳам ўтайди, бунга унинг сиқиш хусусияти ёрдам беради; ҳар иккаласи ҳам суради.

Ҳинд ҳалиласи ҳам юракни мустаҳкамлаш ва қувватли қилиш билан бирга юрак қонини қуйқалардан тозалашда шерикдир. Шунинг учун иккаласи ҳам шодлантирувчи дориларга киради. Бу шодлантиришни улардаги хосият вужудга келтириши ҳам мумкин.

«ВОВ» ♠ [В] ҳарфи

20. Вард — қизил гул

Мирта ҳақида айтганимдек, бунинг ҳам жавҳарининг аралашуви мустаҳкам эмас. Чунки бунда бир жавҳар бор, унинг мизожи биринчи даражада иссиқ; бошқа бир жавҳари ҳам юмшатувчи, ҳам ҳўлловчи. Унда яна қуруқ ва зичлаштирувчи жавҳар ҳам бор.

Гул ҳушбўй ҳиди билан руҳ жавҳарига ёқимлидир; хусусан руҳнинг мизожи иссиқлик бўлса, шундай бўлади. Чунки кейинги ҳолда у ўзидаги совуқлиги билан руҳга фойда қилади. Буриштириши билан руҳни мустаҳкамлайди. Шунинг учун гул сувини оз-оз хўплаб ичирилса, иссиқдан бўлган беҳушлиқда ва аччиқдан бўлган хафақонда жуда фойда қилади.

Гул барча ички аъзоларга ҳам фойдалидир.

21. Заъфарон

У иккинчи даражада иссиқ ва биринчи даражада қуруқдир. Заъфаронда кучли эритиш ва буриштириш хусусияти бўлганлигидан у етилтирувчи ҳамдир.

Заъфаронда руҳ жавҳарини кучли қилишда, нурлантиришда, яхшилашда ва мустаққамлаш билан хурсанд қилишда кучли хосият бор. Бунга мазкур табиати билан ўткир ҳушбўй ҳиди ёрдам беради. Агар уни кўп миқдорда истеъмол этиладиган бўлса, руҳ жавҳари ҳаддан ташқари кўп ёйилади ва ташқарига томон ҳаракат қилади, натижада руҳнинг озиқлантирувчи моддасидан ажралиб, кетидан ўлим юз беради. Шу сабабдан бунинг учун бир вазн тайин қилинган; яхшиси, бунинг зикр этмаслигимиздир.

22, 23. Зарнаб ва зурунбод — ёввойи занжабил

Бу иккаласи ҳам иккинчи даражада иссиқ ва қуруқдир. Буларда буриштириш билан бир қаторда латифлаштириш бор. Булар юракни ҳам қувватлантириш, ҳам хурсанд қилиш хусусиятига эга. Хурсанд қилиш зарнабга қараганда зурунбодда кўпроқ бўлса керак, чунки зарнабнинг юракни хурсанд қилиши ва қувватлантириши хосиятига қараганда кўпроқ табиати ва кайфияти сабабли бўлса керак. Қайфият деган табиат эса ундаги ёқимли ҳид ва латифлаштириш билан бирга буриштиришдан иборат.

Аммо ёввойи занжабилдан мазкур икки таъсир хурсанд қилиш ва қувватлантиришнинг келиб чиқиши кучли хосияти сабаби биландир; буриштириши шу хосиятига ёрдам беради. Бунинг катта тарёқларга қўшилади. Шунингдек, руҳ жавҳарига жуда мулоҳим бўлганлиги учун жигардаги руҳни ҳам кучли қилади. Ҳатто уни семиртирувчи дорнларга ҳам қўшилади.

«ҲО» 4 [Ҳ] ҳарфи

24. Ҳажар арманий — арман тоши

Хосияти билан ҳамда руҳдан савдоли тутунни кетказиш ва баданни савдоли хилдан тозалаш орқали юракни кучли қилади ва шодлантиради.

25. Табошир

У юракни қувватлантириш ва хурсанд қилиш хосиятига эга. Иссиқ бўлган хафақон ва ҳушдан кетишда фойда қилади; буриштириши хосиятига ёрдам қилади.

Иссиқ мизожларда совуқлиги иккинчи даражададир. Баъзан совуқ мизожларда истеъмол этилса, уни заъфарон билан мўътадиллаштирилади. Бунинг шодлантириш ва кучли қилиши руҳда мустаҳкамлик билан бирга порлоқлик ҳосил қилиши билан бўлса керак.

26. Тарахшақуқ — қоқигул

Бу ёввойи сачратқи бўлиб, биринчи даражада совуқ ва қуруқдир. Тарёқ хусусиятига эга бўлганлиги учун юракни кучайтирувчилар қаторига киради; уни ҳам ичилади, ҳам боғлаб қўйилади.

27. Тин махтум — муҳр лойи

Мизожи иссиқлик ва совуқликда мўътадилдир. У инсон мизожига жуда ўхшайди, аммо қуруқлиги хўлликдан кўпроқ. Бунда қуруқлик билан шиддатли бир ҳолда аралашган хўллик бор. Шунинг учун муҳр лойида ҳам ёпишқоқлик, ҳам елимлаш хусусияти бор. Қуруқлиги кўпроқ бўлганлиги учун бунда шимниш ҳам бор. Юракни кучли ва хурсанд қилишда ажойиб хосиятга эга. Ҳатто бу барча заҳарларга қаршилик кўрсатишда мутлоқ тарёқлик даражасига чиқади. Уни заҳар устидан ёки заҳардан олдин ичилса, табиати у заҳарни қусиб ташлашга мажбур қилади.

Бунда руҳнинг нурлантириш ва мўътадиллаш хосияти ҳам бор; ўзида бўлган елимлаш ва буриштириш қобилияти бу хусусиятига ёрдам қилади. Булар натижа-сида руҳнинг пишиқлиги ортади ва у юракни хурсанд қилиш ва кучайтириш учун тўплайди.

28. «ЙО» Ъ [Й] ҳарфи

Ёқут⁵⁷

Бунинг табиати мўътадил бўлса керак. Юракни хурсанд қилиш ва кучайтиришда ва заҳарларнинг зарари-га қарши турнишда унинг хосияти жуда улугдир. Унинг

бу хусусияти жисми билан чекланган бир қувват бўлмай, балки магнитдан чиққан қувват каби ундан чиқиб турса керак. Шунинг учун магнит темирни узоқдан тартади.

Ёқут ҳақида қаноат ҳосил қилмоқ учун айтамикки, заъфарон ва бошқа нарсаларда бўлгани каби, ичилган ёқутга туғма иссиқлигимиз таъсир кўрсатиб, уни ўзгартиради, эритади ва унинг жавҳарини буғли руҳ жавҳари билан аралаштиради дейишимиз ҳақиқатдан узоқдир. Умуман ёқутнинг сурати бизнинг туғма ҳароратдан таъсирланади, сўнгра ёқутнинг таъсири юз беради дейиш ҳам ҳақиқатдан узоқдир. Чунки маълум бўлишича, унинг жавҳари таъсирланишдан узоқ бир жавҳардир. Туғма ҳароратимиз ёқутнинг на жавҳарида ва на суратига оид аломатларида таъсир кўрсата олмаса керак. Аммо ёқут аразий бўлган ўрни ва кайфияти билан таъсир кўрсатади. Ўрнида таъсир кўрсатиши ёқутнинг қон билан юрак томонга ўтиши билан бўлади; бунда ёқут таъсирланувчига жуда яқин бўлади ва таъсирини кучлироқ кўрсатади.

Кайфиятда таъсир кўрсатиш эса қизитиши орқали бўлади. Чунки қиздириш хоссаларни майдонга чиқаради ва қувватларни уйғотади. Бунга қаҳрабо мисол бўлади: қаҳрабо сомонни тортишга ожизлик қилса, уни қизигунча ишқаланади, сўнг сомонга қарши тутилади, шунда у сомонни дарҳол тартади.

Ёқутга бизнинг табиатимиз томонидан кўрсатиладиган таъсир ниҳояти мана шундан иборат бўлса керак. Яъни биз унга таъсир кўрсатсак ундан табиий равишда чиқиб турган қувват ортади ва жуда ортиқ яқинлашиш юз беради.

Ёқутни тақиб юриш, айниқса уни оғизда тутиш билан шодлик беришига оид ўтган табибларнинг гувоҳлиги ҳам далил бўладики, ёқут юракка шодлик бериш хусусида жавҳарида ва доимий бўлган аломатларида бирон хил ўзгаришга, шунингдек ўзи таъсир кўрсатадиган нарсага тегиб туришга муҳтож эмас. Балки ундаги хурсанд қилувчи куч ундан чиқиб туради. Аммо унинг таъсири қиздириш ва яқинлаштириш билан кучаяди. Жисмлардаги таъсир қилувчи бошқа хоссаларда ҳам аҳвол шундай.

Ёқутдаги бу хосиятнинг таъсирга ўтишига ундаги тиниқлик сабаби билан бўладиган нурланиш ва мисожни мўътадиллаштириш ҳам ёрдам берса керак.

29. Кундур — кундур елими

Иккинчи даражада иссиқ ва биринчи даражада қуруқ. У юракдаги ва миядаги руҳни қувватлантиради. Кундур елими шунинг учун ҳам бефаҳмлик ва унутувчанликка фойда қилади. Бунинг таъсири оқ баҳманнинг таъсирига ўхшайди, аммо юракни кучайтиришда ундан заифроқ бўлиб, ҳушбўйлиги ва тарёқлилиги эса ундан кучлидир. Шунинг учун унинг тутуни вабога фойда қилади.

30. Қаҳрубо — қаҳрабо⁵⁸

Биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Баъзилар буни совуқ деб ўйлайдилар. Қаҳрабонинг кофур каби ҳушбўйлиги бор. Унда бир оз ялтироқлик ҳам бор. У юракни кучли қилиш хусусиятига эга. Руҳ жавҳарини мўътадил ва мустаҳкам қилиш орқали қувватли ва хурсанд қилиш ҳамда хафақонни йўқотиш хусусиятига эга.

31. Кофур — кофур, камфора

Учинчи даражада совуқ ва қуруқдир. Руҳ жавҳарига мувофиқ келишида кучли хосиятга эга. Миқдори мўътадил бўлса, совуқлиги ғолиб бўлади. Баъзан юракда иссиқ бузуқ мизож бўлса, унга руҳ жавҳарининг заифлиги ва унинг тарқалиши сабаб бўлса, кофурнинг хосиятига унинг совуқлиги ёрдам беради.

Ҳушбўйлигига келганда, у мизожнинг қандайлигига қарамасдан хосиятига мутлақ суратда ёрдам қила беради.

Баъзан унинг совуқлигини мушк ва анор билан, қуруқлигини эса шаббўй ва гунафша ёғи каби ҳўл мизожли ҳушбўй ёғлар билан мўътадиллаштирилади. Кофур тарёқ бўлиб, айниқса иссиқ заҳарларга фойдалидир.

Руҳ кофурдан ўзига ўткир латифлик ва нурланиш ҳосил қилади, шунинг учун у қувватланади ва шодланади. Бу маънода қаҳрабо кофурга бир оз ўхшаса ҳам, кофур хосиятда ва руҳга мувофиқ келишда жуда ортиқдир.

32. Кузбура — кашнич

Қуруғи иккинчи даражада совуқ ва учинчи даражада қуруқдир. Юракни кучли ва хурсанд қилишда айниқса иссиқ мизожлиларда ажойиб хосияти бор. Ёқимли ҳиди ва руҳ жавҳарига мустаҳкамлик берувчи буриштириши хосиятига ёрдам қилади.

33. Куммасро — нок

Нокда хушбўйлик, буриштириш хусусияти ва жавҳар қаттиқлиги бор; бу совуққа кўпроқ мойилдир. Нокда юракни кучли қилувчи хосияти бўлиб, бу хосияти ўзига юқорида айтилган табиатидан ёрдам олади.

Олма бу ўринда ундан яхшироқдир.

«ЛОМ» J [Л] ҳарфи

34. Лисон ас-савр — говзабон

Бу биринчи даражада иссиқ ва ҳўлдир. Унинг юракни хурсанд ва кучли қилишда хосияти жуда катта. Суюқ савдони суриши шу хусусиятига ёрдам қилади, чунки савдони суриши билан юрак қонини ва руҳнинг жавҳарини тозалайди.

Говзабоннинг яхшиси Хуросондан⁵⁹ келтириладиган хилидир. Унинг барги қалинроқ ва туки кўпроқ бўлади; қуриганидан сўнг буришмайди. Мизожини ҳам қуруқ бўлиб қолмайди. Бу шаҳарларда бўладигани эса канавча жинсидандир. Аммо говзабонга ўхшаганлиги учун ўша деб олинади, ҳолбуки у эмас.

Бу дорида кучли хосият билан табиатнинг мўътадилликка яқинлиги бирлашган бўлиб, бу жиҳатдан ундан яхшироқ нарсаси йўқ.

35. Ложувард — ложувард

Таърифда «арман тоши» ҳақида айтилганга ўхшаш, аммо ундан бир оз заифроқ.

36. Лу-лу — марварид

Табиатда ва ялтирашда қаҳрабонга ўхшаш, аммо бу марварид ундан қаҳрабондан жуда кучлидир. Бунинг хосияти жуда улуғ.

37. Лаҳм — гўшт

Гўшт фақат ғизо бўлса ҳам, унинг суви юрак заифлигида ишлатиладиган дорига кириши сабабли у ҳақда гапирсак зарари йўқ. Шунинг учун деймизки, агар гўшт яхши бўлса, яъни бир ёки икки ёшлик қўй гўшти, қўзи гўшти, улоқ гўшти ёки яхши қуш гўшлари бўлса, уларнинг суви юрак заифлигида энг фойдали нарсадир.

Юрак заифлиги руҳнинг сийраклигидан пайдо бўлса, унга бир ёки икки ёшдаги қўй гўшти ярайди. Агар у руҳнинг озлиги билан бир қаторда унинг ғализлигидан ва лойқалигидан бўлса, у вақтда яна ҳам енгилроқ гўшт танланади.

Гўшт суви дейилганда замонамиздаги табибларнинг кўплари ичида гўшт пиширилган сув деб ўйлайдилар. Ҳолбуки, бундай эмас, балки гўшт суви — қийма қилинган гўштни пиширганда чиқадиган селдир. У гўштни ҳил-ҳил бўлиб титилгунча яхшилаб қовуриб пиширилади ва оқиб чиққан селини сузиб ичирилади.

«МИМ» Ғ [М] ҳарфи

38. Миск — мушк

Ў учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Заъфаронга ўхшаса ҳам у даражага бориб етмайди.

Заъфарон ҳақида айгилган сўзларни бу ерга кўчир.

Мушк, парпи ва қурун ас-сунбулга ўхшаш ҳалоҳил заҳарларига қарши энг зўр тарёқдир.

Мушкнинг иссиқлигини кофур билан, қуруқлигини эса гунафша ёғи ва гул ёғи каби ҳўлловчи ёғлар билан мўътадиллаштирилади.

39. Мумиё — мумиё

Иккинчи даражанинг охирида иссиқ; фикримизча, биринчи даражада қуруқдир. Барча руҳни кучли қилиш хосиятига эга, пишиқлик берувчи ёпиштирувчанлиги унинг бу хосиятига ёрдам беради.

40. Наммом — тошчўп

Унинг иссиқлиги ва қуруқлигини гунафша ёғи билан мўътадилаштирилса ва ҳушбўйлиги билан таъсири қолса, мияда бўлган руҳнинг мизожини мўътадил қилишда фойда қилади. Агар касал балғам мизожли бўлса, у вақтда мўътадиллаштиришга эҳтиёж қолмайди. Бироқ, мен бунинг юракдаги руҳга кўп бир таъсири бўлганини эшитмадим. Айтиб ўтилган сифатларига кўра унга ҳам таъсири бўлиши мумкин.

41. Нилуфар

Таърифи кофур таърифига яқин, аммо ҳўллиги ундан кўпроқ. Ҳўллиги қуввати туфайлидир. Унда бўлган совуқликнинг ортиқлиги миядаги руҳнинг жавҳарига чарчаш ва футур етказади. Бироқ, руҳнинг мўътадилликка келиши учун совуқлик ва ҳўлликка эҳтиёж туғилади.

Аммо юракда бўладиган руҳ миядаги руҳ сингари нилуфардан зарарли маънода таъсирланмаса керак. Таъсирланмаслик билан бирга бунинг манфаатидан четда ҳам қолмайди. Балки ҳушбўйлигида бўлган ва руҳга муносиб ҳамда ёқадиган хосияти юракдаги руҳни кучли қилади.

Совуқлиги ва ҳўллигининг зарари чегараланган бўлиб, заъфарон ва долчин билан тузатилади,

42. Наъно — ялпиз

Бунда ёқимли ва ажойиб бир ҳид бор. Унда яна аччиқлик ва какралик билан мазали ҳолда аралашган бир ширинлик ҳам бор. Шунинг билан бирга, унда яхши буриштириш хусусияти ҳам бор.

Кўп марта маълум бўлишича, бу нарсалар боғ ялпизининг хурсанд қилиш хусусиятига жуда яхши ёрдам қилади. Мизожга келсак, унинг иссиқлиги биринчи даражанинг охирида, қуруқлиги эса иккинчи даражанинг бошида бўлса керак.

43. Савсан озод — оқ гулсафсар

Мен бунӣ табиатда заъфаронга яқин, таърифларини ҳам унинг таърифларига ўхшаш деб ҳисоблайман. Лекин бу иссиқлик ва қуруқликда ундан камроқдир. Бу юракни қувватли қилиш учун, у эса хурсанд қилиш учун кўпроқ мос. Бу ҳам заъфаронга яқин бир ҳолда руҳга мустаҳкамлик беради; бироқ бунда, заъфаронда бўлган каби, руҳни шиддатли ейиш ва шиддат билан ташқари томон ҳаракат эттириш хусусияти йўқ. Заъфарон ҳам беҳушликда бунинг қилган фойдасини қилмайди. Чунки гулсафсар секин ҳаракатда кучли тутиб турган ҳолда руҳни қувватли қилади. У эса кучли равишда ҳаракатлантиради ва камроқ тутади.

44. Салиха — Цейлон долчини

Латифликда бўлмаса ҳам, табиатда оддий долчинга яқиндир.

45. Сунбул — сумбул.

46. Суъд — тўпалоқ

47. Содаж — малобатр

Буларнинг табиати бир-бирига яқин. Иссиқлик ва қуруқликда иккинчи даражада бўлишлари мумкин. Буларнинг таърифлари ўзида латифлик билан бирга буриштириш хоссаси бўлган ҳушбўй дориворларнинг таърифлари кабидир. Хосиятлари эса, юракни кучайтириш ва хурсанд қилишдан иборат.

Улар ҳақида айтилганларни ўқилсин.

48. Анбар

Бунда қаттиқлиги ва ёпишқоқлиги билан бирга иккинчи даражада иссиқлик ва қуруқлик бор. Хурсанд ва қувватли қилишдаги хосияти жуда кучли бўлиб, бунга унинг кучли ҳушбўй ҳиди ёрдам беради. Шунинг учун

у бошқарувчи аъзолардаги барча руҳнинг жавҳарини кучайтиради ва уни кўпайтиради. Бу мушкдан ҳам мўътадилроқдир.

Латифлик, ёпишқоқлик ва мустаҳкамлик билан ҳушбўйликдан иборат бўлган бу сифатларнинг шартлиги юқорида билинган эди.

49. Уд

Бу ўз таърифида анбарга яқин. Лекин ундан пастроқ, мизожин эса мўътадилга жуда яқин. У барча аъзони бақувват қилади.

«ФО» ف [Ф] ҳарфи

50. Физза — кумуш⁶⁰

Бу озгина совуқ ва қуруқдир. Ёқут ҳақида айтилганлар ўқилсин. Улар кумуш сифатига ўхшайди. У сифатлар ёқутга нисбатан кумушда заифроқ.

51. Фаланжумушк — тукли райҳон

Бу лимон ўт таърифида ёки ундан бир оз заиф.

52. Фовониё — пион гул

Бу уд ас-салиб, яъни хоч оғочи бўлиб, иссиқлик ва совуқлик ҳукмларида мўътадилдир. Лекин латифлиги билан бир қаторда кучли қуритиш ва буриштириш хусусияти бор. Бу икки ҳол миядаги руҳни кучайтиришда, ундан чиқиндиларни йўқотишда пион гулининг хосиятига ёрдам қилади. Бу билан бирга, унда биргина миянинг моддасидан савдони ва балгамни суриб чиқариш ва мияга уларни қабул қилишга қаршилик кўрсатиш хусусиятини бериш ҳам бор.

Юракда руҳ учун ҳам шунга ўхшаш бир таъсири бўлса керак, бироқ у зикр этилмайди.

53. Фустуқ — писта

Бунда ҳушбўйлик ва ёпишқоқлик билан бир қаторда буриштириш хусусияти бор. Шунинг учун ҳам у юракни хурсанд ва қувватли қилса керак; шу жиҳатдан уни тарёқлар жинсидан ҳисобланади.

54. Сандал — сандал оғочи

Бунда юракни хурсанд қилиш ва кучли қилиш хусусияти бор. Унинг бу хусусиятига ундаги ҳушбўйлик, буриштириш ва нозик латифлаштириш хоссалари ҳам ёрдам қилади. Совуқлиги эса иссиқликда табиийликдан четдаги мизождагина хосиятига ёрдам қилади.

Сандалнинг оқи жуда совуқлик бўлиб, бу иккинчи даражадир, қуруқлиги эса қизиқлининг қуруқлигидан озроқ, бу ҳам иккинчи даражада. Аммо биринчининг қуруқлиги иккинчи даражанинг бошида, иккинчисининг қуруқлиги эса унинг охирида.

Руҳ бунда қаттиқлик билан бирга ёйилиш ҳаракатида фойдаланади.

«ҚОФ» ق [Қ] ҳарфи

55. Қоқулла — ҳил; 56. қирфат ат-тиб — қалампирмунчоқ дарахтининг пўстлоғи;

57. Қирфат ад-дорсиний — долчин

Буларнинг табиатлари бир-бирига яқин, иссиқлик ва қуруқликлари иккинчи даражанинг охирида. Айниқса ҳил юракни кучли ва хурсанд қилади.

Бундан илгари бошқа дори ҳақида айтилганидек, бунинг ёқимли ҳиди ва латифлаштириш билан буриштириши хосиятига ёрдам қилади.

«РО» ر [Р] ҳарфи

58. рибос — ровоч

Бунинг аҳволи цитроннинг нордон этига яқин. Табиатда ундан заиф бўлмаса ҳам, хосиятда ундан анча ванфдир.

59. Руммон ҳулв — ширин анор

Узи мўътадил. Тиниқлиги ва ширинлигидан руҳнинг мизожига ва айниқса жигардаги руҳ мизожига мувофиқ,

«ШИН» شى [Ш] ҳарфи

60. Шақоқул — ёввойи сабзи

Латиф қиздириши ва ҳўллаши билан руҳнинг қувватини оширади деб ўйлайдилар.

«ТО» ت [Т] ҳарфи

61. Туффоҳ — олма

У биринчи даражада совуқ ва қуруқдир. Юракни қувватли ва хурсанд қилишда катта хусусиятга эга. Ҳуш бўйи ва ширинлиги хусусиятига ёрдам қилади. Олма дори бўлиши билан бир вақтда озиқ ҳамдир, шунинг учун руҳни озиқлантириш ва мўътадил қилиши орқали ҳам фойда қилади. Ва уни хосияти билан қувватли қилади.

62. Тамр ҳиндий — тамаринд

Иккинчи даражада совуқ ва қуруқ. Қалбни қувватли қилади деб ўйланилади. Шу билан бирга, бу ҳол юрак мизожини бузилган ва сафроликка мойил бўлганларга хос бўлса керак. Табиатида иччи суриш бўлганлиги учун у ўз совуқлиги ва тозалаши билан мизожини мўътадил қилади.

«СО» ث [С] ҳарфида [дори] йўқ

«ХО» خ [Х] ҳарфи

63. Хайр бавво — кичик қоқила //қоқила

Бу қоқила ва қирфа ўрнида юради. Чунки, бу кичик қоқила бўлиб, катта қоқиладан латифроқдир.

«ЗОЛ» ذ [З] ҳарфи

64. Заҳаб — олтин

Бунинг ҳукмлари ёқут билан кумуш ҳукмларининг ўртасида ёқутдан паст ва кумушдан юқори. Ёқут ҳақида ёзганларимизни кўздан кечирсанг олтин ҳақида ҳам

биласан. Олтиннинг мизожи енгил ҳароратга яқин мўътадил бўлиб, таъсири хосияти биландир⁶¹.

«ЗОД» ظ [З] ҳарфи ва «ДОД» ض

[З] ҳарфида дори йўқ

«ҒАЙН» غ [Ғ] ҳарфи

65. Ғориқун — «дарахт пўкаги»

Бу биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада совуқ. Юракни хурсанд ва қувватли қилиш билан бирга барча заҳарларга қарши тарёқлик хусусияти бор⁶². Бунга ундаги латифлик билан қуйқа хилтларни суриш қуввати ёрдам беради.

ҲН ЕТТИНЧИ ФАСЛ

Юрак дориларининг соддалари ҳақида мақсадга мувофиқ сўзни тугатдик. Энди мураккаб дорилар ҳақида айтамыз.

Бу боб аввал тарёқ форуқ⁶³ ҳамда митридат⁶⁴ номи билан машҳур бўлган маъжундан⁶⁵ бошланади. Чунки бу иккаласи шундай нарсаларки, инсон мизожига мослик ва мувофиқликда, юракни қувватли қилишда, юрак сиқилишини йўқотишда ва заҳарларга қарши туришда мураккаб дорилардан ҳеч бири бу икковининг даражасига етмайди.

Бу икки доридаги фазилатларнинг сабаби иккита: Биринчи, маълум бўлган сабаблар. Иккинчи, маълум бўлмаган-мажҳул сабаблар.

Маълум бўлган сабаблар буларнинг таркибига кирувчи содда дорилардан ҳосил бўладиган таъсирлардир.

Мажҳуллари эса буларнинг аралашishiдан кейин келиб чиқувчи суратдан ҳосил бўладиганларидир.

Биринчисига мисол: биламизки, тарёқ ва митридат илошларнинг заҳарига фойдали. Чунки буларнинг таркибида у заҳарларга фойдали бўлган дори бор: булар яна чаён заҳарларига ҳам фойдалидир, чунки буларнинг ичида унга фойдали бўлган дори бор.

Яна биламизки, булар хафақонга ҳам фойдали, улар юракни, меъдани ва жигарни қувватли қилади. Чунки уларнинг ичида бу вазифани ўтовчи дорилар бор.

Иккинчисига мисол: бу иккаласининг энг шарафли таъсирлари аралашишдан сўнг ҳосил бўлади. Бу эса уларнинг инсон табиатига жуда уйғун ва мос табиатга эга бўлишларидир; булар мизож билан у табиатни қабул қилиш истеъдодига эга бўладилар. Аммо бу табиатнинг бошланиш манбаи ташқаридадир. Чунки биз содда дорилар қувватлари орасидаги нисбатлар билан вазиларнинг бу истеъдодни қандай ва нима учун вужудга келтирганлигини билмаймиз. Биз бундай сунъий бўлмаган, балки табиатда вужудга келадиган шу хил баъзи ҳодисаларни билмаймиз.

Назариячи оқиллар ишонч билан ҳукм қилиб, бу икки дорининг биринчи марта тузилиши худонинг кўрсатмаси, иноят, ваҳси ёки ваҳига ўхшаган илҳоми билан бўлган, дейдилар. Чунки қиёс бу тузилишнинг моҳиятига ета олмайди, фақат биз томондан зикр этилган даражагача ета олади.

Агар тарёқнинг бутун таъсири таркибидаги содда дорилар жиҳатидан бўлиб, аралашуви натижаси ҳосил бўладиган хусусияти туфайли бўлмаганда эди, тарёқнинг янгиси ачиган эскисидан фойдалироқ ва яна ҳам таъсирчанроқ бўларди. Ҳолбуки, иш бунинг тескарисидир. Чунки янгисининг фойдаси бор дегундек миқдорда эмас. Уларнинг асил ва махсус манфаати фақат улар етилиб ачигандан сўнг вужудга келади.

Сўнгги давр табибларига кўра, тарёқнинг ачиши у таркиб топгандан ўн йил ўтгач тўла ва етук бўлади. Жолинусга кўра йигирма йилдан сўнг бўлади.

Бу фарқ иссиқ ва ёки совуқ мамлакатларга нисбатан бўлади. Сўнгги давр табибларининг фикрича, тайёрланганига олти ой ўтмагунча тарёқдан фойда кутиш керак эмас.

Шундай қилиб, на бизда, на Жолинусда ва на Жолинусдан олдин ўтган табибларда тарёқ ва митридатдаги фойдали хосиятни аралашишдан сўнг вужудга келтириб чиқарадиган сабаб ҳақида қатъий бир қиёс ва кўргазма йўқ.

Бу ҳақда ҳозиргача ҳеч ким бирон маълумотга эга эмас. Ҳолбуки, бу иккаласида ачиш ва аралашишдан сўнг содда қисмлари хоссасининг жами, аввалгидан заифроқ бир хусусият пайдо қилади деб кутиш ва шундай қилиб, аралашиш билан содда дориларнинг хосиятларини камайди деб хавотир қилиш мумкин эди. Лекин илоҳий илҳом ва олий иноят юқоридаги натижага олиб

келди ва тажриба қилниган вақтда ундаги хусусият кутилгандан икки ҳисса ортиқ бўлиб чиқди. Шундай қилиб, қатъий равишда кутилган нарса эмас, балки гумон ҳақиқат бўлиб чиқди. Қарши фикрда бўлган табиблар тарёқ ва митридатга ҳаддан ташқари-ортиқ иссиқлик бор, шунинг учун улардан ярим мисқол миқдоридagina истеъмол қилиш керак дейдилар. Ваҳоланки, каммуний⁶⁶ ва фалофилийдан тўрт мисқол ишла-тишдан тортинмайдилар⁶⁷.

Қиёс ва қонда эса шуни тасдиқлайдики, бу икки маъжуннинг бир марта ичиш миқдоридан келиб чиқадиган иссиқлик у табибларнинг бошқа маълумотлар учун тайинланган ичиш миқдоридан келиб чиқадиган иссиқликка қараганда анча кўпдир.

Чунки мазкур тарёқ ва митридатнинг ярим мисқолида икки донақу бир тассуж асал ва уч тассуж дори бор; шунча асал ичида шунча дори бўлиши фойдали бўлади. Бу маъжунларда совуқлик дорилар бор, масалан, унга афюндек совуқлик дори қўшилади. Ачиш маъжунининг қувватини, — у хоҳ иссиқ бўлсин, хоҳ совуқ бўлсин, икки баробар оширади. Шунингдек, ачиш маъжун ҳолига келтирилган ҳўл моддада ортиқча қизишни келтириб чиқаради. Табиат тарёқни мазкур икки маъжунга қараганда кўпроқ қабул қилади, демак, ачишнинг тарёқдаги таъсири билан вужудга келган қувват бошқа икки маъжундаги қувватга баробар ёки кучлироқ бўлади, бироқ бу кучлироқ бошқа иккита маъжунни истеъмол қилишда кучли жасорат кўрсатиб тарёқни ишлатишда кучли равишда ховотир олиш даражасигача бориб етмайди. Чунки аввалги икки ғоя мазкур иккала маъжунда ҳам бор. Улар ачиса, ачиганини ишлатишдан қўрқилмаганидек, уларнинг янгисини истеъмол қилишга ҳам журъат қилина беради.

Мазкур мухолифлик қилувчи табиблар қуйидаги дориларни ичиринишда ҳам шу хил жасорат кўрсатадилар: қуқоё ҳаби, савринжон ҳаби, «сассиқ» ҳаблар ва елимлардан тайёрланидиган ҳаблар: айни замонда, Архиген⁶⁸ иёражи⁶⁹ ва Луғозиё иёражини истеъмол қилишдан қўрқадилар; ваҳоланки, бу иккита иёраждаги қуритувчи дориларнинг вазни бошқаларидан камроқ бўлиши билан бирга, уларда кўп тузатувчи дорилар бор. Мен ўзим билан улар иккови ўртасидаги фарқни кўриб чиқиб, тарёқ билан митридат ҳароратини ҳисоблаган вақтимда, тарёқнинг ҳарорати иккинчи даражанинг охи-

рида, митридатникини эса тарёқ ҳароратидан озгина пастда эканлигини билдим. Бу фарқ буларнинг таркибидаги содда дориларнинг қувватлари ва вазналарига кўрадир.

Мизож ва ачишни мазкур тарёқ ва митридатга ташқаридан кирган ҳарорат бағишлайди деб ўйлаш бекор. Чунки бу хил ҳаёл қатъий бир назарияга асосланган эмас, балки сунъий тажрибавий тахминдан иборат. Ҳолбуки, тажриба бизга тарёқ ва митридатга каммуний ва фалофилийларнинг иккисидан бирида кўрилмаган аризирлик бир ҳарорати борлигини билдирмайди.

Тарёқ билан митридатдаги кучли, яхши таъсирлар ҳароратнинг ёки совуқлигининг шиддатидан келиб чиқмайди, балки бу таъсирлар улардаги яхши ва шарафли хусусият туфайлидир. Бу хусусият бўлса уларнинг таркибидаги содда дориларнинг хусусиятидан вужудга келади ёки ташқаридан келади. Шундай бўлгач, ўйланларидек, тарёқ билан митридат бошқа дори ва маъжунлар келтириб чиқара олмаган қиздириш ва куйдиришга сабаб бўлмайди.

Мизожи мўътадил киши мазкур икки маъжуннинг қайси биридан бўлмасин мўътадил ёки совуқ вақтларда ўртача миқдорда истеъмол қилиб, кетма-кет истеъмол қилмаса ва ортиқ миқдорда қўлланмаса, булардан юракнинг қувватланишида зўр манфаатланади: саломатлигини сақлайди, хилтнинг ваболик чиришидан сақланади, хилтларнинг ёмон ҳаракатларидан ўзгани асрайди; унга заҳарлар таъсир қилмайди, ўзидаги барча қувватлар кучаяди ва умри узаяди.

Табиий бўлмаган иссиқ мизожли кишиларга иссиқ фаслларда ва иссиқ шаҳарларда бирон зарурат юз бермагунча, бу иккала маъжундан ҳам, бошқа жуварилар⁷⁰ ва маъжунлардан ҳам истемол этишга рухсат берилмайди.

Бу бобдаги дорилардан тарёқ ва митридатдан кейин аччиқ мушк дориси ва ширин мушк дориси келади⁷¹. Аччиғи кучлироқ бўлиб, мизожи мўътадил ёки совуққа мойил бўлганлар учун мувофиқ, ширини эса иссиқ бузилган мизожли кишиларга мос келади.

Мушк дориси юракни хурсанд ва қувватли қилишда тарёқдан кўн орқада эмас, бутун аъзони қувватли қилишдан эса камчилиги бор, чунки у кўпроқ таъсирини юракка кўрсатади. Унинг кўпроқ қиладиган иши

юракка шодлик бериш ва руҳни оёққа турғизишдан иборат.

Мушк дориси барча заҳарларга қаршилиқ кўрсата олмайди, балки парпига ўхшаш нарсаларга қарши фойдалидир. Ичилган заҳарларга қарши бўладиган фойдаси чақиш билан бўладиган заҳарларга нисбатан анча оз.

Ҳолбуки, тарёқ билан митридат буларнинг ҳаммасига ҳам фойдалидир.

Аччиқ мушк дорисини мўътадил қилиш мумкин. Бунинг учун аччиқ мушк дорисидан ўн мисқол нордон-ширин олманинг сиқиб олинган сувидан, нордон-ширин анор ва нордон-ширин беҳи сувларининг ҳар биридан эллиқ мисқолдан олинади. Буларни қиёмга келгунча қайнатилади, кейин уни иссиқ мизожлилар истеъмол қиладилар. Агар касалнинг мизожи жуда иссиқ бўлса, уни сув, ровоч суви ва цитроннинг нордон суви билан аралаштирилади. Мушк дорисидан бир марта ичиш миқдорига юқоридаги таркибдан уч ҳисса қўшиб ичилади. Бу таркибдан бир марта ичиш миқдори уч-тўрт мисқолдан ошмаслиги керак. Бу йўл билан катта мушк доридан ҳосият эътибори билан бўлган манфаат ҳосил қилинади ва унинг кучли иссиғини ҳам йўқотади.

Хурсанд қилувчи катта дорилар ва ширин деб аталувчи кичик хурсанд қилувчи дорилар тўғрисидаги сўз ҳам шундай.

ал-Киндийнинг⁷² муваффақият келтирувчи маъжунига келсак, бу маъжун савдодан пайдо бўлган юрак заифлигига ва меланхолия⁷³ касаллигига жуда фойдали. Аммо тозалаш йўли билан бўладиган манфаати қувватлантириш йўли билан бўладиган манфаатидан кўп. Қолган дориларнинг қувватлантириш йўли билан бўладиган манфаатлари эса уларнинг тозалаш йўли билан келтирадиган манфаатидан кўпроқдир.

Бинобарин, бу муваффақият келтирувчи маъжун савдодан бўладиган юрак сиқилиши ва меланхолия учун: у мушк дориси ва хурсанд қилувчи дори эса хафақон ва ҳушдан кетиш учун кўпроқ мувофиқдир.

ЎН САҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ

Юракка хос бўлган дорилар, юқорида қисман таркиби баён қилинган доридан ташқари, биз таркиб ва тажриба қилган қуйидаги дорилардир.

Булардан бири сиканжубин⁷⁴ бўлиб, мен буни савдодан пайдо бўладиган юрак сиқилиши ва тутқаноққа учраганлар учун туздим. У касалларни моддадан секин-секин тозалайди, моддани пиширади ва энгил бир йўсинда уни суриб чиқаради.

Нусхаси, яъни рецепти бундай: девпечак — ўн дирҳам, бистпоя-олти дирҳам, говзабон — йигирма беш⁷⁵ дирҳам, тоғжамбил, зуфо ва ер бағирлаб ўсувчи санавбарларнинг ҳар биридан тўрт дирҳамдан, сада райҳон уруғи, лимонўт уруғи, тукли райҳон уруғи, ёввойи занжабил, чиёнсимон дорунак, қизил баҳман, оқ баҳман, ҳинд маъобатри, сумбул ва ҳилнинг ҳар биридан ўн ярим дирҳам; зарпечак уруғи ва сачратқи уруғи — буларнинг ҳар биридан йигирма дирҳам; чучукмия илдизи ва сачратқи илдизидан ўн икки дирҳамдан; шакарли гуланжубиндан юқоридаги бутун ҳамма дорининг огирлиги баробарида олинади. Буларнинг ҳаммаси ўткир сирка ичида бир кеча-кундуз ивителиди; сирка эса узум сиркаси бўлиши керак. Кейин унинг устига беш ритл сув қуйиб сирканинг миқдориغا қайтгунча секин-секин қайнатилади. Агар сув кўпроқ бўлса, ўша тўғри бўлгани бўлади. Сўнг сирка сузилади. Агар гуланжубин етарли бўлмаса унинг устига нордонлиги кўтарганича шакар қўшпади, олов устида қиём қилинади, сўнг кўтариб олинади.

Унинг бир ичими — ўн беш дирҳамдан йигирма дирҳамгача. Уни ўн кун истеъмол қилинади, шунда катта фойда кўрилади.

Мазкур таркиб кўп савдоли модда бўлганда ичиш учундир. Агар бундай модда оз бўлса, бироқ бошқарувчи аъзоларда бу хилтни туғилиш имконияти бўлса, ҳамда у хилдан озгинаси вена ва артерияда ўрнашиб қолган бўлса, унга қарши мен қуйидаги шаробни синаб кўрдим.

Бунинг таркиби: сачратқи уруғи, лимон уруғи ва тукли райҳон уруғларининг ҳар биридан йигирма дирҳам, говзабон — ўттиз дирҳам, лимон ўт барги — ўн беш дирҳам, кўк гулсафсар илдизи — беш дирҳам, чучукмия илдизи — ўн дирҳам, бистфоиж ва арпабодиён уруғининг ҳар биридан етти дирҳам. Буларнинг ҳаммаси ўзига олти баробар гул сувида икки баробар ширин олма суви билан қўшиб суюқликдан дориларга нисбатан уч ҳисса қолгунча қайнатилади. Бундан сўнг сузилади ва устига шакар сепиб бундан гулоб тайёрланида-

ди ёки аввалги тайёрланганга қиёс қилиб сиканжубин тайёрланади.

Жуда аҳамиятли бошқа бир таркиб:

Мен бунӣ маъжун ва кулча, яъни таблетка ҳолида ишлатиб тажриба қилдим. Одамларнинг мизожларига кўра баъзан оширдим, баъзан камайтирдим; юракни қувватлантиришда фойдаси кўп бўлади.

Хаамири шундай: марварид, қаҳрабо ва маржоннинг ҳар биридан бир ярим мисқол, майдаланган хом ипак ва куйдирилган дарё қисқичбақасидан бир мисқолдан; говзабон беш дирҳам, олтин кукунидан — икки донақ; ёқут толқони — бир дирҳам; тукли райҳон уруғи, тоғ қора райҳони уруғи ва лимонўт уруғи ва лимонўт барглари-нинг ҳар биридан уч дирҳам; қизил баҳман, оқ баҳман, ҳинд уди, ювилган ложувард тоши, ювилган арман тоши, мастаки, Цейлон долчини, долчин, заъфарон, кичик қоқила, катта қоқила, кабоба ва мускат ёнғоғининг қо-биғи — буларнинг ҳар биридан бир мисқол; девпечак — икки ярим дирҳам; Рум райҳони — уч мисқол; парпи — бир мисқол, агар парпи бўлмаса, ўрнига биру учдан бир⁷⁶ мисқол ёввойи занжабил ўтади; Рум чаёнсимон до-рунаки — икки мисқол; сачратқи уруғи — беш дирҳам; таррак уруғи — тўрт мисқол; янтоқшакар — ўн дирҳам; қизил — гул — тўрт дирҳам; мушк — икки мисқол; ко-фур — ярим⁷⁷ мисқол; анбар-бир дирҳам⁷⁸, ҳинд мало-батри ва сумбулдан икки⁷⁹ дирҳамдан олинади.

Мана бу хаамири: ундан кулча қиладилар, баъзида уч баробар асал билан қорадилар. Ҳар иккаласи ҳам мўътадил мизожга кўра тайёрланилади ва бу таркибдан бирор нарса ўзгартирилмайди. Бузилган иссиқ мизож-ли кишилар учун ҳам, бузилган совуқ мизожли киши-лар учун ҳам тайёрланилади. Бироқ, мизожни мўъта-дил кишилар учун қилинадиган бўлса, ўз ҳолига таш-лаб қўйилади. Кулча қилинмоқчи бўлса, ҳар икки кул-ча бир мисқол оғирлигида тайёрланилади. Маъжун қилинмоқчи бўлса ҳаммасига уч баробар асал қўши-лади. Бу маъжунни ачиганидан сўнг истеъмол қилишни хоҳлаганда беш дирҳам оғирликда қорадори ва шунча янчилган қундуз қиридан қўшиш керак.

Қорадори ва қундуз қири қўшилганда энг камида олти ойдан кейин истеъмол қилинади.

Иссиқ бузуқ мизожни ҳолиб кишилар учун заъфарон ва мушкдан ярим мисқол қўшилиши лозим, биров дев-печак қисқартирилиб, унинг ўрнига тўрт дирҳам мак-

кий сано, тўрт дирҳам шоҳтара қўшилади ҳамда ўн дирҳам гул, саккиз дирҳам семизўт уруғи, беш дирҳам табошир, икки дирҳам сут чўп уруғи, уч дирҳам сандал оғочи қўшилади; бошқа дориларни эса ўз ҳолича қолдирилади. Юқорида айтганимиздек, кулчалар тайёрланади ёки кўпиги яхшилаб олинган асал билан қўшиб маъжун қилинади.

Совуқ бузуқ мизожи ошиб кетган киши учун мазкур дориларга булар қўшилади: мускат ёнғоғи қобиғлари, цитрон қобиғлари, балзам дарахти оғочи, занжабил ва мурчларнинг ҳар биридан уч дирҳам, қундуз қпридан эса икки мисқол; кофурнинг вазни камайтирилиб, ундан фақат ярим мисқол қўшилади.

Иссиқ мизожли кишига бунинг ярим ичимини бир мисқол табошир билан қўшиб олма шарбати ичида ичиш етарлидир.

Совуқ мизожли кишига эса бир ичимини бир донақ яхши ангуза билан ичиш кифоя қилади.

Ҳукмдор мансабида бўлган кишилардан бирининг мания⁶⁰ ва ваҳший жинниликка ўтадиган огир меланхолия касалини шу дори билан даволаб тузатдим⁶¹, унинг мўътадил қилиб тайёрланган таркибига бир мисқол майда туйилган анор рангли нафис ёқут қўшдим. У жуда яхши манфаатланди ва умидсизликдан улуғ иқбол томон юзланди.

Иссиқ бузилган мизож сабаби билан хафақонга ва юрак занфлигига мубтало бўлган иссиқ мизожларга хос таркиблар бор. Бу хил таркиблардан бири: сутчўп уруғи ва қобиғи, тозаланган қовун уруғи ва қобиғи, тозаланган қовоқ уруғи ва қобиғи ҳамда тозаланган таррак уруғининг ҳар биридан беш дирҳам; семизўт уруғи — уч⁶² дирҳам; марварид, қаҳрабо, маржон — буларнинг ҳар биридан бир мисқол; сандал оғочи — икки мисқол; кундурнинг қуйилтирилган ширасидан уч мисқол, агар топилмаса, кундур⁶³ чўпидан уч мисқол, ҳинд уди, чаёнсимон дарунак, ёввойи занжабил ва оқ баҳмашларнинг ҳар биридан икки дирҳам; куйдирилган дарё қисқичбақаси ва майдаланган ипак — ҳар биридан бир мисқол; кичик қоқила ва табоширдан уч дирҳамдан; кесаси олинган ва сояда қуритилган қизил гулдан етти дирҳам; заъфарон — ярим мисқол; ўндан бири баробар мушк билан, олтидан бирига тенг яхшилаб майдаланган анбар билан янчилган кофурдан ҳаммаси бўлиб бир ярим мисқол; говзабон — беш мисқол. Буларнинг ҳам

масини юқорида айтганимиздек кулча қилинади ёки олма шарбати, беҳи шарбати ва анор шарбатидан маъжун қилинадиган миқдорга баробар миқдорда қўшиб маъжун тайёрланади.

Таркиблардан яна бири гулоб бўлиб, бу шундай қилинадики, бир миқдор говзабон шираси; шунча сачратқи шираси; шунча ҳисса олма шираси; ҳаммасининг икки баробарича гул суви олиб, ҳаммасининг олтидан бирига тенг новвот қўшилади ва ҳаммасини бирликда секин-секин қиёмга келгунча қайнатилади.

Гулобни яна шундай тайёрланади: лимонўт баргини гул суви ичида қувватини олгунча қайнатилади, ёки лимон исли райҳоннинг учдан бири ёки учдан икки қисмига баробар ширасини гул сувининг ичига қўйилади. Бу гулоб барча юраги заиф кишиларга фойдалидир. Айниқса говзабон қўшилса фойдалироқ бўлади; говзабон қуруқ бўлса гул суви ичида бирга қайнатилади, агар ҳўл бўлса суви билан қориштирилади.

Агар мизожи ўткир ҳароратли бўлса, лимон исли райҳони шираси ожайтирилади, говзабон ширасини кўпайтирилади. Бошқа ҳолларда иккаласи ҳам баробар қилинади ва ундан гулоб тайёрланади.

УН ТУҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ

Савдодан келган касаллиги бўлган кишиларни бўшатиш учун аввал модда етилиши ва юмшаши керак. Бундан кейин, агар савдоли хилт бутун баданни қоплаб олган бўлса, бутун баданни тозалашга бошланади. Тозалаш учун энг мувофиқ дори шу: бир уқия девпечак, икки уқия майизни икки⁸⁴ ритл сувда секин қайнатилади. Шундай қайнатиладиги, сузилгандан сўнг ўттиз⁸⁵ дирҳам сув чиқсин. Сўнг етилган Луғозиё иёражидан олти дирҳам олинади ва буни юқоридаги ўттиз дирҳам сувда эритилади. Бу таркиб билан савдо бўшатиlmаса, маъруф девпечак қайнатмаси билан бўшатилади. Ёки саккиз дирҳам майдаланган янги Крит девпечagini сиканжубин билан ичирилади. Аммо бундан олдин моддани юқорида айтганимиздек, сиканжубин билан етилтириш керак. Агар ичак шилинишидан қўрқилса, биринчи сиканжубиндан кейин зикр қилинган гулоб билан етилтирилади.

Кучли ҳаб дориларидан бирининг таркиби:

Иёраж фикро⁸⁶ ва девпечакнинг ҳар бирдан уч⁸⁷ дирҳам; Рум райҳони, бистпоя ва «дарахт пўкаклари»-нинг ҳар бирдан ярим дирҳам; Абу Жаҳл тарвузининг этидан бир дирҳам, сақамуниё бир донақ⁸⁸, нефть тузи ва муқлдан бир донақдан олинади.

Мазкур ҳабдан афзалроқ бўлган бошқа бир ҳаб дори; Иёраж фикро, девпечак ва Рум райҳонларининг ҳар бирдан ярим мисқол, ювилган арман тоши ва ювилган ложувард тошининг ҳар бирдан чорак мисқол; ҳилд уди, мастаки ва ялпиз — буларнинг ҳар бирдан бир донақ; Абу Жаҳл тарвузининг эти «дарахт пўкаги» ва нефть тузидан чорак мисқолдан, қора ҳарбақ — бир ярим тассуж; сақамуниёдан икки тассуж.

Маълум бўлсинки, ҳарбақ қайнатмага икки донақдан бир дирҳамгача⁸⁹, ҳабга эса ярим донақдан бир донақгача⁹⁰ қўшилса, зарар қилмайди, дориларнинг таъсирини оширади.

Аммо савдо билан бирга балғам ҳам бўлса ва савдо балғамдан келиб чиққан бўлса, ҳаб билан бўшатилади; унинг таркиби шундай: турбид ва девпечакнинг ҳар бирдан бир дирҳам; тоғжамбил, Абу Жаҳл тарвузининг эти, «дарахт пукаги» ва ювилган арман тошларининг ҳар бирдан чорак дирҳам; олма ичида ёки беҳи ичида пишган сақамуниёдан бир донақ; нефть тузи ва зангори ва муқлнинг ҳар бирдан бир донақ; Рум райҳонидан уч⁹¹ донақ; ҳарбақдан ярим дирҳам⁹² олиб гандано сув билан қўшиб ҳам тайёрланади. Бу ҳаблар бу иш учун кучли ҳаблардир.

Бу ҳаблардан кучсизроқ ҳабларга келинса, энг яхшиси таркиб ва дориларни бузмай бир ичим миқдорини тиббий тахмин билан яримга ёки учдан иккига камайтиришдир.

Бутун баданни эмас, балки бош томон билан юрак томонни тозалаш керак бўлса, у вақтда шабёр ҳабларини истеъмол қилиш лозим.

Мизожи холис савдоли бўлган киши учун таркиб шундай: девпечак ва Кобул ҳалиласидан бир қисмдан; иёраждан бир ярим қисм; мастаки, хом уд ва бистпояларнинг ҳар бирдан ярим қисм; ювилган «арман тоши»дан — учдан бир қисм; Абу Жаҳл тарвузининг этидан учдан бир қисм. Бу дориларнинг ҳаммаси майда қилиб туйилади ва олма шираси билан қориштириб наҳотдек катталиқда ҳаб қилинади. Унинг бир ичими бир

дирҳамдан бир мисқолгача бўлиб, кечалари ичилади ва қовул сиркаси билан, пиширилган сиканжубин билан қўшиб наҳорлари ғаргара қилинади.

Мизожни савдоли ва балғамли бўлганлар учун: турбид, девпечак, «дарахт пўкаги» ва Рум райҳони. Кобул ҳалиласининг ҳар биридан бир қисм, иёраждан бир ярим қисм, ҳинд удидан ярим қисм; тоғжамбил, муқл ва мастакиларнинг ҳар биридан ярим қисм олиб юқоридаги сингари ҳаблар тайёрланади.

Мизожни савдо аралаш сафроли бўлган кишилар учун: турбид, девпечак, маккий сано ва шаҳтараларнинг ҳар биридан бир қисм; сариқ ҳалиладан биру учдан бир қисм; сабр икки қисм, ювилган ложувард учдан икки қисм; мастакидан биру учдан бир қисм ва гулдан учдан икки қисм олиб айтилган усулда ҳаб тайёрланади.

Шундай қилиб, юрак дорилари ҳақида мумкин бўлгани қадар қисқартириш билан айтган сўзимиз шундан иборат.

Энди шу мақолани тамомлаш учун бизга ақл бағишловчи худога ҳамд, барча набийлари ва пайғамбарларига дуо билан тугатамиз.

«ЮРАҚ ДОРИЛАРИ» ТАРЖИМАСИГА ИЗОҲЛАР

1. Автор «Тиб қонунларн» номли асарида юрак анатомияси ва физиологияси ҳақида муфассал тўхтади («Қонун», III, I-жилд, 509—510 бетлар).

2. Ибн Сино «Фардажон» қалъасидан озод бўлиб чиққанидан сўнг Али исмли бир кишининг уйига тушади. Яхъё Маҳдавий эса бу рисола шу Алининг номига ёзилган бўлса керак, деб ўйлайди (Яхъё Маҳдавий, 23-бет).

3. Нафсоний қувватлар ўз ичига идрок қилувчи қувват билан ҳаракатлантирувчи қувватни олади. Идрок қилувчи қувватнинг ўзи эса яна ташқи ва ички идрок қилувчи қувватларни ўз ичига олади.

Ташқи идрок қилувчи қувват ҳис қувватларидан иборат бўлиб, бу баъзи кишиларнинг айтишича, беш хил қувватдан иборат: кўриш қуввати, эшитиш қуввати, ҳид сезиш қуввати, татиш қуввати ва тегиб сезиш қуввати.

Ички идрок қилувчи қувват, яъни ҳайвоний қувват беш хил қувватдан ташкил топади: булардан бири: хаёл деб аталган қувват.

Иккинчиси, табибларнинг фикрловчи қувват деб атаган қувватлари. Ҳаттоқиси, ёдга олувчи ва эслатувчи қувват. Ибн Сино фикрича, табиблар учун шу учтасини билиш етарлидир.

Ҳаракатлантирувчи нафсоний қувват пайларан тортувчи ва бошаштирувчи қувватдир («Қонун», I, 132—135 бетлар).

4. Қувватлар билан таъсирлар бир-бирлари орқали билинадилар, чунки ҳар бир қувват бирор таъсирнинг бошланғичи ер қўлиб, ҳар бир таъсир ҳам бирор қувватдан пайдо бўлади («Қонун», I, 122-бет). Масалан, сув билқувва (қуввати билан) ҳам билфеъл (таъсир билан) ҳам совуқдир. Агар у қайнатилса, билфеъл иссиқ бўлади, совуганидан сўнг яна билфеъл совуқ ҳолига келади. Асал эса бундай эмас, у билқувва ҳам, билфеъл ҳам иссиқдир.

5. Ҳукамоларнинг энг каттаси дейиш билан Ибн Сино эрамингача 384—322 йилларда яшаган қадимги юнон файласуфи Аристотелни назарда тутди. Яна автор ўзининг баъзи асарларида Аристотелни биринчи файласуф деб ҳам юритади.

6. Худди шу фикр «Қонун»да ҳам айтилган: «Гавдадаги энг иссиқ нарса руҳ ва руҳнинг пайдо бўлиш ўрни — юракдир» («Қонун», I, 17-бет).

7. Ибн Сино анатомия ва физиологияга доир кўпгина назарияларни юнон табибларидан олган бўлса ҳам киши организмни идора қилувчи Платон назариясидаги уч аъзо тарафдори бўлмай, балки бошқарувчи тўрт аъзо: мия, жигар, мойк ва юрак эканлиги ҳақида ўзининг оригинал фикрини айтади («Қраткий очерк», 24-бет).

8. Ибн Синонинг ўзи ҳам шу кейинги ҳакимлар фикрига қўшилади.

9. Зуҳал — Сатурн.

10. Мен айтаман,— деб уқтиради Ибн Сино,— унсурларнинг ниҳоят даражада майда бўлакларида қарама-қарши кайфиятларнинг бирбирига таъсирдан пайдо бўлган кайфиятга мизож дейилади. Унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирига таъсир қилишлари натижасида бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мизождир. Унсурлардаги дастлабки қувват тўртта: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик.

11. Яъни хурсандлик билан хафаликда.

12. Хар бир табиий иш бир такомилдир.

13. Логиқага оид термин бўлиб, бирор нарса ёки кишида оризий (аразий) бўлмай, аввалдан ўзи (зоти)да бўлган сифат, ҳол ва хусусиятларига айтилади. Масалан, ёғочни бўйаш билан унинг ўзида бўлган «зотий» хусусиятлари устига иккинчи бир ҳолнинг юз бериши (ориэ бўлиши)ни олиб кўрсак, ёғочнинг бўйалганига қадар ўзида бўлган хусусиятларига «зотий» ва унга бўйаш орқали

қўшилган кейинги хусусиятларига «оразий» дейилади (ММ. I-жилд, 731 ва 2-жилд, 1373-бетлар).

Оризий нарсалар эса зотий бўлмай, кейинчалик бирор нарса ёки кишида ҳосил бўлган сифат, ҳол ва хусусиятлардир.

14. Руҳоний ташкилдан мақсад ақлий ҳаракат билан бир иш қилиш.

15. Нафсоний қувват турларидан бири бўлиб, идрок қилувчи қувват демакдир (Шу жойда 3-изоҳга қарап).

16. Яъни ақлий қувватнинг миядан қочиш сабабига кўра.

17. Ибн Сино юнон олими Гипократ нздан бориб, киши организмни тўрт хилт, чупончи қон (sangius), балғам (phlegma), сафро (chole) ва савдо (melanchole)дан ташкил топган деб ўргатади. Мизож хиллари шу хилтлардан бирининг кўпайиб, ортиб кетишига боғлиқ бўлиб, улар ҳозирги вақтда сангвиник, флегматик, халерик ва меланхолик деб аталади. Демак, киши мизожи руҳий фаолиятларидан бирининг кўриниши бўлиб, киши организмдаги хилтлар, яъни материя ҳолига мослашган («Қраткий очерк», 20—21 бетлар).

18. Ибн Сино «Ғамнинг моҳияти ҳақида» ва «Ғамни йўқотиш» номли рисоаларида ҳам ғам касаллигини аниқлаш ва уни қандай йўл билан даволаш ҳақида ёзади. Бу рисоаларнинг қўлёзма нусхалари кўп бўлиб, жумладан, Қоҳира ва Истанбул кутубхоналарида ҳам сақланмоқда («Тарих-и улум», 224-бет).

19. Ибн Синонинг ташқи муҳитни биринчи сабаб, яъни биринчи таъсир кўрсатувчи борлиқ ва унинг таъсири ёки сабаби орқали аъзоннинг таъсирланиши натижасида юзага келадиган сабабларни эса иккинчи сабаб дейиши бу ўринда унинг масалага материалистик ёндашишини кўрсатади.

20. Истиқро — жузъий нарсалардан умумий хулоса чиқариш, яъни индуктив метод йўли билан муҳокама қилиш демакдир.

21. Зарроқа — жами «зарроқот» — даволашга хос пуркагич (спринцовка)га ўхшаш бир асбоб бўлиб, бу билан табиблар зарар кўрган аъзоннинг ингичка ва тор йўлларида дори юборадилар (Дови, I, 2-қисм, 588-бет). Зарроқа Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» номли асарида мизрақа шаклида учрайди.

22. Луғавий маъноси ўзини кишилардан четга тортиш, ёввойилашишдир.

23. Идрок этувчи қувватнинг иши ҳам доимо нафсни ҳаракатлантирувчи қувватдан сақлашдир.

24. Яъни иссиқ мизож.

25. Гул суви — бу сўзнинг тожик-форсий тилидан ўтган исминини гулоб арабчасига нисбатан кўпроқ учрайди.

26. Бу хил ўсимлик маҳсулотлари ҳақида «Юрак дорилари»нинг XVI фаслида муфассал гапирилади.

27. Ўн олтинчи фаслнинг ёқут бобига қаранг.
28. Ўрни дейишдан мақсад унинг ташкил қилувчи бўлаклари демакдир.
29. Бу иккинчи назария эгаларини материализмга бир оз бўлса ҳам ёндашган файласуфлар дейиш мумкин.
30. Яъни жисмларнинг содда ҳолидаги ва соддаликдан кейинги — мураккаб ва такомиллашган ҳолидаги қувват.
31. Яъни илоҳий куч.
32. Мабдаъ — асос ёки бирор нарсанинг бошланиш ери.
33. Яъни имкониятдан ҳақиқатга айланади.
34. Бу фасл мазмуи эътибори билан «Тиб қонунлари» 2-китобининг «Содда дорилар қувватининг таъсирини ўрганиш тўғрисида»ги VI фаслга жуда яқин. Ҳар иккала фасллардаги мавжуд бўлган содда дорилар ҳақидаги таърифлар мазмунан бир-биридан кўп фарқ қилмайди («Қонун» II, 25—33 бетлар).
35. «Зич тузилган дори деб хусусияти латиф бўлмаган дорини тушунамиз. Масалан, қовоқ ва гипс каби» («Қонун», II, 26-бет).
36. Масалан, мум шундай («Қонун», II, 26-бет).
37. Бунга асал мисол бўла олади («Қонун», II, 26-бет).
38. Ибн Сино бу табақага қирувчи дориларни «Тиб қонунлари» II китоб 27-бетида йигирма иккита бўлишини айтса-да, санаб чиқилган вақтда «шимдирувчи» дори билан улар сони йигирма учта эканлигини биламиз. Яна шу китобда берилган изоҳга қараганда бу асарнинг Булоқ нусхасида «латифлаштирувчи» ва «ўткир»ларни қўшилиши билан, дориларнинг мутлақ таъсирига кўра бўлган сифатлари яна ҳам ошиб кетади («Қонун» II, 27-бет). Бу сифатлар сонини автор айтган миқдорга тўғри келмаслигини кейинги даврларда кўчирилган нусхалардаги йўл қўйилган хилма-хилликлардан деб ҳисоблаш мумкин.
39. Яъни йўллари тўсиб тиқилма пайдо қилади.
40. Подзаҳр, фодзаҳр, бозаҳр ва бодзаҳр шакллари ҳам учрайди. Умуман заҳарларга қарши ишлатиладиган дори бўлиб, унинг маъданий ва ҳайвоний турлари бор («Қонун», II, 49-бет).
41. «Қонун»да содда дорилар қуватининг ҳамма таъсирларини қирқ тўққизта дейилган, аммо «Юрак дорилари»да «Қонун»нинг 1877—йили Булоқ (Миср)да босилган нашридаги латифлаштирувчи ва ўткир, (яъни бола туширувчи) сифатларга эга бўлган дориларни ўз ичига олгани ҳолда, уларнинг сони эллик биттага бориб етади («Қонун», II, 27 ва 49-бетлар).
42. Л.: қивомини.
43. Софсиё ёки тоғ газакўтининг елими.
44. Тин махтум — Муҳр лойи. Бу ҳақда батафсил изоҳ олиш учун қаранг: («Қонун», II, 291—292 бетлар).

43. Бу бир-бирига яқин хусусиятдаги дорилардан бирини, яъни Таръёқ исмини — сунъий равишда тайёрланадиган хилига берилади. Иккинчисини, яъни подзаҳр исмини эса табиатда пайдо бўлиб, ёлғиз ҳолда учрамайдиган дориларга берилади. Ибн Сино буларнинг сунъий равишда ўсимликлардан тайёрланадиганларини таръёқлар деб, маъданлардан тайёрланадиганларини подзаҳр дейишини ҳам маъқуллайди («Қонун», II, 32—33 бетлар).

46. Шабёр деб кечаси ичиб ётиладиган сургиларга айтилади.

47. Хафақон — юрак сиқилиши билан келувчи касаллик. Кўпинча, юрак тез ва қаттиқ уриб, нафас олиш оғирлашади, қўл ва оёқлар учи чангак бўлиб тиришади (истерия) («Қонун», I, 439-бет).

48. Баданга ўз кайфияти билан таъсир қиладиган ҳар бир нарса баданга ўтиб унинг табиий ҳароратидан таъсирланган ҳолда, унга инсон баданидаги (кайфиятдан) кўра зиёда таъсир кўрсатмаса шу вақтда унга мўътадил даво дейилади. Агар у зиёда кайфият билан таъсир этиб, бу кайфият мўътадилликдан четга чиқса ва у таъсир сезилмаса, бу вақтда унга биринчи даражадаги дори дейилади. Агар кайфият таъсири ҳис қилиниб баданга зарар етказмаса, унга иккинчи даражадаги дори дейилади. Агар баданга зарар етказиб ҳалокатга олиб бормаса, унга учинчи даражадаги дори дейилади. Агар ҳалокатга олиб борса, у тўртинчи даражадаги дори бўлиб, заҳарли дорилар деб аталади» (Ибн аи-Нафис, 17-варақ).

49. Амлажнинг мураббоси ҳалила мураббосидан ва шу каби бошқа мурабболардан заифроқ. Амлаж сутда ивтилса, шир амлаж, яъни «сут амлаж» деб аталади («Қонун», II, 70-бет). Шу жойда дори № 19 га қаранг.

50. «Қунош» — суръний тилидан кирган бу сўзнинг асл маъноси, айрим қондалар ажралиб чиқадиган қонулар тўплами бўлиб, бу ерда тиббий тўплам китобини билдиради.

51. ал-Яҳудий деганда VIII асрнинг биринчи ярмида яшаган табиб Мосаржавайх назарда тутилади.

52. Яъни ширин лимон.

53. Бургут бити — заҳарли ҳашарот хилидан.

54. Т. да: иккинчи.

55. Қирфа — долчин дарахтининг турларидан бир хилининг қобиғи. Бу оддий долчинга қараганда дағалроқ ва ранги қорароқ бўлади («Қонун», II, 100-бет).

56. Ёш кавшовчи ҳайвонлар қорнидан олинадиган суяқлик маъносини билдирувчи панирмоя исмини Ибн Сино қуён қорнидан олинадиган ферментга ҳам беради («Қонун», II, 70-бет).

57. Ибн Сино ёқутнинг дориворлик хусусиятлари ҳақида бош-

қа асарларига нисбатан «Юрак дорилари»да муфассал гапиради, Масалан, «Тиб қонунлари»да бу дори устида махсус тўхтамайди.

58. Ўрта аср ва қадимги даврдаги авторлар қаҳрабони ўз даврларида мавжуд бўлган дарахтларнинг елими деб тушунганлар, М. В. Ломоносов эса биринчи бўлиб, қаҳрабони қадимги дарахтларнинг ердан қазиб олинadиган елими эканлигини айтган («Қонун», II, 316-бет).

59. Ўрта асрларда Хуросон Эрондаги Дашти Кавир ва Сеистон обласидан тортиб Бадахшон тоғлари, Амударё ва Қора кумгача бўлган ерларни эгаллаган.

60. Кумушнинг бошқа нарсалар билан аралаштирилган қириндиси хафақонга фойда етказadi («Қонун», II, 496-бет). Кумушнинг нитрат тузи (*Argentum nitricum* — ляписъ) ва бошқа бирикмалар СССР VIII Ф-ясига киритилган, Ибн Сино кумушни энг яхши дорилардан ҳисоблаб, қонни тозаловчилар қаторида кишининг ички аъзоларини даволашда қўллаган. Кумуш суви берилган ҳабдори (пилюля)ларни тайёрлаш ҳам шу вақтда бошланган.

61. Олтин юрак оғриқларига, юрак сиқилишига, хафақонга ва қўрқоқликка фойда қилади («Қонун», II, 663-бет). Ибн Сино олтинни энг яхши дорилардан ҳисоблаб, қонни тозаловчилар қаторида кишининг ички аъзоларини даволашда қўллаган. Олтин суви берилган ҳаб дориларни тайёрлаш ҳам шу вақтдан бошланган. (Қовнер, стр.260).

62. И.: Ҳарорати билан бирга латифлик бўлгани учун очувчидир.

63. Таръёқ (ёки тарёқ) — заҳарларга қарши ишлатиладиган жуда мураккаб таркибга эга бўлган дори.

64. Митридат VI Евпатор — Понт подшоларидан бўлиб, асримизгача 132—63 йилларда яшаган; у заҳарлар ва хилма-хил касалликларга қарши турадиган мураккаб дорини кашф қилган эди; бу дори шу подшонинг номи билан юритилиб, кўп асрлар давомида кенг қўлланиб келган («Қонун», V, 24 ва 235-бетлар).

65. Маъжун (жами маожин) сўзининг луғавий маъноси қорилган ва хамир қилинган бўлиб, ажин (хамир) сўзидан олинган. Бу термин билан таркибий қисмлари яхшилаб янчиб, эзиб аралаштиргандан кейин асалга ёки қанд қиёмига, ёки бирон бошқа шарбатга қориш орқали тайёрланадиган мураккаб дори ифодаланади; бу таркибни қориштиргандан кейин қирқ ёки ундан ортиқ, ёхуд кам кунгача ачитиш учун қўйиб қўйилади («Қонун», V, 234-бет).

66. Қаммуний — мураккаб дори бўлиб, таркибига кермон зираси кумин, сирка, сузоб барги, мурч, анбар, арман бураси ва асал киради («Қонун», I, 445-бет).

67. Фалофилий — мураккаб дори бўлиб, таркибига қора ва оқ мурч, балсом дарахт, анбар, петрушка уруғи, асал ва бошқалар киради («Қонун», I, 449-бет).

68. Архиген. Траян (эрамизнинг 117-йилида вафот этган) подшоҳлик даврида Римда яшаган табиб.

69. Иёраж — юнонча сўзнинг арабчалашган шакли бўлиб, Ибн Синонинг айтишича, тузатувчи сургининг исмидир. Луғавий маъноси илоҳий дори демакдир. («Қонун» V, 66 ва 243-бетлар).

70. Жуворишн, жами жуворишнот — форсча гувориш ёки гуворишнинг арабчалаштирилган шаклидир. Бу сўз форсчада «овқатни ҳазм қилмоқ» маъносида бўлган гуворидан феълидан олинган, шунинг учун жувориш сўзининг луғавий маъноси «ҳазм қилиш» демакдир. Жуворишлар ҳам маъжунларга ўхшаш бўлади; лекин уларнинг бошқа хил маъжунлардан фарқи шуки, улар меъдада узоқроқ ушланиб турсин учун таркибий қисмлари жуда майдалаб юборилмасдан йирикроқ қилиб янчилади. Бундан ташқари, жуворишлар доимо мазали қилиб тайёрланади, бошқа маъжунлар эса ширин ҳам, аччиқ ҳам бўла беради.

71. Мушк дорилари ҳақида «Қонун» китобининг 40 ва 41-бетларига қаранг.

72. ал-Киндий (Абу Юсуф Яқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий) — араб файласуфи ва табиби, 870 йили вафот этган.

73. Меланхолия сўзи юнонча («melanchole») бўлиб, «савдо» хилтига айтилади. Киши организмда савдо хилтининг ошиб кетиши натижасида юз берадиган касаликка «савдойи» ёки «меланхолик» деб аталади (Бу ҳақда «Қонун», III китобининг, I-жилди, 126-бетига қаранг).

74. Асал ёки шакар билан сиркадан тайёрланадиган ичимлик.

75. Т. ва И. да: ўн беш дирҳам.

76. И. да: икки мисқол.

77. И. да: бир мисқол.

78. Т. да: бир мисқол.

79. Т. да: бир.

80. Маниянинг маъноси йиртқич жинилик бўлиб, унга учраган киши бутунлай ҳаяжонли бўлади, ўзгаларга ташланади, йиртқичлик ва бекорчи ҳаракатлар, қилади. Унинг қараши кўпроқ йиртқичлар қарашига ўхшайди ва шу билан бирга унда иситма бўлмайди («Қонун», III, I-жилд, 122-123 бетлар).

81. Ибн Синонинг меланхолия касали билан оғриш натижасида ўзи пи ҳўкиз деб тасаввур қилган йигитни тузатганлиги ҳақида таърихий воқеа шу вақтгача афсона деб келинар эди («Чаҳор мақола», 82—84 бетлар). Эндилликда авторнинг бу асардаги сўзлари ва ёзиб қолдирган рецепти унинг меланхолия касаллигини тузатганлигига далил бўлади. Автор меланхолия касаллигига учраш билан баъзан ўзларини подшоҳ, ҳайвон, шайтон, қуш ё иш асбоблари деб хаёл қилувчи кишиларни бир неча марта тузатган. Бундай касалликларнинг белгилари дориси ва даволаш усули ҳақида муфас-

сал гапирган («Қонун», III, 129-бет; V, 57 ва 165-бетлар). Муҳаммад Замон Танқобунӣ ва Муҳаммад Боқир каби Шарқ табиблари XVII асрда ҳам бу рецепт билан меланхолия касалини тузатганлар (Тухфат ал-муъминин, Ҷз ФА ШИ қўлёзма асарлар фонди, инв. № 721, 4376-438 а-варақлар).

82. И. да: тўрт.

83. И. да: кадар.

84. Т. да: бир ритл.

85. Т. да: йигирма.

86. Иёраж фиқро, яъни аччиқ иёраж. Асосий таркибий қисми сабр бўлгани учун мазаси аччиқ бўлади («Қонун», V, 66-бет).

87. И. да: учдан икки.

88. И. да: чорак дирҳам.

89. И. да: дирҳамдан кам.

90. И. да: ярим донақ.

91. И. да: бир.

92. И. да: донақ.

ИБН СИНОНИНГ «ТАДБИРДА ЙЎЛ ҚЎЙИЛГАН ҲАР ХИЛ ХАТОЛАРГА ҚАРШИ ЧОРА КЎРИШ» РИСОЛАСИ

Олам эгасига миннатдорлар олқиши, барча элчиларига эса, унинг мақтови бўлсин¹. Шайхурраис Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино дейди: Сўнг, Олий ҳиммати ва насл-насаби, ҳақиқий илмларга муҳаббати ва улардан ғоят тўла баҳрамандлиги, шу хил илм аҳлини рўёбга чиқариши ва улар қаерда бўлмасинлар, барчаларига бирма-бир таълим бериши билан донг чиқарган шухратли шайх Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳлий жаноблари менга юсак илтифот кўрсатиб ўз яқинлари қаторига қўшгач², берган илмий буйруқларидан бирида инсон баданига етишган турли зарарларни йўқотиш борасида бир китоб тузишга амр қилди. Чунки у тиббий китобларни диққат билан қараб чиққанида шу нарса маълум бўлибдики, уларда асосий эътибор (кишиларни) зарарли ишлардан сақлашга қаратилиб, ўзини тия олмайдиган ва буюрилган нарсаларнинг тескарисини қиладиган одамлар дучор бўлиб қоладиган (ҳолатларнинг) тадорукини кўриш тўғрисида ҳеч нарса айтилмаган экан. Унинг олиймақом буйруғини жон-дил ва итоат ила қабул этдим ва валлий неъматимга бўлган итоатим баракасидан муваффақият тиладим, ахир усиз менинг қобилиятим ҳеч эди. — Тангридан мадад сўргум, ўз ёрдамини аямас!

БИРИНЧИ МАҚОЛА

Турли-туман хатолар тўғрисида

Мақолани бошлайман ва дейман: модомики соғлиқ, бошқа китобларда кўрсатилгани ва тушунтирилганидек, мизожнинг³ мўътадиллигига⁴ ва тузилишнинг тўғрилигига боғлиқ экан, бу жуда муҳимдир: уни сақлашга

баъзи ишларни мўътадиллаш (тартибга солиш), баъзи ишлардан эса чекиниш орқали эришилади.

Баъзи ишларни муътадиллаш

У ҳавони мўътадиллаш, овқатни тартибга солиш ва ичимликни тартибга солиш, уйғоқликни тартибга солиш, уйқуни тартибга солиш, нафсоний ҳаракатни тартибга солиш, истироҳат ва сукунатни тартибга солиш, бадандан бўшатиладиган нарсаларни тартибга солишдир. Баъзи ишларда чекиниш (аъзоларни) эзадиган ҳамда синдирадиган, кесадиған ҳамда тўлдирадиган, қовурадиган ҳамда куйдирадиган ва иритадиган ҳамда хоҳ совуқ, хоҳ иссиқ бўлсин, ўлимга сабаб бўладиган ёмон мизож туғдирувчи нарсалардан ва ўз хосияти билан мизожга акс таъсир қилувчи нарсалардан чекинишдир.

Бу айтилганларнинг ҳар бири бир умумий жинс ҳисобланиб, унинг замиридан турлари билан ажралиб турувчи навлар ва хосиятлари билан ажралиб турувчи синфлар келиб чиқади. Биз буларни оидинлаштиришимиз ва кўпайтиришимиз* ҳамда маълум бир чегарадан чиқувчиларнинг турларини ҳисоблашимиз, шунингдек, қандай хатоликлар бўлишини бирма-бир ва мизожма-мизож кўрсатиб, уларга қарши турадиганларни ҳам бир-бир санаб чиқишимиз зарур. Буни биз мантиқий нуқтаи назардан баён қилишимиз керак, зеро бу китобдан мақсадимиз ҳам, бизга амр қилинганидек, қисқалик бўлиб, илмининг⁵ ҳақиқий томонини изоҳлаб ўтирмай, амалий чораларнигина баён қилиш ҳамда олдин биз етарли даражада (баён) қилган ва бурунчилар иноят сарф қилган нарсалар ҳақида сўзлашдан четланмоқ эди. Шунга биноан, биз кишилар сақланиши керак бўлган нарсалар билан шуғулланиб ўтирмай (йўл қўйилган хатони) тузатадиган нарсалар билан шуғулландик. Биз ҳозир содир бўладиган хатоларнинг турларини қисмларга ажратиб йўли билан эмас, балки умумий тарзда синфлаштириш ва жамлаш йўли билан санаб чиқишимиз зарур. Сўнгра бобма-боб батафсил баён қиламиз. Энди (гапни) ҳавони мўътадиллаштиришдан бошлаймиз.

Ҳавони мўътадиллаштириш

Абу Али дейди: Ҳаво (сўзи) тиббий китобларда умумий ва хусусий тарзда ишлатилади.

Умумийси — бу муштарак ҳаво бўлиб, хусусийси ҳаммомдир, Шунинг учун ҳаммом ҳақидаги гап ҳаво тўғрисидаги сўз бобига киради. Ҳозир эса умумий ҳаводан бошлаймиз.

Деймизки, ҳавони мўътадиллаш қуйидагиларни тақозо этади: унинг иссиқ-совуқлигини мўътадиллаш ҳамда денгиз томонларда (унинг) намлигини, дашт ва чўл томонларида ва тоғларда эса (унинг) куруқлигини мўътадиллаш; шунингдек куз фаслида ёки ҳаммомга киришда бўладиган иссиқдан совуққа ёки совуқдан иссиққа ўтишни мўътадиллаш; сассиқдан хушбўйликка ёки хушбўйликдан сассиқликка кўчишни мўътадиллаш; шимолдан жанубга; жанубдан шимолга, бир мамлакат мизожидан бошқа бир мамлакат мизожига кўчишни мўътадиллаш: вабо келтирувчи сасиш, — ҳаводаги сасишни назарда тутаман, — вақтида (қилинадиган ишларни) мўътадиллаш. Агар вабо ҳаводаги сасиш туфайли бўлса, ундай (ҳаво)нинг ичга тортишдан ўзни сақлаш керак. (Ҳавонинг) қамалиб қолиши ва ҳаракатини мўътадиллаш лозим, чунки тўхталиб қолган ҳавода вабонинг ўзи бўлмаса, ҳам, иссиқ сасиш туфайли вабога ўхшаш ўзгаришлар келиб чиқади, чунки вабо бошқа сабаблардан келиб чиқади, ёки иситмага сабаб бўлувчи совуқлик кайфиятга олиб келадиган (ўзгаришлар юз беради). Доимий ҳаракатдаги ҳаво туфайли ҳам баданларда турлитуман офатлар бўладик, уни ўз бобида алоҳида текшираемиз. (У туфайли) мавзулардан тоза жойларга нфлос чанг ва буғларнинг келиб қолиши (эҳтимолдан) ҳоли эмас.

Ҳаммомни мўътадиллаш

Ҳаммомни мўътадиллашга келсак, у қуйидагилардан иборат: ҳавосини мўътадиллаш ва унга киришни тартибга солиш керак, токи дафъатан бўлмасин, сувини мўътадиллаш керак, токи у чучук бўлсин, шунингдек, жуда иссиқ ҳам, совуқ ҳам бўлмасин, (Ҳаммомда) туриш ҳам мўътадил бўлсин; ундан чиқиш, уқалаш, ишқаш ва ювиниш тартибини мўътадиллаш лозим.

Сўнг (ҳаммомда) кескин ҳаракатлар қилишдан, жинсий алоқадан сақланиш керак. Кириш вақтини мўътадиллаш керак, токи қорин жуда оч ва бўм-бўш, шунингдек, жуда тўқ ва тўла ҳам бўлмасин; оғир ҳаракат, қон олдириш, сурги қилиш ёки кўп жинсий алоқа

каби қувватни пасайтирувчи нарсалардан сўнг ҳам бўлмасин. Сўнг ундан чиқишга шошилилмайдн.

(Ҳаммомга) шунчаки тушилмасдан, (унда) узоқ вақт қолинади ва иссиқ жойда ўтирилиб узоқ терланади. Шундай қилиб, биз ҳавонинг кайфиятлари ва уни мўътадиллаш ҳақида қисқача гапирдик.

Овқатни мўътадиллаш

Миқдорда: кўпроқ ёки камроқ бўлиши мумкин; сифатда; иссиқроқ ёки совуқроқ, қуруқроқ ёки намроқ; таркиби⁶ ортиқ даражада заиф бўлиб, тез бузилувчан бўлади, масалан, сут ёки ёмғир суви каби; ёки таркиби ниҳоятда (тигиз) маҳкам бўлади, масалан, гуруч ёки жўхори каби; ёки қўрга кўмиб пишириладиган (кўмач) нон каби ёқимсиз, ёки жуда ёғлиқ нарса каби сермой, ёки ёғлиги ўзгар (иб бузил) адиган нарса каби бадбўй, ёки пиёз ва саримсоқ каби (таъми) ўткир; ёки аччиқ бодом каби аччиқ, ёки ўткир сирка каби нордон, ёки ҳалим⁶ ва балиқ каби елимшак ёки жийда, чилонжийда ва беҳи каби дагал ва буриштирувчан, ёки фолуда⁹ ва араб елими каби силлиқ, ёки мизожнинг ҳўл ёки қуруқлигига қараб таъсири турлича бўлган ловия ва тут каби ел пайдо қилувчи ёки совуқлиги ва ҳўллиги туфайли ел берувчи қатиқ кабилар.

Овқат ейишнинг тартибини тузатиш, бири устига иккинчисини ейишнинг тўғри йўриғи ва тартибдағи хатолар

Агар жуда тез ҳазм бўлувчи нарса секин ҳазм бўлувчининг ортидан борса, у ҳолда тез ҳазм бўлувчи ундан олдин ҳазм бўлади, бироқ тагида секин ҳазм бўлувчи тургани учун нарига ўтиб кета олмайди. Шунингдек, секин ҳазм бўлувчидан олдинги сирғалувчи овқат ёки таом билан бирга ёки ундан олдин ё кейин ичилган сурғи, ёки таом устига беҳиники каби ширалар (пишиш), меъдада туриб қолувчи кашинч каби нарсалар (истеъмом қилиш), ёки кутилаётган бузилишга ёрдам берадиган нарсалар ейиш, масалан, камрам устидан саримсоқ ва сут устидан пишлоқ, бунда биринчиси тез сасийдн, иккинчиси тез ивийдн, аралаш қилинган (овқатнинг) бузилиши унинг сасишга ёки ивишга ёки туриб қолишга қобилиятлилиги билан, шунингдек сир-

ғаниб ёки сиқилиш ёки сурилиш ёки бошқа усул орқали пастга тушишга тайёрлиги билан бўлади. Аралаш қилинган (овқат) бузилишининг бошқа бир тури (моддалардаги) алоҳида хусусиятларга боғлиқ.

Таом истеъмол қилишни тузатиш йўриғларидан бири унинг вақтидир. Биринчиси (пастроққа) тушгандан кейин иккинчисини тановул қилинади. Бирор тасодикий (аразий) сабаб ёки касаллик билан боғлиқ бўлмаган табиий очлик сезилганда, тановул қилинади. Шунингдек, таом унга айланиб кетиши хавфи бўлган хил¹⁰ меъдадан чиқарилган бўлса, тановул қилинади; масалан; меъдасида сафро бўла туриб қатиқ ичишда шундай қилинади. Кечаги овқат эҳтиёжи билан қилинадиган бадантарбия тугагач ҳам, ейила беради.

Ҳазми яхшилаш йўриғларидан бири

Киши ўзининг ҳаракат, сукунат, уйқу ва уйғоқлик ҳолатлари устидан эътибор қилишидадир, токи узоқ вақт ҳаракат натижасида (қориндаги овқат) чайқалмасин ҳамда ҳазм бўлгач, узоқ вақт ҳаракатсиз қолиши туфайли (овқат) етилмай ҳам қолмасин. Уйғоқлик ҳаракат каби, уйқу сукунат кабидир. Рухий ҳолатлардан ғазаб ҳам (беҳад) шодланиш ва шунга ўхшашларга эътибор бериш ҳам шулар жумласидандир. Чунки ғазабланган кайфиятга иссиқлик овқат зарарли, ғамгиниға қуруқлик овқат зарарлидир. Хурсандлик (ҳолат) устиға ҳўл мизожли овқат (ейилса), ортиқчалликка, яъни тўрт хилтнинг муштарақ кўпайишиға олиб келади.

Шунингдек, қаттиқ хавф ёки беҳад лаззат вақтида совуқлик (овқат) зарарлидир. Сукунатда кўп (овқатланиш) ва ҳаракатда ози ҳам (зарарлидир).

Шаробға келсак, уни истеъмол қилишни тузатиш ҳам юқоридаги важҳлар юзасидан бўлади. Шароб деб сувға ва маст қиладиган нарсаларға, шунингдек, шинилар ва мева сувларига айтилади. Бу ерда ҳам мақсадимиз сув ва бошқа (ичимликлар) ҳақидадир. Биринчидан, сувлар хусусида гапириб, уни истеъмол қилишни тузатиш ҳақида сўзлаймиз. Унинг миқдори лозим бўлганидан юқори ҳам, лозим бўлганидан паст ҳам бўлмасин. Унинг сифатиға келсак, у суюқ, енгил вазнли, ҳидсиз, таъмсиз, иссиқ ва совуқни тез қабул қилувчи, чет нарсалардан тоза ва чучук лой устидан оқаёт-

гап дарё суви бўлиб, чиқаётган манбаидан узоқлашиб, қуёш ва шабадага тўш очиб тез оқувчи бўлиши лозим. Дарё қанчалик катта бўлса, суви шунча яхши бўлади. У хусусият жиҳатидан чучук ҳамда меъда оғзидан, қовурға кемирчаги остидан тез тушиб кетадиган, сийдик билан тез чиқувчи ва терга айланувчидир.

Мабодо, сув балчиқли, олтингургуртли, зокли, аччиқтошли, мисли, зангорли, зирнихли бўлса ёки бирорта бошқа маъданнинг қуввати бўлса, у турли касалликлар келтириб чиқаради.

Маъданли сувларнинг яхшиси унинг темнрлигидир. Тузли, шўр ва нордон сувлар ҳам шулар жумласидан.

Сув истеъмол қилишнинг вақтига тегишли мувофиқлаштиришга келсак, уни оч қоринга ёки тўйиб овқат еб бўлинган заҳоти ичмаслик керак: шунингдек, оғир ҳаракатдан сўнг, киши баданини ғоваклаштириб бўшаштирувчи жинсий алоқа ва ҳаммом кабилардан сўнг ва кишининг табиий ҳароратини ҳаддан ташқари кўтарилишига таъсир қилувчи ғазаб ва қувонч каби сабаблардан сўнг ҳам мумкин эмас. Овқат суйилиб енгиллашганда ва уни сингдириб ўтказиш учун эҳтиёж бўлганда ҳамда ўткир касалликларни даволаш олдидан (ичса) бўлади.

Бошқа шаробга келсак, уларнинг жавҳарини мувофиқлаштиришнинг турларидан бири миқдорларига тегишлидир. (Ичимликнинг) кўпи бир-бирига зид икки ишни бажаради; иссиқ (мизожли) баданларда сафронни ёки иссиқ қонни кўпайтиради ёки уларни қиздиради, ёки саситади ёки аъзоларнинг ич-ичига оқизади. Совуқ (мизожли) баданларга эса, биз қўйида тасвир этадиган совуқ ва рутубатли таъсир кўрсатади.

Унинг сифати (кайфияти)га келсак: иссиқ мизожлиларга бериладиган жуда аччиқ ва қуюқ бўлмасин; совуқ мизожлиларга бериладигани жуда тахир ва суюқ бўлмасин; мўътадил мизожлилар ичадигани эса аччиқлик, ранг, бадхўр таъмлик ва ҳид жиҳатидан ҳам (меъёрдан) ошиб кетмасин; балки улар учун мақбул ҳидли, тилдан ўтаётганида мазаси ёқимли туюлиб ёки буриштирувчи, ёки аччиқ, ёки нордон маза сезилмайдигани (мос келади).

Иссиқ мизожлиларга энг маъқули нордонроқ узумдан қилинган оқ суюқ (шаробдир). Совуқ мизожлиларга эса қизил, узоқ сақланган, тиниқ ва ўткир ҳидлиси маъқулдир. Мизожли мўътадилларга мўътадили (бўл-

син). Сув аралашгани иссиқ ва қуруқ мизожли кимсага фойдали; асаби заиф ва рутубати кўп кимсаларга эса зарарлидир. Шароб ичиш вақтини муваффиқлаштиришга келсак, оч ва бўш (қоринга) уни ичиш, айниқса иссиқ ва қуруқ мизожлилар учун ярамайди. Шунингдек, овқат ва ўткир мазали емаклар устига бўлмасин; бош оғриқ ёки оғир¹¹-нафас сиқилиш ортидан; кўз оғриғи бошланаётганда ёки уч тур содда толиқишлар¹², яъни чарчаш, тамаддуд¹³ ва яра туфайли бўладиган толиқишлардан бирортасида ҳамда (толиқишнинг) мураккаб турларига мубтало кимсаларга, бадан тешикларининг бўшашиб ғоваклашувига ва туғма ҳароратнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлувчи аҳвол юз берган кишиларга ҳам ичиш (мумкин) эмас. Хуморлик устига ҳам (ичилмасин), чунки бу зарарли, ўйлаганларидек фойдали эмас.

Ҳаракатга келсак, сафарлардаги ҳаракат, бадантарбия, жинсий алоқа (уни бўшалиш бобига жойлаштирилса ҳам дурустроқ бўларди, бироқ шу бобга киритишга раъй қилдик) ва нафсоний ҳаракат унинг жумласидандир.

Сафарлардаги ҳаракат тўғрисида алоҳида рисола¹⁴ қилганмиз ва унда бу ҳақда шарҳи билан ёзилган.

Бадантарбияга келсак, унинг тўғри амалга ошиши миқдори билан боғлиқ, токи у чарчатадиган даражада узоқ бўлмасин, жуда оз ҳам бўлмасин. Унинг сифатини (мўътадиллаш) шуки, жуда шиддат билан қилинмасин, чунки уни қисқартирилса ҳам узоққа ўхшаб қолади; лекин кучсиз ҳам бўлмасин, чунки уни узоқ давом эттирсанг ҳам озга ўхшаб қолади. Вақти: ички аъзолар ҳамда томирлардаги¹⁵ биринчи таом ҳазм бўлгандан сўнг ва иккинчи таом олдидан қилинадн. Лекин таом устига ва тўлиқ¹⁶ қоринга (мумкин) эмас; шунингдек, ҳаддан ташқари оч қоринга ҳам (мумкин) эмас — худди рўзадагидек овқат ейилганига анча вақт ўтиши муносабати билан бўладиган очликни назарда тутаман. Яна у муқаддам қилинган сурғи, жинсий алоқа қилиш, бурундан қон оқиш, қон кетиш, сийдикни ҳайдаш ва яра ёрилиш каби ҳодисалар натижасида бўладиган бўшалишлар устига ҳам бўлмаслиги (керак).

Агар куч талаб қилувчи зарарли ҳаракатга зарурият бўлса, унинг (юқори даражасига) мулоимлик билан, аста-секин етилади. Жинсий алоқа ҳаракати қорин мутлақо бўш ҳолда қилинмаслиги лозим, акс ҳолда у

сафрони ва бошқа нарсаларни қўзғатиб юборадики, уларни кейинчалик эслатиб ўтамиз. Бундан ташқари, жуда тўқлик устига ҳам, қон олдириш, ични суриш ва чарчатадиган ҳаракатдан сўнг, ёки иситма, ҳушдан кетиш, у ёки бу турдаги заифлик ортидан ҳам бўлмасин, ёки ҳазми оғир пишмаган таомлар устига ҳамда давомли буйрак касалликлари устига масалан: тош пайдо бўлиши, сийдик тўхтамаслиги ва унинг ачитиб келиши ёки тутилиб қолиши ҳамда диабет касаллиги рўй берганда ҳам қилинмаслиги керак.

Шунингдек, ниқрис, ирқаннасо ва шунга ўхшаш бўғинларда бўладиган бошқа оғриқларда, ҳис ва ҳаракатнинг увушиш ёки сезмай қолиши ва фалаж каби офатларга учраганда, қўз оғриги ва эшитишнинг заифлашуви устига, манийнинг чиқиши табиатан қийинлашганда ҳам қилинмасин; яна кўнгил тортмаган кимса билан ёки шаҳват истагисиз зўрма-зўракига ҳам қилинмасин. Ким қуруқ мизожли, хусусан, унинг совуғи бўлса, ёки таносил аъзолари совуқ, ёки кўрпниши ориқ, яратилишдан аслий аъзолари заиф бўлса ҳам (мумкин эмас). Шунга ўхшаш (алоқага) ўрганиб қолган кишига агар унинг шаҳвати шиддатланиб турса ҳам, алоқа қилинганига узоқ вақт ўтган бўлса ва айниқса, у киши бекор, нози неъматда яшаган бўлса ҳам бадани серҳосил ва кўп қонли бўлса, уни тарк этиш ҳам зарарлидир. Нафсоний ҳаракат тўғрисида эса уйғоқлик ва уйқу (боби)дан сўнг сўзлаймиз.

Уйқу ва уйғоқлик ҳамда уларни тўғри тартиблаш йўллари

(Уйқу) ўз вақтида бўлсин, мен меъдада овқат миқдори бирмунча енгиллашиб қолган (вақтни) назарда тутаман. Фараз қилинган вақт миқдори таъбга ва мўътадилликка қараб (белгиланади). У 12 соатга яқин, бунинг кўп қисми кечасига ажратилади. Агар бадан ғизоланган бўлса, унинг бир ёки икки соатини кундузга ўтказса ҳам бўлади. Лекин (бадан) ғизоланиши бўлмаса, (кундузги уйқунинг) озгинаси ҳам керак эмас. Аммо дам олишни вожиб қилувчи қаттиқ чарчаш, ориқ ғазабланиш, фикр қилиш, ғам каби сабаблардан бирортаси бўлса, кундузги уйқунинг зарари йўқ.

Ҳаддан ташқари кўп уйғоқлик (ухламаслик), хусусан, ориқ бадан ва иссиқ мизожлар учун зарарлидир.

Ҳаддан ташқари кўп уйқу, ҳеч шаксиз, семиз, тўлиқ баданларга зарарлидир.

(Баданни) бўшатиш ва аксинча, (унда суюқликларни) ушлаб қолиш ва унга ўхшашлар бобига қон олиш, сурги қилиш, тер, сийдик ва маний чиқариш киради. Манний чиқариш ҳақида сўзлаб ўтдик.

Қон олиш бирор заруриятдан келиб чиқиши керак ва кишининг ёшига, одатига, табиатига ва қувватига ҳамда мавсумга қараб қилиниши зарур. У — ҳаракат, тўлиқлик, жинсий алоқа, ҳаммом ва чарчашдан сўнг зарурат бўлмаса, қилинмаслиги керак. Кўп сув ичиш ва хилтларни қўзғовчи ичимлик ичишдан сўнг ҳамда меъда ва юрак заифлиги устига ҳам имкон борица қилинмаслиги керак.

Оғриқларни босиш ирода этилганда, шундай ҳаракат қилинсинки, қоннинг (чиқарилиши) зарур (бўлган миқдори) икки ёки уч мартада чиқиб кетсин. Сўнгра (беморни) тинч қўйилади, аммо агар имконияти бўлса ухланилмайди. Агар айтганларимизга хилоф иш тутилса, (бошқа) касалликларга шароит туғиладики, улар ҳақида кейинчалик айтамиз.

Сўнг. Табиий (зарур) миқдордан ортиқча қон олиш оғритиб турувчи иллатнинг, унинг моддаси қандай бўлмасин, тузалишини тезлатади. Бироқ туғма ҳароратнинг барқарорлиги қонга боғлиқ, ҳаётнинг барқарорлиги эса туғма ҳароратга боғлиқ. Шунинг учун энг яхшиси ва энг маъқули эҳтиёт бўлиш ва тадорукини қилишдир.

Сурги қилишга келсак, уни бадан қувватли пайтида ва унинг сургига ҳожати бор пайтида қилиш керак. Шунингдек, уни зарарли ғолиб хилтни суриб чиқарадиган нарса воситасида яхши эътибор билан амалга ошириш керак. Ундан олдин ёки кейин қаттиқ ҳаракат ёки жинсий алоқа бўлмасин; унинг устига кўп сув ичилмайди, меъдада овқат кўп бўлганда ҳам (сурги) қабул қилинмайди; шунингдек, унинг устига овқат, агар ич суриши тўхталмаган бўлса, ейилмайди. Ўша куни таом ва ичимликлар енгиллатилади ва ҳар иккисининг мумкин бўлгани қадар (ози) билан кифояланилади¹⁷.

Бу бобга тааллуқли нарсалардан бири сурги ичиб, ичи сурилмаган ёки керагидан ортиқча миқдорда сурилган кимсанинг тадорукини қилишдир.

Энди қўсишга келсак, унинг ортиқчаси хилма-хил бузилишларни келтириб чиқаради, лекин уни ўз вақти-

да қилинса, катта фойдаси бор. Баъзиларга оч қоринга ва баъзиларга овқат устига жуда фойдалидир. Умуман (қустириш учун) яхши вақт қишдир.

Сийдикни юритишга келсак, у ҳам ҳаддан ошиқ бўлмасин, шунингдек, оз ҳам бўлмасин, Терлатиш ҳам шундай.

ИККИНЧИ МАҚОЛА

ҲАВО ТЎҒРИСИДА

Иссиқ ҳаво қалбни қизитувчи, баданни бўшаштириб ғоваклаштирувчидир.

У тигиз бўлиб, ўт (сафро)нинг сасиши, бурундан қон кетиши, бош оғриқ, ва ўткир иситма касалликларига шароит тайёрлайди. Табиий мизожи иссиқ (кимса) лар учун ҳамда табиийликдан чиққан мизожи совуқ (кимсалар) учун оз зарарлидир. Кимда унинг тескариси бўлса, кўп зарарлидир, эҳтиёткорлик билан сақла- ниш ва ўзни ҳимоя қилиш керак ва ҳоказо.

Иссиқ ҳаво таъсир қилган ва ундан зарарланганлар тўғрисида

Иссиқ қуруқ (мизожли) ориқ баданлилар бир кун- лик иситмага ёки сасишдан келиб чиқадиган иситмага учрайдилар ва улар ингичка оғриқ касаллигига учраш- лари ҳам эҳтимол. Шунингдек, улар бош оғриқ ва бу- рундан қон кетишга учрайдилар ва ҳоказо. Совуқ нам бадан эгалари енгил бош оғриққа, диққинафасликка, бўғинларнинг заифлашувига ҳамда ҳаракатнинг қийин- лашуви кабиларга учрайдилар, улар мўътадиллангунча даволашшади.

Давоси: кимга ушбу (ҳаво) зарар етказган бўлса, унга кофур, сандал ва гул суви ҳидлатиш зарур; юзи, иккала оёғи ва иккала қўли совутилган гул суви ёки совуқ сув билан чайилади; ҳисримий, нишуқий¹⁸ ёки кишкия¹⁹ каби енгил латиф нордон емак едирилади. Юрагига семизўт²⁰, сандал, гул суви ва кофур боғлана- ди, совуқ (мизожли) хушбўй нарсалар искатилади. Ме- ва ичимликларидан нордон шароблар ичирилади. Сўнг кузатилади; улар хилтларнинг бирортаси ҳаракатла- наяптими? Ҳамда у (одам)ларда буғлар буғланаяпти-

ми? Хилтларнинг ҳаракатиға аъзолардаги кўчувчи оғриқлар ва ҳаракатдаги ланжлик, хусусан, агар хилтлар оғир ва нам бўлса ҳамда худди нпна санчилгандек оғриши ва мушакларнинг ачишуви, хусусан, агар хилтлар сафродан иборат бўлса, далолат беради. Буғларга бошнинг ғувиллаши, кўзнинг тиниши ва муттасил бош оғриқ, айниқса, миянинг орқа томонидан енгил оғриқ билан бошланса, далолат беради. Тиқилмаларнинг²¹ ва енгил бош айланишининг келиб чиқиши ҳам бунга таъкидлайди. Агар оғир хилтлар безовталанса, қандай бўлмасин, қон олиш фойдалидир.

Сафроликка келсак, у ҳолда, бўшатилш сафро бутунлай бўшатилгунча бўлмаслиги зарур. Ўша сўндирувчиға қўшиладиган нарсалар: тол шираси, тамаринд, чилонжийда талқони, нишуқ, манн²² шираси ва шунга ўхшаш нарсалардир.

Агар хилтлар кўп эмас, деб фараз қилингани ҳолда, ҳаракат пайтида азоб берса, совитувчилар ёрдамида тинчитиш билан шуғулланиладн. Уларни сурги ортидан заифлик келиб чиқмайдиган ҳолатгача тинчитиш яхшироқ. Бунда совитилган аччиқ қатиқнинг ва арпа кишикидан²³ олинган бўза (фуққо)нинг фойдаси катта. Агар меъданинг ҳазм қуввати кучли бўлса, балиқ ва мол гўшtidан тайёрланган қарис²⁴ каби овқатларнинг ҳам (фойдаси жуда каттадир). Бу борада нордончучук анорнинг ҳам яхши хосияти бир. Нордони эса ундан кўра сўндирувчироқдир, бироқ унда ортиқча дағаллик бор. Ҳавонинг ёмон таъсири кўпинча қалбга бўлади, олма бу борада яхши манфаат келтирувчилардандир.

Совуқ урган кимсалар ҳақида

Абу Али дейди: совуқ, кўпинча, баданларда зичлаштириш, темирлатки пайдо қилиш ҳамда бадан аъзоларининг ичида туғма ҳароратни тўплаш каби ишларни бажаради. Сўнг охирида (туғма ҳароратни) сўндиради, кейин ҳалок (қилади).

Совуққа, баъзан табиий мизожи совуқ (бадан) яхши қаршилиқ кўрсатади, чунки нарса ўз ўхшашидан эмас, аксинча, зиддидан таъсирланади; баъзан эса қаршилиқ кўрсатувчи кучли иссиқ мизожлар ҳам (қаршилиқ кўрсатади), чунки зид ўзини ҳимоя қила оладиган кучли бўлса, ундан таъсирланмайди. Совуқ агар зичлик кел-

тирса-ю, ундан зарар кўрилмаса ҳам тўлиқ баданларда буғларнинг ажралишдан тўхтаб қолишига сабаб бўлади, хатар келтиради, сасиш ва сасиш аломатларини пайдо қилади. Тоза баданларга келсак, уларда муътадил зичлаштириш тугма ҳароратнинг бўғилишини вожиб қилади; натижада у тўпланади ва кучаяди ҳамда унда ғизонинг ҳазм бўлиши ва хилтларнинг етилиши ниҳоятда ва кўплаб ошади. Агар у совуқ аъзо ичига кириб бора оладиган кучда бўлса, ҳеч маҳолсиз, тугма ҳароратни сўндиради. Сўнишга қарши зудлик билан чоралар кўрилсин, яъни (бадан) ичкарисидан табиатда тайёрланиб қўйилган (ҳароратни) тортиб оладиган нарсa ёрдамда (қилишни) назарда тутаман: бу қандай яхши иш бўлади! Акс ҳолда, сасиб бузилади. Чунки сасиш рутубатининг (ўзи учун) мудаббир қилинган тугма ҳароратдан бўшатилишига (яъни ажралишига) ва унинг устига, тасодифий (ёт) ҳароратнинг қамраб олинишига боғлиқ. Шунда (ёт ҳарорат рутубатни) тугма ҳарорат каби тасарруф қилмайди.

Давоси: зичланишни тўхтатиш, бу — иссиқ сувга ювиниш²⁵, ишқаш, уқалаш ва сиқишдир. Хусусан, кепак, мойчечак, гунафша, қашқар беда ва укроп каби мулойимлаштирувчи (қўшиб), қайнатилган сувда ювиниш. Ёғларга келсак, зичлашишни даволашда уларни қўлланишдан сақланиш керак; ёки улар билан ишқашдан сўнг тикилмаларни пайдо қилувчи хусусияти кетиб, фақат мулойимлаштиришигина қолгунга қадар яхшилаб ювиш керак. Бироқ қўл ва оёқни сасиб бузилишдан сақлашда бальзам дарахти ёғи, нефть, ангуза ёғи ва булардан бошқа иссиқ (мизожли) ёғларни суркаш қўл келади. Агар улар сасий бошлашса, унинг иложи «Йўловчилар тадбирлари» рисоламизда баён қилинганича бўлади.

Қалбни ва ични совуқдан сақлаш ва совуққа (қарши) монелик қиладиган иссиқ мизожни кучайтириш эса қиздирувчи маъжунлар, эски тоза шароб ва саримсоқ билан, хусусан уни шароб билан қабул қилиш орқали (бўлади). Бундан ташқари, агар инсон совуқдан зарар кўрса, ёғлиқ гўштдан шўрва тайёрланиб, шароб аралаштирилиб, доривор — мурч, саримсоқ ва долчин билан хушёқимли қилиниб, хўплаб-хўплаб ичса, маъқулдир.

Шу совуқнинг (зарарли) ишига кифоя қилади.

Сассиқ ҳидлардан зарарланганлар борасида

Абу Али дейди: Бундайларни даволаш кофур ва сандал искатиш, атиргул, гунафша ва нилуфар ёғларини бурунга торттириш орқали бўлади. Агар ҳидлар ўта таъсирчан бўлмасаларгина шундай (қилинади). Мабодо улар ўта таъсирчанлик қилсалар, унга мақбул келувчи даво турли тутатқилар, мушк ва заъфарон ҳидлатиш ҳамда бошдан иссиқ сув қуйишдир.

Кўмир ҳиди урганлар борасида

Абу Али дейди: Кўмирнинг ҳиди миқдори билан эмас, заҳарлик сифати ҳисобига мияни қиздиради ва қуритади ҳамда унинг қувватини заифлаштиради.

Давоси: мувофиқлиги туфайли руҳнинг ғализланиши учун мевалар, хусусан, буриштирувчи (мева) лар ҳидлатиш ҳамда кофур, сандал, анор пўстининг куйдирилгани ва беҳи ҳидлатиш. Агар инсон безовталаниб қаттиқ бош оғриққа дучор бўлса, у қушишдан манфаатдор бўлади ва иссиқ сувдан ҳам манфаатдор бўлади. У мияси устидан қуйилади, саримсоқ берилади; чучук сувни бурунга торттирилади, бурнини ювилади, гул сувини тез-тез бурунга тортилади ва бошқалар.

Энг фойдали нарса, айниқса, тўлиқ баданларга, овқатдан сақланишдир.

Хушбўй (ҳид)дан азият чекканлар борасида

Ҳамма хушбўй нарсалар ёқимли ва ҳидланадиган бўлгани учун мия ва қалбга фойдалидир. Аммо қиздириши ёки совитиши билан баъзи ҳолларда зарарлидир: қуритади ёки рутубатли қилади, қисади ёки буриштиради. Атирсимон хушбўйлар, масалан: мушк, кофур ва уд кабиларнинг кўпчилиги қуритишга мувофиқлашган бўлади. Сўнг. Кофур совитади, мушк эса қизитади; уларнинг ҳар бири иккинчисини совитишда ёки қизитишда даводир. Мушк билан кофур уд ва заъфаронларнинг таъсирига қарши тура олади: кофур билан мушк сандалнинг таъсирига қарши тура олади. Аммо гунафша ва нилуфар каби рутубат (пайдо) қилувчи хушбўй нарсалар билан ёки бурунга тортиладиган ёғлар билан қуритишга (қарши) туришига эътибор қилиш зарур.

Сўнг. Рутубатли бошқа ҳар қандай хушбўй нарсалар, ҳеч сўзсиз, совуқликдир. Агар у баъзи мизожларга ва баъзи касалликларга ўз рутубати билан азият берса, айтайлик, касалликни кучайтирса ва келтириб чиқарса давоси мушк, заъфарон ва ғолиядир²⁶. Қизилгул каби қисиш орқали азият берувчи нарсаларни бир жамоа қисиши ва иссиқлиги билан, бошқалар эса ўзидаги ўткирлик билан, шунингдек, ҳар икки жамоа ҳам миясини совитиш билан тумовга дучор қилади дейдилар. Қисиш унинг доимий қилмиши.

Агар кимда ўша (дард) сиқишиш орқали рўй берса, унинг давоси юмшатувчи нарсалар, масалан юмшатувчи хушбўй нарсаларни ҳидлатиш. Бу хусусда айтадиларки, гунафша ва нилуфар иккови қизил гулнинг зарарига қарши даволардир. Бироқ бошдан иссиқ сув қуйишгина кифоя қилмайди. Сарв ва тўпалоқ ҳиди ҳамда бошқа ҳидлар қабз қилганда давоси (юқорида) қайд қилинган юмшатувчилардир. Сиқувчиларга (қарши) энг яхшиси, буриштирувчилар ҳидлаш ҳамда бошдан юмшатувчилар қуйишдир, токи тарқалаётган нарса тўсилсин, буришиб зичланаётган нарса эса тарқалсин. Бу хусусда ҳаммом қабул қилингач, седана ҳидлашда қизил гул зарарига қарши манфаат катта, ҳатто тўпалоқ ва қизил гул бирлашганда ҳам шундай. Устидан бурунга ёр тортилса, қизил гулдан ҳеч қачон тумов келиб чиқмайди.

Шамолнинг зарари

У баданни зичлайди, таҳаллулга тўсиқлик қилиб, мияни ва қоринни боглайди. Натижада, унинг ортидан кўз оғриғи ва йўтал келиб чиқади.

Шамол зарарининг давоси: Ҳаммомга тушиш, ғўра узум суви қўшиб қиём қилинган тўтиё суркаш, хашҳошияга²⁷ заъфарон қўшиб ейиш, қизил гул кичик кулчаларни истеъмол қилиш, шаббўй ёғига қизил гул ёғи аралаштириб қулоқ ичига илиқ ҳолда томизишдир.

Жануб шамолининг зарари

Унинг хосияти: хилтларни эритиб тарқатиш ва уларни бадан қаърига оқизиш ҳамда мияни буғ билан тўлдиришдир. Шу сабаблн, шаксиз, кўз тиниши, бош айланиши, қўтир ва бошқалар келиб чиқади.

Давоси: Агар бадан тўлиқ бўлса, зудлик билан қон олиш, буриштирувчи мевалар ва буриштирувчи меваларнинг сувлари истеъмол қилиш, бошга мирта ёғи суртиш, кофур ва сандал ҳидлаш, овқатга аралаштириб ҳўл ва қуруқ кашнич истеъмол қилиш, гўшдан эса чекиниш. Агар мумкин бўлмаса, нордон нарсалар билан бирга (истеъмол қилиш), шунингдек, шаробдан ҳам сақланиш зарур. Мабодо ичилса ҳам туруш узумдан қилинган ёки бироз нордон билан бўлсин. Өғизни чайиш ва совуқ сув, хусусан, қизил гул (суви)ни ҳидлаш. Буларнинг ҳаммасини амалга оширишдан олдин совуқ сув билан ювинишни (унутмаслик) керак.

Бир ҳаводан (иккинчи) бир ҳавога кўчиш (қуйидагича) бўлиши мумкин: нам ҳаводан қуруқ ҳавога ёки аксинча; совуқ ҳаводан иссиқ ҳавога ёки аксинча, бир хил сассиқ ҳаводан иккинчи хил сассиқ ҳавога, масалан: ташландиқлар сассиғидан оқизиқлар сассиғига ўхшаш. Бу ҳаволардан ҳар бирини мўътадиллаштиришнинг махсус йўриқлари айtilган. Бир (ҳаводан) иккинчи бирига кўчувчи учун уч нарса лозим: кўчишни аста-секин олиб бориш, токи тадрижий равишда бўлсин: унинг кийими, ҳидлайдиган нарсалари ва овқати анча муддатгача олдинги ҳавога мувофиқлашган бўлиши керак. Сўнг, унда юз берадиган бирор (касалликнинг) муолажаси бирон қарши томонга кўчмаган кишининг муолажасидан кучлироқ бўлиши (лозим). Шунинг учун бурунги табиблар инсонга ўзи билан ватани сувини ва унинг тупроғини олиб юришни ва уларни янги ўрнашилган (жойнинг) суви билан аралаштириб (ичишни) буюрганлар.

Вабонинг чорасини кўриш

Абу Али дейдики, вабо — ҳавонинг сасишидир. Агар ҳавога ёмон ёки яхши буғлар аралашса, лекин улар тўхтаб қолса ҳамда шамол уларни тарқатмаса (ҳаво) ўзгаради. Модомики инсон ўз баданидаги бошқа моддаларга нисбатан ўша (ҳаводан) ичга тортишга кўпроқ муҳтож экан, сўнгра ичга тортилган (ҳаво) кимсанинг ҳаёт манбаи устига (тушар) экан, вабонинг зарари аввало қалб мизожининг ва ундаги (қалбадиг) ҳаётий руҳ мизожининг бузилишидан нборат бўлади. Сўнг баданнинг қалбга тобе бўлган бошқа бўлакларига зарарини ўтказди. Унинг ортидан туғма ҳароратнинг ични

куйдириб чуқурлашганлиги сабабли, сиртдан қарагандан енгил, аслида оғир ва ёмон иситмалар келади. Сўнг-ра сурункасига ҳушдан кетиш, дармонсизланиш, совуқ тер босиши ва томирлар уришининг қисқариб кетиши келади.

Вабони қарши олиш тўғрисида

Абу Али дейди: агар вабонинг аломатлари сезилса, яъни ҳавонинг пастки қатлами рутубатли бўлиб, сўнг уни жанубий (шамолнинг) эсиши ва шимолнинг турғунлиги қизитса, зудлик билан қон олиш ва сурги қўлланилсин. Шунингдек, беҳи, олма ва узум ғўраси шинилари ҳамда чилонжийда шиннисига ўхшаш барча зичловчи, совитувчи ва сўндирувчиларни истеъмол қилинсин; татим, анор донаси ва шунга ўхшашлардан овқат тайёрлаб (ейилсин), кофур ва сандал ҳидлашда давом этилсин. Тезлик билан совитилган ҳаволар қўлланилсин.

Вабонинг энг зарарлиси унинг (кўп) қонли баданларда юз берганидир. Бурунчиларнинг ўзaro бир (фикрга) келувчиларига кўра, вабони енгилга қодир дори илон тарғидир. Жолинус таъкидлаган эдики, уларнинг (юртида) тарқалган кучли вабодан шуни истеъмол қилганларгина халос бўлганлар.

Туриб қолган ҳавонинг зарари борасида

Абу Али дейди: унинг натижасида ёмон буғларнинг ва зиён етказувчи дудларнинг туриб қолиши юз беради, кейин оқибатда вабоникига ёки уларнинг табиатининг бузилиш томонга ўзгаришига ўхшаган ҳолат юз беради.

Уларга қарши чора. Агар ўшандай ҳавода маълум даражада ҳарорат бўлса, баданни тозалашда давом этиш ва ким иссиқ мизожли бўлса, буриштирувчи ичимликлар ҳамда мева шинилари истеъмол қилиш, ким совуқ мизожли бўлса, мушк, шодлантирувчи дори²⁸ ва митридат истеъмол қилишда давом этилсин; овқатларни енгиллатиш ва совуқлик хушбўй нарсаларни бурунга тортишда ҳам давом этилсин. Агар тўқай ва балчиқ ҳаволарига ўхшаш бузилиш томон бирор ўзгариш бўлса, давоси: мушк ва заъфарон искаш, бадантарбия қи-

лиш, терлаш ва уқалаш истеъмол қилишдир. Ангузадан ҳам бу борада манфаат каттадир.

Ҳаракатдаги ҳавонинг зарарлари

Абу Али дейди; кучли ҳаракатдаги ҳаво тери тешикларини зичлаштиради, назлалар пайдо қилади, йўталтиради, ёш оқизади ва қалбни туғма ҳароратга яқин ҳаводан маҳрум қилади. Агар у ёмон жисмлар ва ерлар орқали ўтса, у ҳолда унинг бузилиши вабодаги бузилишга ўхшаган бўлади.

Давоси вабоникига ўхшаш бўлиб, вабо бобида буюрилганлар қилинади. Аммо вабоникига ўхшамаган давога (келсак), чучук сувда ҳаммом қабул қилиш ҳамда уқалаш, ишқаш ва бадантарбия қилишда давом этиш орқалидир.

Учинчи мақола

ҲАММОМ ТУҒРИСИДА

Ҳаммомнинг ҳавоси мўътадил бўлмаган чоғда унинг зарарлари ҳақида

Абу Али дейди: ҳаммомнинг ҳавосини мўътадиллаш будир: умуман олганда, жуда иссиқ ҳароратли ҳам бўлмасин, тер қийинлик билан чиқадиган совуқ ҳам бўлмасин. Тафсилоти билан олсак, у кам деганда, уч (хона)дан иборат бўлади. Улардан биринчи хона мўътадил бўлиши, яъни унда иссиқ ҳам, совуқ ҳам сезилмаслиги, иккинчи хона лоҳас қилмайдиган бўлиши, учинчи хона эса кўйдир бошلامовчи ва бир текис нафас олишга монелик қилмаслиги керак.

Жуда иссиқ ҳаммом қотиб қолган хилтларни аъзоларнинг ич-ичига оқизади, натижада баъзан тикилмалар, баъзан эса шишлар келтириб чиқаради. У хилтларни мияга кўтаради, натижада ёки кучли бош оғриқ ёки сарсом келтириб чиқаради. Рутубатларни (миянинг) холи бўшлиқларига оқтиришига келсак, ундан қуёнчиқ ёки сакта келиб чиқади. Қуёнчиқ тикилмаларнинг камроқ бўлишидан, сакта эса тикилмаларнинг бутқул

(кўп) бўлишидандир. Совуқ ҳаммом эса тер бўлиб чиқувчи моддани ноқис ҳаракатлантиради ва ундан турли офатлар келиб чиқади; баъзан тумов ва қориннинг санчиб оғришнни келтириб чиқаради.

Иссиқ ҳаммом зарарининг тадоруки: Сўндирувчи ичимликлардан: олма шинниси, беҳи шинниси, узум ғўраси шинниси, тамаринд шароби, нишуқ шинниси, ковул шароби, қизил гул шароби ва сиканжубин, булардан ташқари, совитувчилардан муз билан совитиладиганларидан бошқалари. Суримлилардан: жигар ва юрак устидан сандал, кашнич суви ва сирка ҳамда гул ёғи ва сирка лахласннинг²⁹ иссиқ-совуғини мўътадиллаб бошга суртилади. У (бемор)нинг икки оёғи бирмунча вақт совуқ сувга солинади. Сўнг, андак ўтгач, ундан бир ози кураклар устидан қуйилади. Яна бир оз вақт ўтгач, у билан бошни ишқаланади, сўнг оз-оздан устидан қуйилади. Совуқ сув мўътадил бўлиши, жуда ҳам совуқ бўлмаслиги керак ва уни тўсатдан иссиқ ҳаммомдан кейин ишлатмаслик керак. Сўнг ўртача юмшоқликдаги ўринда ухлашга буюрилади.

Совуқ ҳаммомнинг тадоруки, Абу Али дейди: совуқ ҳаммомнинг тадоруки бу: таъб кўтарган миқдорда ўртача иссиқликда сув тайёрланади ва (ҳаммомдан) чиқишдан бир оз олдин бош устидан қуйилади ҳамда уқалаш, ишқаш, силаш ва терлатиш усуллари қўллашда давом этилади. Чиқиш олдидан фақатгина бошнинг устидан иссиқ сув қуйилади. Сўнг (кун) иссиқ бўлса, енгилгина салла, совуқ шиддатли бўлса катта салла ўралади. Чиқилади-ю ухланади.

Ҳаммомга дафъатан кириб ва ундан дафъатан чиқиб ҳато қилганлар борасида

Улар хавф остида бўладилар. Агар мизожлари иссиқ бўлса, киришда (уларга) туғма ҳароратнинг тарқалиб кетиши зарар етказади. Унинг ортидан эса қалбнинг заифлашуви ва хафақон³⁰ келиб чиқади. (Ҳаммомдан) чиқишда бўлса, иссиқлик назлалар³¹, ичакнинг шилиниши, бўғинларнинг оғриши билан касалланадилар.

Ким совуқ мизожли бўлса, киришда сакта, фалаж ва хафақон; чиқишда (аъзоларнинг) қотиши, ҳаракат қила олмаслик, сийдик тутмаслик ва титроққа учрайди.

Ҳаммомга дафъатан кирганда (касалланган) иссиқ мизожли кимсани даволаш

Абу Али дейди: аста-секин биринчи хонага чиқарилади ва чап қўлтиғига, дафъатан, совуқ гул суви пуркалади.

Муздек кийимда тутилади ва дафъатан, унга совуқ сувдан бошқа ҳеч нарса теккизилмайди. Сўнг ҳаммом жуда иссиқ бўлганда, касалланган (кимса) нима билан даволанса, ўша билан даволанилади.

Ким совуқ мизожли бўлса ҳам шундай қилинади. Сўнг олма шарбатини озроқ мушк дориси билан ара-лаштирилиб бир оз ичирилади ва ухлатилади.

(Ҳаммомдан) дафъатан чиққан кимсани даволаш. Абу Али дейди: иссиқ мизожли бўлса, у ҳолда бошига кўллаб иссиқ сув қуйилади ва (бошига) иссиқ латта қўйиб боғланади ва ухлатилади.

Совуқ мизожли бўлса, жуда иссиқ уйда тутилади, бурнига ясмин ёғи ёки гулсафсар ёғи, наъматак ёғи тортирилади; бошига сунбул ёки тўпалоқ лахлаҳаси суртилади, аъзолари уқаланади ва митридат ёки тўрт (нарсадан тайёрланадиган) тарёқ³² (ичирилади). Саримсоқ солинган овқат едирилади, сув қўшилмаган шаробдан бир оз ичирилади ва ухлатилади.

Ҳаммомдаги тузлик сувлар ҳақида

Абу Али дейди: (шўр сувлар) кўтир ва қичимага қарши фойдали, бироқ у терини ғоваклаштириб, кейин зичлаштиради. Агар қичима бўлмаса, уни пайдо қилади, баданни оздиради. Кўзга зарар қилади ва назлалар ҳамда кўз оғриқ келтириб чиқаради. Ҳисларни хиралаштиради.

Аччиқтошли сув ҳақида

Терини зичлайди ва уни буриштиради. Баъзан бир кунлик иситмани келтириб чиқаради. Заиф баданларда томир тортиши келиб чиқиши ҳам мумкин.

Нефтли ва олтингугуртли сув ҳақида

Абу Али дейди: бунинг ҳаммаси бадан териси мизожини бузади ҳамда уни сасишга ҳозирлайди; турли назлаларни келтириб чиқаради. Агар тўхтаб қолган ҳавода

кўп турилса, унда йстисқо касаллиги хавф солади, кўпинча ундан сариқ (касаллиги) ҳам келиб чиқади.

Темирли сув ҳақида

Унда чўмилишнинг фойдаси кўпдир ва арзигулик зарар рўй бермайди. Агар аччиқтош аралашган бўлса, у терини зичлаштиради.

Ҳаммомда уқалаш ва ишқаш истеъмол қилиш ҳақида, чўмилиш борасида

Баданнинг (мизожи) мўътадил кимса ҳаммомга кирса, ҳар бир хонасида андак вақтдан туради ва то бадани нам бўлгунча ва терлашга сал қолгунча сабр қилади. Сўнг энг олдин икки елакадан, сўнг бошқа аъзоларидан сув қуйилади, сўнг эса бошга ўтилади. Сўнг бошнинг қирилади, кейин силанади ва аста-секин уқаланади, айниқса, бўғинларга эътибор берилади. Бунда ҳеч кимга ёқимсиз ҳеч нарса қилинмайди, фақат ўпкадан хилтларни бўшатиш учун рабулик³³ кимсагагина мумкин. Алам берадиган иш ҳам қилинмайди, фақат бўғинлардан етилмаган хилтни бўшатиш учун етилмаган хилтлик кимсаларгагина қўллаш мумкин.

Ҳаддан ошиқ уқалатиб хато қилиш борасида

Абу Али дейди: ҳаддан ортиқ уқалатганларда агар мизожи иссиқ ёки қуруқ бўлса, қувват камаяди ва сафро кўзгалади. Иситмага сабаб бўлиши ҳам эҳтимол. Агар бадани тўлиқ (кимса) бўлса, хилтлар ҳаракатга келади.

Бунинг тадоруки тўғрисида. Биринчи қисмига келсак, унинг давоси: гул ёғи ва гунафша ёғи билан ишқаш; сўндирувчи мулойим овқатлар, масалан, кишк ва мош ейиш; сўндирувчи ичимликлар, масалан: сиканжубин ва гулоб ичиш. Агар у кимда табиатни богласа, нилуфар шароби ичирилади.

Тузли сув зарарининг тадоруки. Ичига хушбўй тупроқ солинган совуқ сувда ювиниш фойда қилади. Сўнг унинг кетидан иситилган чучук сувга ювиниб, сўнг хушбўй ҳидли гул ёғи (суртилиб) уқалатилади; кетидан эса чучук сувга кетма-кет ювиниш керак.

Аччиқтошли сув тадоруки ва унинг зарари

Чучук сувда жуда мириқиб ювиниш (керак), сўнгра терлагунча қайта-қайта яхшилаб уқалатиш, ундан сўнг чўмилиш, ундан сўнг эса, мойчечак ва шаббўй ёғи билан ишқаш; сўнг уйқу.

Олтингугурт ва нефтли сувлардан келган зарарнинг тадоруки. Абу Али дейди: мўътадил совуқликдаги сувда, сўнг иссиқ сувда чўмилиш, сўнг терлаш, кейин илиқ сувда чўмилиш, сўнг терлаш, кейин илиқ сувда чўмилиш ва сўнг хом қизил гул ёғи билан ёғлаш; сўнг унинг кетидан ухлаш.

Ҳаммомдаги совуқ сувнинг таъсири

Абу Али дейди: агар ҳаммом совуқ бўлса, у ҳолда ундаги совуқ сув ундан тўсатдан чиқишнинг ишини қилади, балки ундан ҳам кучлироқ; давоси ўшанинг давосидир, ҳатто кучлироғидир. Агар ҳаммом совуқ бўлса, у совуқ ҳавонинг қилмишини қилади. Агар азият берса, давоси олдинда айтилди ва тафсилоти кўрсатилди.

Ҳаммомдаги иссиқ сувнинг таъсири

Абу Али дейди: у ҳаммомдаги иссиқ ҳаво қилмишининг ўзи ва ҳатто кучлироғидир; бироқ унинг муддағи оз бўлганлиги учун таъсири ҳам оз бўлади ва шунга қўра, қалбга акс таъсири урмайди ва зарари озроқ бўлади.

Унинг давоси: ановининг давосига ўхшашдир; яна тамаринд шароби берилади, агар кимда ич суриш пайдо бўлса, унга беҳи шароби, олма ва узум ғўрасининг суви (ичирилади).

(Ҳаммомда керагидан) кам бўлиб хато қилган киши тўғрисида

Абу Али дейди: одатда шундан кейин бўгин оғриғи, мушакларнинг чўзилиши пайдо бўлади. Бир кунлик иситма келиши ҳам эҳтимол.

Унинг давоси: иссиқ сувда чўмилиш, мойчечак ёғи ва янги зайтун ёғи билан аста-секин ишқалаш. Шу билан ҳам бўлмаса, ҳар эҳтимолга қарши ҳаммом қабул қилинганидан икки кун ўтгач қон олиш лозим.

Ҳаммомдан олдин ёки сўнг кескин ҳаракат қилганлар борасида

Абу Али дейди: мўътадил ҳаммом ҳаддан ошиқ ҳаракат қилган ва ҳаммомдан сўнг ҳаракат қилишни истеган кимсага унча кўп зарар қилмайдигина эмас, агар у (ҳаммом) мўътадил бўлса ва унда бўлиш (вақти) кўп терлатадиган миқдорда бўлмаса, балки унда бўлиш (ҳаммом) рутубатидан фойда қилинадиган миқдорда бўлса, кескин ҳаракат қилган кишига (ҳаммом) ҳатто фойдалидир.

Кимки ҳаммомда у рутубатини ўзи беражагидан ортиқ миқдорда олғунчалик вақт бўлишга интилса, у ҳолда (кескин ҳаракатдан) зарарланади. Кимда шу ҳол рўй берса ва юракнинг қизиши кучайиб кетса, ингичка оғриққа дучор бўлади. Ёки туғма ҳароратнинг тарқалиши натижасида истисқога йўлиқади ва ички аъзоларининг мизожи совиб кетади.

Унинг тадоруки. Совуқ сувда чўмилиш, башга қишда илиқроқ сув ва ёзда совуқ сув ва янги соғилган сув қуйиш, бўғинларга гунафша ёғига ийдирилган гулхайри ширасини суртиш, кўп (сув) қўшилган оқ шароб ичиш, қушларнинг ва қўзичоқларнинг қиймасидан қилинган шўрвани ҳўплаб-ҳўплаб ичиш. Агар ички аъзоларда совуқлик зоҳир бўлса, унинг аломати ҳазмнинг ёмонлашуви, дамланиш ва нордон кекирикдир. Унинг тадоруки куркум дорисидир³⁴ ва кимнинг сафроси қолиб бўлса, қулоғига гунафша ёғи томизиш ҳамда кимнинг ички аъзолари совиган бўлса, шаббўй ёғи бу касал учун фойдалидир.

Ҳаммомда кўп туриш

Абу Али дейди: У шиддатли ҳаракатникига ўхшаш ишлар қилади ва давоси ҳам ўшаникига ўхшашдир.

Таом устига ҳаммомга тушиш

Абу Али дейди: у ҳазм бўлмаган ғизойй моддаларни бадан сиртига тортиши натижасида жигар ва томирларда тиқилмалар туғдиради, чунки тер ёрдами билан рутубатлар (бадан сиртига) томон оқади. Тиқилмалар ортидан эса, шишлар, бадан сиртига ғизонинг чиқишига қаршилик бўлиши ва вақти-вақти билан ич суриш

каби тиқилма касалликлари келиб чиқади; агар тиқилма сасишнинг сабабларидан бири бўлса, сасишдан бўладиган иситма юз беради.

Унинг тадоруки. Уруғлар сиканжубини истеъмол қилиш, иёраж фиқро ёрдамида (баданни) енгил бўшатиш ва бир неча кун енгил овқатлар истеъмол қилиш.

Ҳаммомда бўза ёки совуқ сув каби совуқ нарсалар ичиб қўйганлар тўғрисида

Бу жуда хатарлидир, чунки совуқ ва суюқ нарса ҳаммомдаликда меъдада пайдо бўлиб қолса, бадан тешиклари очилиб турган ва йўллар бўшашиб ғовак-лашганлигидан, (совуқ нарса) дафъатан жигар ва қалбга ҳужум қилади ва иккаласини қаттиқ совитиб юборади, ҳар иккисининг туғма ҳарорати тушиб кетади. Ички аъзоларнинг барчасини кучсизлантиради ва истисқо касаллигига замин тайёрлайди.

Унинг тадоруки. Ҳаммомдан сўнг тоза шаробдан бир оз ичиш ёки мушк дорисидан ёки лакк³⁵ дорисидан ёки куркум дорисидан ёки митридатдан бир қултум ичиш, жигар ва қалбни иссиқ латталар қўйиб боғлаш, дориворлар солинган овқат ейиш: карамда бу касалликни зарарсизлантириш хосияти бор. Сабзавотлардан қора андиз ва ичимликлардан, хусусан, сабзи шароби, эрман шароби ва хандиқун³⁶ шаробидан ичиш.

Баданнинг (хилтлар билан) тўлган ҳолатида ҳаммомга кириш

Абу Али дейди: бу ҳам жуда оғир хатардир, чунки у сабабли баданда тўхтаб қоладиган хилтлар сасийди ва улар ҳаракатга келади ҳамда ички аъзоларда зотилжам, зотилкабд³⁷ ва зотирриа³⁸ каби шишлар пайдо бўлади; мия касалликлари ҳамда унинг яллиғланиши хавф солади. Иситмалар эса ундан сираси кутиладиган нарсадир.

Унинг тадоруки. Абу Али дейди: унинг натижасида оғирлик, тамаддуд ёки яллиғланишдан бўладиган чарчашилик келиб чиқса зудлик билан томирларни очиш ва кўпгина миқдорда қон олиш зарур. Шунда ундай ҳолат йўқолиб тинчланади. Ундай бўлмаса, мева шароблари ёрдамида баданни бўшатиш ва сасишга монелик қиладиган ичимликлар: олхўри шарбати, беҳи шарбати, ол-

ма шарбати ва бошқалар ичиш; жигар ва қалбга каш-
нич, сирка ҳамда озроқ кофур ва сандал аралаштирил-
ган итузум кабилар суриш керак.

ТҶРТИНЧИ МАҚОЛА

ТАОМ ТҶҒРИСИДА. КҶП ТАОМ ЕИИШ (БАДХҶРЛИК) ВА ТҶЛИБ КЕТИШНИНГ ЗАРАРЛАРИ

Абу Али дейди: кҶп таом ейиш жавҳарда ортиқча
бҶлган овқатдан фойдаланишни камайтиради, етилма-
ган хилтни кҶпайтиради, майда тешикчаларда тиқилма-
лар пайдо қилади, табиий қувватларни сусайтиради,
иситмалар, турли сасишлар, рабу, ирқ ан-насо, ниқрис
ва бҶғин оғриқлариши келтириб чиқаради.

Унинг тадоруки — мулойимлаштирувчи латиф ов-
қатлар ёрдамида табиатни юмшатишдир. Совуқ мизож-
лига карам шҶрваси ва нҶхат суви кабилар; иссиқ ми-
зожлига — лавлаги шҶрваси, ясмиқ шҶрваси, кишк, ту-
хум сариғини узоқ истеъмол қилиш.

Иссиқ мизожлилар учун қизил гул шароби берила-
ди, бироқ олхҶри шароби ва тамаринддан четланади-
лар, чунки булар меъданинг овқатлар оғирлиги нати-
жасида олган заифлигига яна заифлик орттиради.
Совуқ мизожлига келсак, унга шахриёрондан³⁹ ёки му-
лукиё ё зира маъжунидан⁴⁰ ялатилади. СҶнг бир ёки ик-
ки кунга енгил овқатлар берилади. Бадантарбия қҶл-
ланилади, шунда ҳам бҶлмаса, ишнинг сабаби тҶлиб
ке тиш (имтило) дадир.

Оз овқат ейишнинг зарари

Абу Али дейди: кҶп одамларда қаҳатчилик даврида
ёки сафарларда ёки қийинчиликларда ёки касалликдан
келадиган бошқа бирор сабаблари туфайли қаттиқ оч-
лик рҶй беради. У иштаҳанинг ва қувватнинг сусайиши-
га, ингичка оғриқ касаллиги ва ҳушдан кетишга замин
ҳозирлайди. Совуқ мизожлида ингичка оғриқ каса-
лининг шайхухий⁴¹ номи билан танилган тури воқе
бҶлиши эҳтимол. Унинг тадоруки. Абу Али дейди: улар
овқат еб, тҶйиб олишга шошилмасликлари керак. Бир
қанча нобуд бҶлган одамларни кҶрмишманки, сабаби:
улар шу йилларда Бухорода содир бҶлган оғир қаҳат-

чиликдан чиққач, у ерда нон ва гўшт топиш имконияти бўлмаганидан, овқат ўрнига ўтларни истеъмол қилган эдилар, арзон нон ва гўшт топганларида бирданига кўп еб ўлдилар. Кўпчиликка аста-секинликни маслаҳат берган эдим, соғ қолдилар. Агар кимда шу ҳол воқе бўлса, аввало овқатнинг қуш қаноти ва арпа сувига ўхшаш латифи ва енгилдан бошлашлари керак. Сўнг камдан одатдаги овқатларни тановул қила бошласинлар; шу орада кундур сақичи чайнаб турилади ва ҳалқумга ўқтин-ўқтин пат киргизиб қустирмасдан меъдани қўзғатилади. Қовурға кемирчагининг пастроғи енгил уқаланади. Овқатни бир неча галга бўлиб, ҳар гал жуда оз-оздан ейилади. Улар фақат шу йўсиндагина халос бўлишлари мумкин.

Иссиқлик овқатларнинг зарари тўғрисида

Абу Али дейди: иссиқлик овқатлар баъзан саримсоққа ўхшаш енгил жавҳарли, баъзан эса бақлажонга ўхшаш оғир жавҳарли бўлади. Саримсоққа ўхшаши кўпроқ мияга зарар. Унинг хосияти қонни қизитиш ва (уни) саситиш жавҳари оғирлари бўлса, кўпроқ пастки аъзоларга зарар. Сўнг. Савдо аралаш қон туғдиради. Жигарга (унга) қарши туриб ҳамда талоққа (уни) пишириб ва оғирлатиб, шунингдек, бу иккиси билан ҳамкорликдаги бошқа аъзоларга зарар қилади. Биринчи қисмининг зарари тез ва осон тадорук қилинади, иккинчи қисмининг зарари эса секин ва қийин тадорук қилинади ҳамда даволанади.

Унинг тадоруки. Биринчи қисми мизожни ўзгартирадиган ва алмаштирадиган ва сўндирадиган, шунингдек, бир оз парчалайдиган нарсалар билан, масалан, сиканжубин билан ёки беҳи шароби, қизил гул шароби ва чилонжийда шароби каби миядан бугларни қайтаридиган нарсалар билан даволанади.

Иккинчи қисми учун сўндирадиган, тиқилмаларни очиб юборадиган, парчалайдиган нарсалар ва табиатни (ични) сурадиган нарсалар истеъмол қилиш керак. Буларнинг энг фойдалиси доривор ҳамда девпечак спканжубинидир. Суяқ оқ шароб ҳам баъзан уларнинг вазифасини бажаради.

Агар кимки бундай иссиқлик овқатни кўплаб истеъмол қилса, у қон олдиришга ва ичига девпечак солинган нарса ёрдамида сурги қилдиришга шошилишни ке-

рак. Бундай овқат бақлажон, туя гўшти, от гўшти, урғочи ёввойи эшак гўшти, қуритилган гўшт, тузланган балиқ ва шу йўсиндагилардир. Агар (баданни) бўшатиlmаса, мохов, пес, қора доғ ва темираткилар, тўрт кунда бир тутадиган иситма, қоражигар шишлари, турли қуёнчиқлар, бавосир, вена кенгайиши, «фил касаллиги», «илон касаллиги»⁴², «тулки касаллиги»⁴³, окила⁴⁴ ва шуларга ўхшашлар хавф солади.

Совуқлик овқатларнинг зарарлари

Абу Али дейди: совуқлик овқатлардан мош ва арпа сувиға ўхшаш баъзи бирлари енгил, балиқ ва қатикқа - ўхшаш баъзи бирлари ҳўлликка мойил оғир ҳамда турш беҳи ва ясмиққа ўхшаш баъзи бири қуруқликка мойил оғир бўлади.

Енгиллари мизожни алмаштиришдан ташқари унчалик оғир таъсир этмайдиган нарсалардир. Ҳўл ва оғир овқатлар эса хом хилт туғдиради, унинг натижасида фалаж, юз фалажи, титроқ, ирқаниасо, буйрак ва қовуқларда тош, турли қуёнчиқ ва сакталар ҳамда шунга ўхшаш бошқа касалликлар келади. Қуруқ ва оғирлари сокин савдо туғдиради, унинг натижасида қоражигар шишлари, сокин саратонлар⁴⁵, вена кенгайиши ва васвос⁴⁶ келади. Агар (хом хилт) саснса, иссиқ оғир (овқатлар) ҳақида олдинроқ айтганларимиз содир бўлади.

Унинг тадоруки. Совуқ енгилга келсак, унга асал суви, тоза шароб, қораандиз шароби каби мизожни алмаштирувчи ва (сийдикни) юриштирувчилар қарши туради.

Ҳўл-совуқ оғирни эса тезлик билан бадандан чиқариб ташлашга ҳаракат қилиш керак ва шунингдек, қуруқни ҳам. Кимда шундай (овқатларга) муолажа ва даволаш учун эҳтиёж бўлса, бундан мустасно. Ҳўл ва оғирга қарши фаллофилий⁴⁷ ва каммуний⁴⁸ истеъмол қилиш керак. Агар уларнинг чиқиши кечикса, шахриёроний ва тамрий⁴⁹ истеъмол қилинади. Агар инсон ўз мизожига акс таъсир сезса, бу ишни табиатига ҳўйиб бериши керак⁵⁰. Сўнг, ишнинг охирида қолганларини юйиб ташлаш ва тикилмаларни очиш учун асал суви ёки кучли уруғлардан (тайёрланадиган) уруғлар си-канжубини⁵¹ қабул қилинади.

Қуруқ оғир (овқат)га келсак, унга қарши: мизожнинг иссиқлиги ҳаддан ошнқ бўлмаган кимсалар учун

сақланган тоза шароб, ҳаддан ошиқ иссиқ бузуқ мизож кимсалар учун уруғи кучли девпечак сиканжубини⁵² истеъмол қилиш зарур. Сўнг. Иккинчи овқати (иссиқ мизожга) мўътадиллик билан қарши турадиган бўлиши лозим.

Таркиби (қивоми) кучсиз овқатларнинг зарари ҳақида

Таркиби кучсиз деганимизнинг маъноси шуки, унда намликнинг қуруқлик билан аралашishi яхши бўлмайди, шу сабабли ундан тезлик билан ажралади. Сўнг. Намлиги ўзига тасодифан учраб қолган ҳар бир табиатга тез айланивчан бўлади. Булар сут, шафтоли, ўрик, қовун ва шунга ўхшашлар. Ёмғир суви ҳам шунга ўхшайди.

Бу нарсаларнинг хосияти шуки, агар кўп туриб қолсалар, тез ўзгариб кетадилар. Агар ким бу таомлардан истеъмол қилса ва улар меъдада сафрога дуч келсалар, улар ўшанга (яъни сафрога) айланиб кетади; агар балғамга дуч келсалар, ўшанга (балғамга) айланиб кетади; қайси моддага айланган бўлмасинлар, у сасишнинг тез қабул қилади. Натижада кўпинча ёки сафродан бўлган иситма, ёки балғамдан бўлган иситма келиб чиқади.

Унинг тадоруки. Бунга қарши агар таъб (мизож) иссиқ бўлса, малобатрили сиканжубини, агар совуқ бўлса, доривор сиканжубини ёки асал суви ва умуман, табиатни юриштирувчи нарсалар истеъмол қилиш зарур. Агар бу камлик қилса, терлатилади ва терлатадиган нарсалар истеъмол қилинади.

Таркиби тигиз овқатлар

Абу Али дейди: бу овқатлар ҳазм бўлишни ва ўзгаришни кам қабул қиладиган гуруч, жўхори ва шунга ўхшашлардир. Булар кабилардан ел, табиатнинг боғлапиши, огирлиги туфайли ички аъзоларнинг оғришлари ва етилмаган хилт касалликлари туғилади.

Унинг тадоруки. Дастлабки тановул қилинаётганда унинг устидан иссиқ мизожлига латиф енгил шароб ёки кўп сув қўшилган асал суви; совуқ мизожлига тоза шароб, кучли асал шарбати ичирилади. Сўнг уни ҳазм қилдирадиган, пастга туширадиган ва сирғалтирадиган нарсалар берилади. Бу — бодом ёғи аралаштирилган

тамрий, зайтун ёғи аралаштирилган шахриёрон; ёғлардан кўзда тутилган мақсад сурилтиришдир.

Ёқимсиз овқатнинг зарари тўғрисида

Абу Али дейди: аъзолардаги табиий қувватлар табиати ёқимсиз бўлган овқатлардан қочади. Ҳазм, тутиб туриш, тортиш ва даф қилиш сўсяди. Бундан изтиробга солувчи ишлар юз беради. Ёқимсизлиги билан меъда оғзи мнзожини бузади, иштаҳа ҳам бузилади.

Унинг тадоруки. Ё қусиш, ё кўнгил тусайдиган нарсалар: иштаҳага қараб ширин, нмртуруш, ё нордон нарсалар ейиш. Нордон, ширин нарсаларда ёқимсизликни аритиш хоссаси бор.

Сермой овқатларнинг зарари

Абу Али дейди: сермой овқат меъдани, хусусан, унинг оғзини заифлантиради: майда тешикчаларни тўсади ва ғизони ўтишга қўймайди. Шуниси ҳам борки, у яхши озиқлантиради.

Зарарининг тадоруки. Унга қарши беҳи каби сувни териб буриштирувчилар, сирка ва сиканжубин каби парчаловчилар тановул қилиш ва уни тезда тушириб юборишга ҳаракат қилади. Сўнг асал суви ва доривор сиканжубиннинг ёрдамида ҳайдашда давом этиш ёки пншлоқ, ғўра узум ҳамда беҳи кабилар билан ошлаш.

Сермой (овқат)лар бобида айтилганларнинг устига тез саситади.

Бадбўй (овқат)нинг зарари

Унинг зарарининг тадоруки. Сермой (овқат) бобида айтилганларни истеъмол қилиш ҳамда уларни долчин, петрушка ва хушбўй дориворлар б-н хушбўй қилиш керак. Агар овқатга бир оз ангуза қўшилса, унинг бадбўйлигини йўқотади.

Ўткир овқатнинг зарари

Улар саримсоқ ва пиёзга ўхшашлар бўлиб, меъдани ачиштиради ва унинг оғзини қитиқлайди, тўрт туғма қувватни туширади ва ичакларнинг юзасида яралар пайдо қилади.

Унинг тадоруки. Унга таъмда зид турадиган нарсалар, масалан, ширинликлар ейилади; улар ачиштирган-да сермой нарсалар тановул қилинади, крахмал ва ундан тайёрланидиган нарсалар, шунингдек, семизўт, олабута, қовоқ, таррак ва бодринг каби бемаза ва таъми ҳеч таъсирсиз нарсалар юқоридаги (ўткир) нарсаларнинг зарарини йўқотишда яхши таъсир қиладилар. (Ўткир) нарсаларга қарши сирқа истеъмол қилмаслик зарур, чунки сирқа ўз ачиштирувчанлиги билан уларнинг ишига ёрдам беради.

Аччиқ (овқатлар)

Мизожга, иштаҳага ва табиатга зиён қилади, чунки у овқатнинг жавҳаридан жуда узоқ нарсадир. Жолинуснинг раъйига кўра, овқатнинг жавҳари — бу ширин нарсадир. (Аччиқ нарсалар) баъзан тиришиш пайдо қилади.

Унинг тадоруки, Ширинликлар, енгил сермой овқатлар тановул қилиш ҳамда хушбуй (нарсаларни) ҳидлаб ва чайнаб истеъмол қилиш.

Нордон (овқатлар)

Асабларнинг юзлари ва сиртларига ўрнашган рутубатларни дағаллаштириши ва уларни ҳайдаши билан меъда ва жигарга зарар қилади ҳамда сўндиришининг шиддати билан ва ачиштирувчанлиги билан ҳиссий қувватларга зиён етказиши; ҳиқичоқ, тиришиш ва кузозга⁵⁴ дучор қилади.

Унга қарши туриш ва тадорук қилиш. Испагул шираси, қовоқ, араб елими, крахмал ва пиширилиб тайёрланидиган ширинликлар каби елимловчи нарсалар ёки сермой шўрва бўшаштирадиганлар ёки сифати билан бўлмаса-да, жавҳари билан мизожга мувофиқ келувчи гўштли овқатлар каби ҳисга лаззат берувчилардир. Унинг зарарини бартараф қилишга пўсти арчилган бодом ёгини сут билан ичишнинг фойдали хосияти бор.

Буриштирувчи дағал (овқат)нинг зарари

Куланж қилиш ва туғма намликларни қуриштириш. Унинг тадоруки. Ижжосий⁵⁵, мишмиший⁵⁶ ва кишкийларга кўп ёғ қўшиб тановул қилиш.

Қуланж⁵⁷, бошфриқ, таом ҳазм бўлмаслиги, ҳаракатсиз ва ҳаракатли томирлар ёрилиши, қулоқ шанғиллаши ва гувиллашидан иборат.

Унинг тадоруки. Кундур сақичи ва зира чайнаш, футанажий⁵⁸ ва каммуний тановул қилиш ва устидан озроқ сув ичиб юбориш. Шундан тўрт соат ўтгач, ўртача миқдорда шароб ичиш.

Тез ҳазм бўлувчининг оғир ҳазм бўлувчи устига

тановул қилиниши борасида

Агар тез ҳазм бўлувчи секин ҳазм бўлувчи устига тановул қилинса, ундан олдин ҳазм бўлади. Ҳазм бўлиши биланоқ ичакларга ўтиб кетиши лозим бўлади. Бироқ у шунга ҳаракат қилса ҳамки, ўзига йўл топа билмайди, чунки остидаги қийин ҳазм бўлувчидир. Шунга кўра, туриб қолади ва ўзига яқин турган таомни саситади. Бу нарса ёмон хилтлар юзага келтиради ва унинг бузуқ ва зарарли буғи мияга кўтарилади.

Унинг тадоруки. Биринчидан, зикр этилган зарарсиз сургилардан иссиқ мизожлар учун: олхўри, тол шираси, мева шароблари, яланадиган мевали дорилар, совуқ мизожлар учун эса, шахриёронли, мулукий ва эрманли жуворишлар ёрдамида сўриш.

Уни бошқача даволаса ҳам бўлади. У ҳам бўлса, қуритилган кашнич, ҳўл пишлоқ, туриш беҳи, испағул, семизўт каби таъсири кучли, жавҳари билан ҳазмни секинлаштирувчи ва даволиги бор нарсалардан тўлиб кетганлик устига яна тўлиб кетиш келтириб чиқармайдиган, балки мақсадни амалга оширадиган миқдорда бир оз тановул қилиш. Аста ҳазм бўлувчидан олдин сирғантирувчи (нарсалар ейилганда), агар қовун, ўрик, олхўри ва тут каби сирғантирувчилардан кейин таркиби ортиқча (қуюқ) бўлмаган нарсалар келса, олдингиси тойилади ва пастга тез тушиб кетади. Натижада, кейин ейилгани ҳам меъдада ҳазм бўлмай туриб униси билан пастга тушиб кетади. Шундай қилиб, ҳали ҳазм бўлмаган ва бутунлай ўзгариб улгурмаган овқат мосориқо⁵⁹ орқали жигарга тортилади ва тикилмалар келтириб чиқаради.

Унинг тадоруки. Ёки чиқишининг тезлашувига ёрдам бериш ёки тойдирувчи таомдан олдин, ё агар имкония-

ти бўлса, устига тўхтатувчилар тановул қилиш. Сўнг ўринга чўзилиш ва чап (томон) билан ухлаш. Сўнг аҳволга қараб (ўша) айтилганнинг устига шароб, дориворли сиканжубин ва асал суви каби тиқилмаларни очиб юборувчилар ва сийдик ҳайдовчилар истеъмол қилиш.

Таом устига ичилган мева ширасининг зарари

Абу Али дейди: бир важҳдан сирғантирувчининг зарарига яқин ва иккинчи бир важҳдан ундан узоқ. У таомдан суоқ ва латиф бўлганида тез тушириб юбориш хусусияти жиҳатидан унга ўхшайди ва ўзидан зич нарсанинг тушишини секинлатиш жиҳатидан эса унга (ўхшашликдан) узоқ туради. Демак, у тойилтирувчининг зарарини қилади ҳамда саситувчининг зарарини ҳам қилади.

Унинг тадоруки. Иссиқ мизожли ва сафроси ғолибларга: бўшаштирувчи-мулойимлаштирувчилар ёки шунга ўхшаш нарсалардан — олхўри, тамаринд, тол шираси, нишуқий ва мажия⁶⁰ истеъмол қилиш; бу нарса яхши натижа беради. Совуқ мизожларга мулукий ва шаҳриёрон (берилади). Шунингдек, каллақанд ва асал; бу иккаласи энг яхши ва мувофиқ нарсадир. Сўнг юқорида айтилгандек тозалаш, (тиқилмаларни) очиб юбориш ва сийдикни ҳайдаш орқали даволанади.

Меъдада узоқ туриб қолувчи (овқатлар)

Улар кашнич каби нарсалар бўлиб, зарари саситишдир.

Унинг тадоруки. Юқорида сасишга кўмаклашувчилар бобида айтиб ўтилганларга ўхшаш.

Қилмишлари саситиш бўлган бирор нарса тановул қилинганч, ортидан унга кўмаклашувчи, масалан, карам устига саримсоқ ейилганда бунинг зарари тез сасишдадир.

Унинг тадоруки. Сиканжубин каби сўндирувчи-парчаловчи нарса ҳамда беҳи қиёми, олма қиёми ва ғўра узум қиёмига ўхшаш буриштирувчилар тановул қилиш.

Ивиш (қотиш)га ёрдам берувчилар

Бу — сут устига пишлоқ ва унинг устига сирка ҳамда шунга ўхшашлар; шунингдек, тухум устига пишлоқ,

балиқ устига беҳи ва шу кабилардир. Унинг зарари ҳазм бузилиши ва қуланждир.

Ушннг тадоруки. Парчалайдиган ва эритиб тарқатадиган нарсалар, масалан, фанжийуш, дашқол шаробидир. Сўнгги иш меъдада қолганини укроп суви ёрдамида қусиб ташлашдир. Агар у ичакларда бўлса, шаҳриёрон, мулукий ва унга ўхшаш нарсалар ҳамда мўътадил қувватли сургини шамдори кўтарилади.

Таом устига таом тикиштириш

Бу уч важҳдан зарар қилади. Унинг дастлабкиси шуки, қувват биринчи овқатдан бўшамасдан туриб иккинчи овқат уни (ишлашга) мажбур қилади, натижада уни ҳам ҳазм қилади. Бу ҳол эса (қувватнинг) заифлашувига сабаб бўлади.

Иккинчиси ҳазм бўлган (овқат) ҳазм бўлмаган билан аралашади ва шу ҳолда томирларга ўтади ва натижада, тикилмалар вужудга келтиради. Учинчисига келсак, ҳазм бўлган ҳазм бўлмаган билан аралашади ва у билан бирга тўхталиб қолади; ҳазм бўлар экан, у билан (томирларга) ўтиб кетишга интилади. Узоқ туриб қолиши ва туриб қолишнинг табиий зарур (вақт) дан ортиқ бўлиши туфайли сасийди.

Унинг тадоруки. Албатта қусиш, йўқса, ични суришдир. Сўнг бошқа бобларда эслатилганлар ёрдамида ҳайдаш ва ювиш. Сўнг ўша (таом) ортидан узоқ очлик ва кўп уйқу ҳамда ўша уйқу ортидан бадантарбия.

Меъдадаги мавжуд моддага айланувчи таом тановвул қилганлар борасида.

Бу сафро устига асал, балғам устига сув тановул қилишдир. Овқатнинг (моддага) айланиши туфайли ёмон моддаларнинг кўпаймаслиги учун тановул олтидан яхшиси қусиб ташлансин, акс ҳолда, зикр қилинган хос касалликларнинг ҳаммаси рўй беради.

Унинг тадоруки. Ёки ўша таом қусиб ташланади ёки унга зидлар билан даволанилади. Агар модда сафро бўлса ғўра узум шароби, олма, анор шароби, сиканжубин ичиш ҳамда овқатлардан таррак, қовоқ, семизўт; сиканжубин аралашган испағул ҳам бунга ғоят фойдалидир. Сўнг у ҳазм бўлгач, ортидан олхўри, тамаринд ва ни-

шуқий сургилари берилади. Агар модда балғам бўлса, тоза шароб, асал суви, ровоч қўшиб тайёрланган сикан-жубин ва зира жуворишини ичирилади. Сўнг, ҳазм бўл-гач, мулукий, занжабил аралашган турбуд толқони ва иёраж ёрдамида енгил сурги қилинади. Унинг зарари кучлидир, ҳаргиз эътиборсизлик қилинамсин.

БАДАНТАРБИЯ (РИЕЗАТ) ҲАҚИДА

Чиқиндиларнинг бир қисми биринчи ғизодан бўлиб, уларни нажас ва сийдик билан чиқарилади. Унинг ик-кинчи ва учинчи ҳазмдаги қисми эса жигар, ўт қопчи-ғи ва қоражигар томонларда, сўнг ҳаракатли ва ҳара-катсиз томирларда ва ниҳоят мушакларда ва бўғинлар-да қолиб кетувчи чиқиндилардир. Агар доимо шунга эътибор бериб чиқариб турилса, бадан чиқиндисиз қо-лади. Уларни чиқариш усули қуйидагича: уларнинг ичакларга яқин турган (қисм)ларини мулойимлашти-рувчилар, сийдик юриштирувчилар ва бадантарбия ёр-дамида (чиқарилади); аъзоларнинг замирига яқин тур-ганлари эса, бадантарбия билан (чиқарилади). Ўртача мулойимлаштирувчи-қустирувчилар ҳамда сийдикни юриштирувчилар фойда қилмайди. Фақат одатдагидан кучли сургиларгина фойда беради. Бадантарбиянинг биргина ўзи ҳам иккп ҳолатнинг ҳаммасига бас кела-ди, ични ва сийдикни юриштиради; шунингдек, терлата-ди ҳам. Овқат ҳазм бўлишга яқин қолгани ҳолда ҳали етилмаган бўлса, унга туғма ҳароратни кучайтириш би-лан ёрдам берилади. Бадантарбия — соғлиқни сақлаш-да улугвор усулдир.

Оз бадантарбиянинг ҳамда олдинги овқат ҳазм бўлмай туриб бадантарбия қўлламай яна овқат тиқиштиришнинг зарари

Бунинг зарари овқат устига овқат тиқиштиришнинг зараридан ортиқроқдир. Агар таом устига таом тиқиш-тирилса, кўпинча у оғирлашади, пастга тушади ва чи-қиб кетади; унинг аъзоларнинг замирига кирувчи чи-қиндилари ҳам, бузуқлиги ҳам бўлмайди. Энг яхшиси, тўхталиб қолган нарсаларни баданнинг ҳайдаш йўлла-ридан табиатни бир оз мулойимлаштирувчилар ёрдами-

да бўшатишдир. Бироқ бадантарбия ёрдамида даф қилинишга муҳтож нарсаса келсак, у аъзоларнинг ич-ичларига чуқурлашиб борувчи чиқиндилардир.

Унинг тадоруки. Агар у кўплик қилган бўлса-ю, сўнг тортишиш (тамаддуд), чидаб бўлмас оғриқ, яра, бе-сабаб чарчаш ва аъзоларда оғриқ келтириб чиқарса, ўша (оғриқ)нинг ҳис қилинишига қараб кучли ёки ўртача (кучдаги) сурги билан даволанилади. Бироқ, агар кўплик қилмаган бўлса, очлик билан ҳамда муътадил-ликдан ортиқроқ шиддатга эга бўлган бадантарбия билан (даволанилади). Сўнг бадантарбия ортидан ҳайдовчилар ҳамда доривор ёки девпечак сиканжубини ка-би майинлаштирувчилар ёки ўртача миқдорда турбит билан долчин аралашган доривор сиканжубини истеъ-мол қилинади.

Таом устига ҳаракат

У таомни бузади ва уч важҳдан зарар қилади: улар-нинг бири шуки, уни (таомни) қаттиқ чайқалтиради ва уни қамраб турган олат (аъзо)ларнинг юзаси унча узоқ тегиб турмайди, натижада у ҳазм бўлмайди. Ик-кинчиси шуки, туғма ҳарорат билан сиртида тарқала-ди ва унинг ичи совуқлигича қолади ҳамда ҳазм қилув-чи куч ўзи муҳтож бўлган туғма ҳароратни йўқотади. Учинчиси шуки, у таомни ҳали ҳазм бўлмасидан олдин тушириб юборади ва юқорида айтилганларни қилади.

Унинг тадоруки. Ўша овқатни мумкин қадар чиқа-риб юборишга ҳаракат қилиш, сўнг унинг қолдиқлари-ни ўтган бобларда айтилганидек қилиб ювишдир.

Кўп ҳаракатсиз қолиш

Унинг зарари овқатни етилмаслик, иккинчи ва учинчи чиқиндилар бўшалувини тўхтатиш, моддаларнинг бўғин-ларда ва мушакларда қамалиб қолиши ҳамда уларда қотиб қолишидан иборат.

Унинг тадоруки — бадантарбия қилмасликнинг та-дорукига (ўхшашдир). Аммо қиздирувчи ёки совитувчи нафсоний ва табиий ҳолатлар пайтида таом (ейишга) келсак, унда биз (илгари) айтганларимиздан бирорта-сига мурожаат қилинади.

СУВ ВА ИЧИМЛИКЛАР ТУҒРИСИДА

Кўп сув ичиш (нинг зарари)

Абу Али дейди: бу уч важҳдан зарар қилади. Биринчиси шуки, у барча аъзолардаги туғма ҳароратни сусайтиради; бошқарувчи аъзоларда эса, айни шу вақтда, тўрт табиий қувватни сусайтиради. Иккинчи тоифа қурол аъзоларни ҳаракатнинг сусайишига ва титроққа гирифтор қилади.

Иккинчиси, жигардаги ажратувчи қувват қондан сувни айиришга заифлик қилиб қолади. Бироқ, агар сув қорин пардаси билан қориннинг юмшоқ жойи ўрталиги томон оқса, мешсимон истисқо касаллигини келтириб чиқаради. Агар қон билан биргаликда аъзоларга оқса, этда бўладиган истисқони пайдо қилади. Буйракдаги айирувчи қувват (заифлашса), қийналиб сийиш билан бирга сийдик тутолмаслик пайдо бўлади ва буйрак заифлашади.

Учинчиси, овқатни суюлтиради ва вақтидан олдин тушириб юборади.

Унинг тадоруқи. Қим совуқ мизожли бўлса, унга шаробга қўшиб мушк дориси ёки асоносие⁶¹ ва митридат ичирилсин, токи у ўз қуввати билан сийдикни юриштирсин. Иссиқ мизожлига сийдикни юриштирувчи дори, доривор маъжуни ва латиф хушбўй шароб берилади. Сўнг сув ичишни тўхтатиб, сабр қилинади. Унинг овқати сифатида туффоҳия⁶² ёки сафаржалия⁶³ каби сийдик юриштирувчилар ҳамда чанқоқни қондирувчилар белгиланади.

Балчиқли сувнинг зарари борасида

Балчиқли кўлмак сувнинг меъдадан тушиб кетиши ва овқатга сингиши секин бўлади, чанқоқликни ортиради, қувватни эса заифлаштиради, чунки у тоза сув эмас, балки унда ер моддаси кўп. Ундан шишасимон балғам хилти ва баъзан унинг савдойиси туғилади. Шу сабабли, ким уни кўп ичса, унда қоражигар касалликлари кўпаяди, шунингдек, бавосир пайдо бўлади ва жигарнинг мизожи бузилиши туфайли истисқо ва буйраги мизожининг бузилишидан сийдик тутмаслик содир бўлади.

Унинг тадоруки. Агар имкони бўлса, шу каби сув қайта ҳайдалсин, сўнг ичилсин. (Ҳайдаш) эса ёки қовоқ ва анбиқ⁶⁴ орқали бўлади ва сув қайнатиладиган идиш оғзига юнг қўйиб, кейин уни сиқиш билан бўлади. Ёки пон ва олма ёки беҳи (солинган) сузғичда сузилади, шуниси яхшироқ.

Агар уни ўз ҳолидалигича ичилган бўлса, унга қарши зированд маъжунни ейилади ва устидан кўплаб сийдикни ҳайдовчилар, унинг ҳам устидан тоза шароб ичилади. Хомлигича ейилган пиёзда уни зарарсизлантирувчи хосият бор. Агар инсон уни ичгандан сўнг бир кун ўтгач, наҳорга бир оз шароб ичса ва унинг мизожинда бунга монелик бўлмаса, ундан жуда фойда қилади.

Олтингугуртли сувнинг зарари

Бу сув хилтларни куйдиради ва уларни саситади. Унинг ортидан дастлабки пайтда сафродан бўлган иситмалар, сўнг охирида қоннинг куйдириши сабабли савдодан бўлган иситмалар келади. Ундан туғилган савдо эса ёмон бўлади. Мен, биз қораўт деб атайдигани назарда тутаман. Бу сувнинг зарарлари — сариқ касаллиги, иситма, қичима, кунора тутадиган иситма, (табақали) иситма, бошогриқ, кўзогриқ, иссиқ назлалар, сийдик тутилиши ва озишдир.

Унинг тадоруки. Агар имкон бўлса, бир неча марта, биз айтиб ўтганимиздек, қилиниб ҳайдалсин, шу яхшироқ. Агар сирка билан ичилса ҳамда ичига арман лойи ёки муҳр лойи солинса, зарарини камайтиради. Агар ўз ҳолича ичилса, гунафша шароби аралаштирилган анор шароби унинг зарарини жуда яхши кесади. Шошиш ярамайди. Шакар сиканжубини сирка билан ичилса ва беҳи шираси ичилса, унга яхшигина қарши туради. Шунингдек, семизўт уруғини янчилгач, мағзини гунафша ва олма шароби билан ичилса, фойдалидир. Қизил гул сувини ичиш ҳам унга қарши фойдали.

Сўнг. Мой ва зайтун ёғи солинган енгил серёғ овқат ҳам (фойдали). Агар ундан зарар зоҳир бўлган бўлса-ю, иситмаси бўлмаса, устидан сут ва мойнинг иккисини қиздириб ичиш керак. Агар иситма билан бўлса, арпа сувини сиканжубин билан ёки нимтуруш анор суви билан ичилсин.

Аччиқтошли сув

Унинг зарари буриштириш, табиатни (ични) қотириш, кўкракни дағаллаштириш, товушни бузиш, сийдикни тутиш, овқат ўрнини торайтириш ва (кишини) оздиришдир.

Зарарининг тадоруки. Ёғлиқ (овқат)лар истеъмол қилиш, унинг устига зайтун ёғи ёки бодом ёғи, шунингдек, енгил хушбўй (шаробни ичиш), ичимликлардан: гунафша шароби, олхўри шароби ва арпа суви унга жиддий қарши таъсир кўрсатади. Нўхат суви ҳам хушбўй ёғ билан ёки ейиладиган ёғларнинг қайси бири билан бўлмасин, фойдалидир.

Унга қарши таъсир кўрсатувчиларнинг энг фойдалиси кепак ва шакардан қилинган умоч (қолвайтар) дир; шинилардан қилинган жуворишнинг ҳам анчагина фойдаси бор.

Зокли сув

Унинг зарари аччиқтошли ва олтингугуртли (сувлар)нинг зараридан таркиб топган. Улар аччиқтошли (сув)да содир бўлганига ўхшаш буриштириш ва дағаллаштириш, гугуртли (сув) вужудга келтирганга ўхшаш сасиш ва моддалар куйишини вужудга келтиради. Унинг ўпкага зарари кўпроқ.

Унинг тадоруки. Унга қарши совуқ зуфо шароби ичиш, гул шаробини чучукмия қиём билан тановул қилиш; шунингдек, тарвузни лойга (ўраб қўрда) пиширгандап сўнг, ундан сиқиб олинган сувни тановул қилиш; яна боднинг ва таррак суви, испағул уруғи билан беҳи уруғининг ширасини мураббо қилинган гунафша билан (истеъмол қилиш); буларнинг ҳаммаси унга қарши таъсир кўрсатувчилардир.

Зирниҳли сув

Уники гугуртли сувнинг зарарига ўхшайди, бироқ унинг ичакларни яраловчи хусусияти ҳам бор.

Унинг тадоруки. Гугуртли сувнинг тадорукига ўхшаш ва яна: унинг шиддатли буриштиришига қарши туриш учун араб елими кулчалари ва табашир кулчалари каби ичакларнинг яраланишини тўхтатувчиларни

гунафша шароби билан истеъмол қилиш. Испағул унга жуда фойдалидир.

Зангорли сув

У ҳам гугуртли сувга ўхшашдир. Аммо у бир важҳдан (ундан) кўра кўпроқ зарарлидир. Бу — томирларнинг оғизларини очиб юборувчи ва уларни (томирларни) еювчи бўлиши туфайлидир. Шунинг учун у қон ўтиш ва ўпкадан қон кетишга учратади.

Унинг тадоруки. Унга қарши қаҳрабо кулчалари ҳамда суммоқий ва зиришкийлар истеъмол қилиш; муҳр лойининг кулчалари ўзининг буриштирувчанлик хусусияти билан ҳамда тарёқлилиги билан, шунингдек, узум шароби қонни қуюлтириш хусусияти билан унинг зарарни даф қилади.

Кўкнор яламликлари истеъмол қилиш керак, чунки улар унинг ҳар икки буйракдаги ва ўпкадаги зарарини йўқотади. Унинг таъсири қайси аъзода шиддатлироқ эканига диққат қилиш керак. Сўнг ўша аъзога мос (дори)лар билан даволанилади. Жигар ва у билан боғлиқ аъзолар учун қаҳрабо кулчалари, ўпка учун кўкнор кулчалари, ичаклар учун муҳр лойининг кулчалари, буйраклар учун пақпақ кулчалари ва анор гулли кўкнор кулчалари мосдирлар.

Навшадилли сув

Навшадилли сув ҳам зангор суви каби, ҳатто ундан ёмонроқдир. Унинг хосияти (зарари) мияга ва кўзгадир.

Унинг тадоруки. Зангор суви тадоруки борасида нималар истеъмол қилинган бўлса, ўшаларни кофур кулчалари қўшилган кучли сўндирувчилар билан истеъмол қилиш ҳамда уни (кофурни) ҳидлаш, бошга гул ёғи, сирка, гул суви, сандал ва совуқлик сабзавотларнинг шираларидан қилинган лахлахаларни совуқлигича (суртиш) лозим. Кўзга кашнич суви ҳамда узум ғўраси сувидан тайёрланган суртма суртиш фойдали.

Мисли сув тўғрисида

У зангорли сувдан заифроқдир ва унга ўхшашдир.

Нефтли сув тўғрисида

У олтингугуртли сувдан заифроқ ва унга ўхшашдир.

Тузли сув

Унинг хусусияти кўришнинг хиралашуви, эшитишнинг оғирлашуви, бошнинг гувиллаши ва қичима вужудга келтириб чиқаришдир.

Унинг тадоруки. Унчалик буриштирмовчи совуқ қиёмлар билан сўндириш, ўтган бобларда айтилганлар устига ёғли нарсалар истеъмол қилиш ҳамда кўзга узум ғўраси сувида пиширилган тўтиё сурш ва қулоқ ичига шаббўй ёғи томизиш.

Аччиқ (какра) сув

Хилтларни саситади ва сафродан бўлган иситмалар вужудга келтиради. У сабабли истисқо касаллиги хавф солади.

Унинг тадоруки. Гулоб ва гунафша шарбати каби ширин ичимликлар истеъмол қилиш; қовун, таррак, бодринг ва қовоқ эти каби сийдик ҳайдовчилар истеъмол қилиш.

Нордон сув

Ичаклар ва меъдани тирнайди, ўқчитади ва истисқо касаллигини вужудга келтиради.

Унинг тадоруки. Елимловчилардан калла-почалар кабиларни қора зира билан ҳамда Рум зираси ва какликўт каби елни кесувчилар билан истеъмол қилиш; шунингдек, сабзи шарбати, қора андиз шароби; овқатлардан эса чала пиширилган тухум ва иликка⁶⁵ ёқимли туз қўшиб тановул қилиш.

Наҳорга (ичилган) сувнинг зарари

Меъдани заифлаштиради ва мияни совитиб икки вужуддан назлалар вужудга келтиради. Биринчиси (миянинг) меъда билан ҳамкорлиги билан; иккинчиси эса тоза сув буғларини мияга кўтарилиши билан бўлади. Жигар ва қора жигарни совитади ва уни истисқо касаллигига тайёрлайди.

Унинг тадоруки. Унинг устига сақланган тоза (шароб)дан бир оз ичиш; сўнг тезликда қуруқ нон, каёк⁶⁶

ва талқон тановул қилиш. Унинг ишларидан бири (бадандаги) сувни шимиш ва уни тез сингиб кетишидан тўхтатишдир, токи асал ёки сақланган шароб туфайли унинг совитишига йўл қўйилмайди ва уни қуюлтириб, сингиб кетишига ҳам йўл қўйилмайди.

Тўйганлик ва таом устига (ичилган) сувнинг зарари тўғрисида

Таом ва уни қабул қилувчи меъда бўлакларини ўзaro ажратиб қўяди, натижада овқатнинг хазм бўлишига тўсқинлик қилади. У (овқат)ни меъданинг тагидан унинг оғзигача суздириб чиқаради, ҳазм қилувни кесадди ва уни ўз совуқлиги билан заифлаштиради, ҳазм бўлмаган (овқат) сув моддасининг оқиши билан бирга сингийди ва кўпинча жигар билан меъда оғрийди.

Унинг тадоруки. Тезликда унга қарши беҳи сингари сиқувчи ва сийдик юриштирувчиларни тановул қилиш керак. Унинг (беҳининг) хосияти тезлик билан бадан сувини чиқариш, сўнг сийдикни юриштиришдир. Бу соҳада беҳидан (мувофикроқ) парса йўқ. Бироқ, овқат ҳазм бўлгач, кўп сув ичилганда тўпланиб қолган нарсани кесиш учун бир оз шароб ёки асал ичиш керак. Беҳи — совитувчидир; ёки бир оз петрушка уруғи билан каллақанд истеъмол қилинади.

Агар жигарда ёки меъдада оғриқ пайдо қилса, камуний билан даволанилади. Агар у сабабли дудланиш (ҳолати)га ўтаётган таомнинг бузилиши сезилса, мева шароблари билан сурги қилинади, нордонлик (сезилса) шаҳриёрон билан сурги қилинади. Бу борада бепарволик қилинмасин, бу ҳаммомда сув ичиш тўғрисида сўзлаганимизга ўхшайди ва тадоруки ҳам унинг тадорукига ўхшашдир.

Қаттиқ ҳаракат ёки бошқа сабаб билан баданнинг сийраклашуви устига (ичилган) сувнинг зарари

Бу ҳаммомда сув ичиш бобида айтганимизга ўхшаш ва тадоруки ҳам унинг тадорукига ўхшашдир.

Жинсий алоқа устига (сув ичишнинг зарари)

Хусусан, юрак хафақони ва унинг заифлашуви, умуман эса, ҳаммомда сув ичиш борасида айтилган бошқа (касаллик)ларни келтириб чиқаришдир.

Унинг тадоруки. Мушк ҳидлаш ва ширин мушк до-
риси ичиш. Иссиқ мизожли киши — олма шаробига, ео-
вуқ мизожли — тоза шаробга қўшиб ичади. Шунингдек,
заржуний⁶⁷ тановул қилиш.

Бўзанинг зарари

Жигарни, мияни, юракни, меъдани, қоражигарни,
ичакларни, буйракни ва қовуқни бузиш ва уларни ҳол-
дан тойдириш. Сўнг. Титроқ, фалаж, мохов, пес, сий-
дик тутмаслик, қовуқ қичимаси, истисқо касаллигини
туғдириш.

У асабга жуда зарарли нарсадир. Шаҳват ва жин-
сий алоқага акс таъсири бор, у совитади ва ҳўллайди
ҳамда асаблар юзларидаги намликларни қамраб ола-
ди ва ёмон назалар ҳамда қулғуналар келтириб чи-
қаради.

Зарарининг тадоруки. Ёнгоқ, бодом ва данаклар
истеъмол қилиш ҳамда сийдик ҳайдовчилар истеъмол
қилиш. Унинг устига шароб ичишдан ҳамда шароб усти-
га уни ичишдан четланилади, чунки шароб уни асаб-
ларнинг ич-ичига ва бўғинларга сингдириб юборади:
аксинча, унинг устидан асал ва мой ялаш зарурдир.
Сийдикни кўплаб юриштирувчи истеъмол қилинади.
Заржуний ҳар ваҳждан ҳам бўзанинг тарғидир. Бўза-
нинг яхшиси нонга мўл долчин, газак ўт ва ялпиз ара-
лаштириб қилинганидир.

Кўп шароб (ичиш)нинг зарари

Кимнинг мизожи жуда иссиқ бўлса, унинг томирла-
рида ва ички аъзоларида сафронинг тўпланиши, қон-
нинг ғалабаси ва бўшлиқлар ва (бадан идишларини)⁶⁸
лиммо-лим қилувчи тўлиб кетиш хавфи пайдо бўлади;
натнжада, қон сактаси ва тўсатдан ўлиш содир бўлади.

Агар ким совуқ мизожли бўлса, уни икки ваҳждан
барча асаб касалликларига дучор қилади. Уларнинг би-
ри беҳад қўллаш—бу майнинг (доимий) қилмиши. Ик-
кинчиси, унинг майда бўшлиқларга бурилишидир; бу
беҳад (зарарли) бўлиб, у асабларни тирнайди, нати-
жада, ундан совуқ сакта, узоқ уйқу, литаргия, фалаж,
титроқ, юз фалажи ва бадан сезмай қолиши пайдо бў-
лади. Шаробдан келиб чиқадиган моддалар енгил бўл-
ганлиги учун бу касалликлар бошқа сабаблардан ке-
либ чиққанлигига нисбатан осонроқ тuzалади.

Унинг тадоруки. Иссиқ мизож соҳиби қон олдиришда ва мева шароблари воситасида сурғи қилдиришда давом этиши ва кўплаб анор шароби истеъмол қилиши зарур, чунки бу унга боп тарёқдир.

Совуқ мизож соҳиби эса, эрман кулчаларини ва чакамуғ кулчаларини кучли илдиз суви билан тановул қилишда давом этиши ва бадантарбия ҳам қилиши зарур. Агар узлуксиз давом этувчи оғирлик ва бадан учиш сезилса, истумаҳиқун⁶⁹ ҳаби ёрдамида бўшатилади.

Кучли қора шаробнинг зарари

Қонни куйдириш, хилтларни бузиш, ҳижоб⁷⁰ ва мияни шншириш (яллиғлатиш) ва сил.

Унинг тадоруки. Анор шаробини гунафша шароби билан ичиш; содда нордон сиканжубинни арпа суви билан истеъмол қилиш, жигар, қалб ва мияга юқорида зикр этилган совуқ лахлахани қўллаш, кичик сандал кулчалари тановул қилиш ва устидан беҳи ва чилонжий⁷¹ да тотиниш; овқатни нордон нарсаларга мойил қилиш.

Кучсиз суюқ шаробнинг зарари

Балғамли баданларда назлалар ва асаб касалликлари келтириб чиқаради.

Унинг тадоруки. Устидан кўкнорлик кучли зуфо шаробини озроқ асоносиё солиб истеъмол қилиш; шунингдек, иккинчи кун турбит ва занжабил билан асал олиниб, бир ёки икки ялам (яланади). Сўнг агар бадан жуда ҳам лиқ тўла бўлмаса, бадантарбия қилиш ёки гардан ва бўғинларни қаттиқ уқалаш.

Тахир шаробнинг зарари

Табиатни қабз қилиш ва қонни лойқатишдир.

Унинг тадоруки. Унга қарши сузилган ширин шароб ёки асал шароби тановул қилиш; иссиқ мизожли киши ундан оз зарарланса ҳам шу иссиқ мизожлига аччиқ шаробни гунафша шаробига аралаштириб тановул қилдириш.

Оч қоринга шароб (ичиш)нинг зарари

Ингичка оғриқ касаллиги, ички аъзолардаги шишлар, сасишдан бўладиган иситмалар ва кучли бош оғриқ.

Унинг тадоруки. Қуришиш ва (шаробнинг) қувватини қесиш учун устидан арпа талқони тановул қилиш, табоширни арман лойи билан тановул қилиш ва чилонжийда билан беҳидан тотиниш. Агар зарар қилса, унга қарши турадиган нарсаларнинг энг яхшиси нордон анор ва узум ғўраси қиёмидир. Агар қаттиқ зарар қилса, кофур кулчалари ичиш. Лекин унинг устидан зинҳор сиканжубин истеъмол қилинмайди, чунки ширин нарса унчалик манфаат келтирмайди, аксинча зарар қилади ва сафрога айланиб кетиши эҳтимол. Нордон нарса эса аъзоларга зарар. Сўнг. Савдо аралаш қон туғдиради. натижада шароб зарари устига яна зарар ортади. Сўнг юрак, жигар ва мия устига сиртдан лахлахалар қўйиш ғамнин ейиш керак.

Иситма устига ёки бошоғриқ устига шароб ичган кимса тўғрисида ва унинг тадоруки

Агар (хилтларга) жуда тўла бўлса, дарров қон олиб, қон моддасини то ҳушдан кетиш хавфи туғилгунча чиқариш керак. Қон олдиришдан бир оз ўтгач, ични бўшлатувчи мева шинниларида: олхўри, нишуқ қиёми, тут шинниси, гунафша шароби ичиш лозим.

Агар тўлиб кетмаган бўлса, кофур кулчаларини қизил гул шароби билан ҳамда олхўри шароби ва лахлахалар ичирилади. Шунингдек, бошқа аъзоларга теккизмай бошдан иссиқ сув қуйилади.

Ўт (сафро)дан бўладиган нафас қисилиши устига шароб (ичиш) ва унинг тадоруки

Унинг устидан кўкнор шаробини гунафша шаробига аралаштириб ичиш, сув ўрнига гул суви ичиш керак ва овқатнинг енгилроғини (ейиш) зарур.

Энди бошланган кўз оғриқ устига шароб (ичиш) ва унинг зарарининг тадоруки. Ўша заҳотиёқ, шошилинич равишда ҳалила қайнатмаси билан сурги қилиш ҳамда қуруқ кашничи одатга мувофиқ шакар сепилган испағул билан тановул қилиш. Шунингдек, мияга совуқ лахлахалар қўйиш. Худди шундай ҳолатда қарам уруғини кашничи билан тотинилса, фойда беради. Шакардан қилинган сикажубин унинг ўрнига ўтади.

Уч хил тўлиб кетишнинг бирортаси устига шароб ичган кимса борасида ҳамда уни даф қилиш

Шишлар ва иситма келиб чиқмай туриб, олдини олншга шошилиш лозим: анчагина қон олинади ва совуқ мизож соҳибига қарамдан тайёрланган ялама дорили анор суви билан ичирилади. Иссиқ мизож соҳибига эса, кўкнор шаробини анор суви билан ё унинг шароби билан ичирилади.

Овқати: қон олишдан кейин суммоқий⁷¹, қон олишдан олдин нишуқ ёки ижжосий.

Хуморга шароб (ичиш)нинг зарари

Бошоғриқнинг кучайиб кетиши, кўнгил айниши, ингичка ориқ касаллиги, оғир иситмалар ва ички аъзолардаги шишлар.

Унинг тадоруки. Сиканжубин ва иссиқ сув ёрдамида қусиб ташлашга ҳаракат қилишади. Сўнг нимтуруш анор сиқилади ва ундан оз-оздан аста-аста ичилади. Агар яна қусиқ рўй берса, иккинчи марта қайтарилади. Агар қусиш тинса, узум ғўраси шинниси ва унинг шароби истеъмол қилинади. (Беморнинг) овқати: ҳулом⁷², қарис ва майда балиқлардан иборат. Ювингач, ухлайди; шунингдек, қишдан бошқа вақтда бош ва меъдага испағулни сирка билан совитиб истеъмол қилади. (Қишда) бошга илтиб боғланади, меъдага эса ўртача совуқликда ишлатилади.

ОЛТИНЧИ МАҚОЛА

ҲАРАКАТЛАР ҲАҚИДА

Кўп ҳаракат борасида

Абу Али дейди: кўн ҳаракат қилиш дастлаб жуда қаттиқ қиздиради ва қуритади. Сўнг эса ишнинг охирида совитади.

Унинг зарарларининг энг биринчиси (хилтларни) саситиш ва ёмон моддаларни аъзоларнинг ич-ичларига кўчиришдир. Иккинчи зарари совуқ асаб касалликлари ҳамда қувватнинг пасайиб кетиши. У баъзан хафақон ва ҳушидан кетишга ҳам сабаб бўлиши мумкин!

Унинг тадоруки. Ювиниш керак: ёзда совуқ сувда, қишда эса илиқроқ чучук оқин сувда ювинилади. Кофурдан бўлган тутатқилар тутатилади ва қиймаланган гўшт ва бир оз нўхат солиб пиширилган гўштли шўрвадан ҳўплаб-ҳўплаб ичилади; бироқ беҳад кўп ичиб юборилмайди. Сўнг ёғ билан ишқаланади; ундан бўғинлар терлайди. Қулоқ ичига ҳам ундан томизилади, бошдан эса сут соғилади. Бир оз муддат дам олинади ва ухланилади. Овқат латифлаштирилади: дастлаб нимбришт тухумининг сариғи ва парранда қанотлари билангина овқатланилади, сўнг одатдаги овқатларга аста-аста ўтилади.

Бироқ, қувват пасайиб кетганида, кучли гўшт суви-ни бир оз райҳоний шаробига қўшиб берилади.

Кучли ҳаракат борасида

Унинг иши кўп (ҳаракат) никига ўз қизитиши билан яқин, аммо (моддаларни) тарқатиши уникидан озроқдир.

Унинг тадоруки. Овқатлар воситасида қувватни кўтаришга қараганда иссиқ мизожни алмаштиришга кўпроқ мойил бўлиш керак. Шунинг учун юрак ва томир уриб кетиши босилгач, мева қиёмлари ва совуқ сув ичирилади.

Кўп ҳаракатсиз қолиш борасида

Бунинг натижасида етилмаган хилтлар туғилади, пайлар ҳаракатда мушакка итоат қилишдан бош тортади ва ҳислар ўтмаслашиб қолади.

Унинг тадоруки. Агар (сукунат) узоқ давом этган бўлса, истумаҳиқун ҳаби ёки қуқоё ҳаби ёрдамида бўшатиш; узоқ давом этган бўлмаса, қаттиқ бадантарбия қилиш ҳамда ҳаммомда уқалатиш ва силатиш.

Бўшатишлар устига қилинган ҳаракатлар

Бунинг устига гўшт шўрвасини райҳоний шароби билан ҳўплаб-ҳўплаб ичиш керак. Мизожи иссиқ кимсаларга унинг устидан олма шаробини хурсанд қилувчи совуқлик дорилар билан ичирилади.

Таом устига ҳаракат (қилиш)

Унинг зарар ва тадоруки ҳақида илгари ҳам гап бўлган эди. У (овқатни) чайқалтиради, ҳазмга монелик қилади, таомни ҳазм бўлмай туриб тушириб юборади ва тиқилмалар пайдо қилади.

Унинг тадоруки. (Овқатни) чиқариш ва тушириб юбориш ҳийласин қилишдир. Сўнг тиқилмаларни очиб юбуровчи ва унинг олдинги зарарли таъсирларини камайтирувчи нарсалар қўлланилади. Унинг кетидан ейиладиган таомни енгиллатилади.

Жуда кўп бедорлик ҳақида

У жуда кўп ҳаракатга ўхшайди, фақат унинг зарари кўпроқ мияга ва юраккадир.

Унинг тадоруки. Мияни намлаш учун бошга гунафша ёғи қўйиш, уни бурунга тортиш ҳамда қулоққа томизиш; гул суви ҳидлаш, шунингдек, кўп сув қўшилган шаробдан ичиш керак. Иссиқлиги мўътадил чучук сувдан енгил ҳаммом қабул қилиш ва исмалоқ ё ошқовоқ ёки лавлагини шўрвасини ҳўплаб-ҳўплаб ичиш: олма шароби тановул қилиш ва юрак лахлаҳасини совуқ суртма (дори)лар билан қўллаш.

У кўп беҳаракат қолишнинг ишини қилади. Унинг зарари кўпроқ миягадир.

Кўп уйқу ҳақида

Унинг тадоруки. У кўп ҳаракатсиз қолишда бўлишнинг тадорукига ўхшайди. Бироқ мияга жуда кўп эътибор қилиш лозим: аксиртирувчилар истеъмол қилинади, мушк ва ангуза ҳидланади, горчица миррий билан иёраж фикро билан оғиз чайилади. Ҳолат бўшатишни тақозо қилса, қуқоё билан ёки иёрож ҳабдориси билан бўшатилади.

Кўп жинсий алоқанинг зарари

Зўр-зўракай ва иштаҳасиз қилинган жинсий алоқанинг зарари ҳаётини руҳнинг жавҳарига нуқсон етказиш, юракни сусайтириш, хафақон, ҳисларнинг хираланиши, қувватнинг пасайиши ва шунингдек, совуқ ми-

зожлиларни барча асаб касалликларига, иссиқ мизож-
лиларни эса ингичка ориқ касаллигига тайёрлашдан
иборат.

Ушбунинг тадоруки. Бунинг зарари икки важҳдан
бўлади: бири — мизожнинг совуқликка мойил бўлиши
ёки сокинлашуви; аъзоларда совуқ ҳис қилиниши ва ин-
соннинг совуқдан азобланиб, иссиқдан роҳат қилиши.

Иккинчиси — мизожнинг иссиққа ва ингичка ориқ
касаллигига мойил бўлиши.

Унинг аломати: томир уришининг кетма-кет ва тез
бўлиши ва жинсий алоқа ҳаракати тинч, (баданда)
ёнишнинг вужудга келиши; шунингдек, овқатланилгач,
беҳузурлик ва алангаланиш пайдо бўлиши. Шундай
бўлгач, унинг тадоруки ҳам икки важҳ эътиборида қи-
линади. Мизожлари совуққа мойиллашган кимсалар
хушбўй (райҳоний) шароб ичишлари, гўштининг таъми
йўқолгунча пиширилган қийма шўрвага тухум сариғи
қўшиб ва долчин, қалампирмунчоқ, ёввойи сабзи уру-
ғи солиб ичишлари, мушкни ҳидлашлари, мушк дориси
тановул қилишлари, ичадиган нарсаларига шароб ара-
лаштирашлари, қуймоққа пиёз ва гандано пиёзи солиб
истеъмол қилишлари, кўп нўхат ивитмасини шаробга
аралаштириб ичишлари, иссиқ сувда ювинишлари, мой-
чечак ёғини қизил гул ёғига аралаштириб суркашлари
ва дориворлик таомлар ош қилиниб бўлгач ухлашлари
керак. Агар меъда кучли бўлса, қовурилган пиёз ёки
бўлмаса сабзи уруги аралаштирилган туз ёки сақанқур
тузи солиниб қовурилган сабзи ва шолғом истеъмол
қиладилар.

Агар кимнингким мизожи иссиққа мойиллашган бўл-
са, у икки маънони — сўндириш ҳамда манийнинг тар-
қалган қисмини вужудга келтириш (маъноси)ни ўзида
жамлаган нарсаларни истеъмол қилишга муҳтож бў-
лади.

Бу — қаръия⁷³ ва салқия⁷⁴ ҳамда чала пишган ту-
хумнинг ҳам оқи, ҳам сариғи, ширин сут, янтоқшакари,
хўл темиртиканининг сувида пиширилган кишклардан
иборат. Пиширилган кишк ва нўхатлардан қилинган
умоч, товуқ ва хўрозларнинг миялари, қовурилган ба-
лиқ, унинг иссиғи ва катта-кичиклиги ўртачаси, шакар,
пўсти ажратилиб янчилган бодом ва янчилган кўкнор
уруғидан кўп ейилади. Шакар ва бодом солинган сов-
ринжон ҳам истеъмол қилинади: унинг бу борада ало-
ҳида хосияти бор. Гўшт шўрвасини олма шароби билан

ҳўплаб-ҳўплаб ичилади; оз-оздан кофур ҳидланади ва юракни лахлахалар билан совитилади.

Жинсий алоқани тарк қилишнинг зарари ҳақида

Шуни одат қилган кимсада бўғин ва мояклар оғрийди, бош ва ҳаракатлар оғирлашади ва тиззаси оғрийди.

Унинг тадоруки. Агар имкони бўлса, жинсий алоқа қилиш. Йўқса, совуқ мизож соҳибига панжангушт уруғи ва газакўт уруғини шакар билан истеъмол қилиш. Иссиқ мизож соҳибига коҳу уруғи ва семизўт уруғини истеъмол қилиш; шунингдек, гўшти оз ва нордон овқатлар ейиш ҳамда белга қўрғошин боғлаш керак.

Очлик устига жинсий алоқанинг зарари

У кўп жинсий алоқа (қилиш)нинг зарарига ўхшайди ва тадоруки унинг тадорукига ўхшайди. Бироқ унга гўштлик овқатлар мувофиқроқдир. Унда сачратқи кулчалари ёрдамида ингичка оғриқ касалидан сақланиш муҳимроқдир.

Тўқлик устига жинсий алоқа (қилиш)нинг зарари ҳақида

Унинг зарари таом устига ҳаракат қилишникига ўхшайди, бироқ унинг зарари кўпроқ ва шиддатлироқ ва ҳазм бўлмаган овқат билан аъзоларнинг ичкарисига кириб боровчироқдир. Ундан оғир қуланж келиб чиқиши ҳам аҳтимол.

Унинг тадоруки. Текшириб кўрилсин, токи овқат (ични) юмшатишгами, дам қилишгами ёки қотиришгами мойиллиги кузатилади. Чекка аъзоларда санчиқ борми? Агар (ични) юмшатишга мойиллик бўлса, у юзага чиққунча, ўз ҳолига қўйилади. Ундан кейин (беморга) қайнатилган нўхат сувини бир оз шаробга аралаштириб, яхшигина ичирилади. Сўнг кундурий маъжуни берилади, агар ким энг совуқ мизожли бўлса, унга асоносиё маъжуни ичирилади. Сўнг тухумсиз пиширилган гўшт шўрваси ҳўплаб-ҳўплаб ичилади ва нўхат ивйтмаси қайнатилмай ичилади. Агар дам қилишга мойил бўлса, дамлик босилгунча каммуний ичилади.

Агар (ични) қотирнишга мойил бўлса, сирғалтирувчилар ёрдамида чиқариб юборилади. Агар овқатнинг тўхтаб қолиши унинг елимшаклиги ва дағаллиги сабабли бўлса, масалан, гуруч ва тариқники сингари, уни мева шароби ва хиёршанбар каби сирғалтирувчини озгина долчин, турбуд каби эритувчи ва очиб юбуровчилар билан чиқарилади. Агар ёпишқоқлиги ва намлиги сабабли (ични) қотирса, унинг устидан зарур миқдорда иёраж фикро ва шахриёрон истеъмол қилинади.

Қон олдириш устига жинсий алоқа қилишнинг зарари

Бу ишнинг тез олдини олмоқ зарур. Ҳаддан ошиқ жинсий алоқа бобида биз айтган насиҳатга амал қилиниб тайёрланилган гўшт шўрвасидан ҳўплаб-ҳўплаб ичилади. Уни канакунжут ёғи солиб тайёрланилади ёки устига ундан озроқ қуйиб юборилади. Илитилган тухум сариғига шароб ийдирилади ва унинг устига бир шаъира миқдорида мушк бўлағи солинади. Қиймаланган гўшт солиб олмадан тайёрланиладиган овқат қилиниб, у то гўштининг мазаси қолмагунча қайнатилади. Сўнг уни сузилади ва пиёзни сиқиб сувидан унга қуйилади. Сўнг шароб сузилиб, унга юқорида айтилган сувдан ўндан бири қуйилади. Сўнг то суюқ атала ҳолатига киргунча устидан нўхат ва боқила унларидан сепилади. Сўнг уни роса қайнатилади, кейин унинг устига тухум сариғи солинади, сўнг ундан ҳўплаб-ҳўплаб ичилади. Аммо аста-секин бўлмоғи керак, бирданига эмас. Сўнг эса иссиқ сувли ҳаммом қабул қилипади ва мияга мирта ва қизил гул ёғидан мўл қилиб суртилади. Эритилиб сузилган эчки мойини ёки ўрдак мойига ийдирилган қизил гул ёғини икки оёққа суртиб ухланади.

Сурги устига (қилинган) жинсий алоқа тўғрисида

Унинг зарари ёмондир.

Унинг тадоруки. Дастлабки олма қиёмини хурсанд қилувчи дори ёки мушк дориси билан ичилади. Сўнг агар ҳушдан кетиш содир бўлмаган бўлса, андай вақт кундур сақичи чайналади. Сўнг зирбोजиядан озгина ичилади. Сўнг зикр этилган шўрвадан ҳўплаб-ҳўплаб ичилади, сўнг унинг устига бир бўлак беҳи тановул қилиниб, унинг сувигина сўрилгач, қолдиғи ташлаб юборилади. Сўнг ухланади.

Агар дам бўлиш кузатилса, бир оз райҳоний шаробдан ичиш керак. Агар ҳушдан кетиш содир бўлса, гўшт сувини шароб билан ҳўплатиш, бўғинларининг ҳаммасини ёққа ботириш, райҳоний шаробида ивитилган каёқ едирш ва юзига совуқ сув ва гул суви сепиш лозим.

Буйрак заифлиги билан (қилинган) жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Ёнғоқ, бодом, фундуқ, чилғўза, ер бодом донаси, ҳабб ал-қилқил ва сақич дарахтининг меваси каби мағизларни хурмо билан истеъмол қилиш. Агар заифлик иссиқ мизожнинг ёмонлигидан бўлса, бодом, кўкнор уруги ва олдинги айтганимиз қабалида шакар истеъмол қилиш лозим. Буйракда тош бўлганда, даръуний жуворишни ва митридат истеъмол қилинади.

Бош оғриғи устига (қилинган) жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Бошга испағул шираси билан лахлаха қўйиш ва унга (бошга) мирта ёғи ишқаш керак, энг маъқули шу. Яна жинсий алоқа олдидан билак, сон ва иликлар боғланади; шунингдек, зиғир шираси ичилади.

Кўз оғриғи устига (қилинган) жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Бош оғриқ устига (қилинган) жинсий алоқанинг тадорукига ўхшайди. Шунингдек, ҳўл кашнич сувини тухум оқига аралаштириб кўзга томизиш, икки елка орасига ўтли маҳжама қўйиш ва чалқанча ётиб ухлаш.

Бўғин оғриқларига учраганларга жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Ундайлар ҳаракатни эҳтиёткорлик ва мулойимлик билан қилишлари керак. Бундан олдин оғриган бўғинларини андак вақт испағул ичида сақлайдилар. Жойлашишда (оғриқ) бўғинларга қарама-қарши турган бўғинларни — пасткилари (оғриса) юқоридагиларини, чапкилари (оғриса) ўнгиларини қаттиқ сиқиб боғланади. Сўнг овқатни енгиллатади, қустирилади ҳамда мия-

ни мирта ёғига мойчечак ёғи аралаштирилиб (суртиб) кучайтирилади.

Совуқ мизож эгаларига жинсий алоқа қилиш зарарининг тадоруки

У ҳолда сақанқур жуворишни истеъмол қилинсин ва оғриган жойларга қуст ёғи ва қундуз қири ишқашда давом этилсин. Кучли гўшт сувини сақланган тоза шароб билан истеъмол қилинсин. Бемалол ва узоқ ҳаммом қабул қилинсин ҳамда доим мушк ва анбар ҳидлаб юрилсин.

Иссиқ мизожларга жинсий алоқа қилиш зарарининг тадоруки

Бу илгари айтганимиздек, сут ва янтоқ шақари билан, шунингдек, хашхошия ва лавзия билан қилинади.

Қуруқ мизожларга жинсий алоқа қилиш

Гўшт суви ва тухум сариги истеъмол қилинади. Совуқ мизожларга эса гўшт суви юқорида эслатилган кучли дориворлар билан ҳамда канакунжут ёғи истеъмол қилинади.

ЕТТИНЧИ МАҚОЛА

БУШАТИШ (ИСТИФРОҒ ҚИЛИШ) УСУЛИ ҲАҚИДА

Қон олдириш зарар қилган кимса ҳақида

Жинсий алоқа зарар қилган кимса қандай даволанса, уни ҳам ўшандай даволанади.

Қўп сув ичиш устига қон олдирган кимса ҳақида

Сувнинг қон билан аъзоларнинг ич-ичига тортилиб кириши сабабли унга истисқо касаллиги хавф солади. Шунинг учун тезда (сийдикни) юриштириш билан шуғулланиш керак. Агар иссиқ мизожли бўлса, митридат ўтайди. Шунингдек, тоза шароб ичиш ҳам тузук юриштиради.

Хилтларни қўзғовчи бирор нарса ичиш устига қон олдирган кимса ҳақида зарарининг тадоруки

Унга қўзғатилган хилтларнинг овқатланиш йўли орқали қон билан изма-из томирларга оқиши хавф туғдиради. Шунинг учун олдин, агар (хилтлар) иссиқ бўлса, нордон мевалар қиёмлари ичилади: агар совуқ бўлса хиёршанбар маъжуни яламлаклари каби иссиққа мойил нарса ёрдамида (чиқариб) ташланади. Бироқ агар ўша аллақачон содир бўлган бўлса, сасишни ва хилтлар ҳаракатини тўхтатувчи (нарсa) ичгандан сўнг, терлатишга ҳаракат қилиниши зарур. Агар иссиқ мизожлик бўлса, мева қиёмлари билан, агар совуқ мизожли бўлса, митридат билан (қилинади).

Агар терлатиш тўла (фойда) бермаса, томирларда оқаётган ёмон сифатни кесиш учун хилтларга қарама-қарши келадиган мувофиқ овқатлар бериш билан шуғулланиш керак.

Сургидан сўнг кўп сув ичган кимсалар ҳақида

Уларга истисқо касаллиги, асаб касалликлари ва ичак шилинишлар хавф солади.

Унинг тадоруки. Қон олиш бобида айтганимиздек қилиб (сийдик) ҳайдалсин. Сўнг асоносиё ёки мушк дориси ёки лакк дориси ёки куркум дорисидан бир ичим ичирилади. Агар шу (дорилардан) фойдаланишни истисно қиладиган иссиқ мизож бўлмаса, улар қўлланилади, йўқса (сийдикни) ҳайдаш билан чекланилади. Сўнг қовурилган испағул, қовурилган зиғир уруги ва гул ёғи билан араб елими тановул қилиш лозим.

Сурги қилинаётган пайтда овқат тановул қилган кимса ҳақида

Унга (ичак) шилинишлари ва тикилмалар хавф солади. Агар ич тўхтаб қолса, бунинг учун шиёф кўтарилади. Агар (овқат) чиқариб ташланса, қаттиқ ҳайза хавф солаётган бўлади, табиатни боғлашга ҳаракат қилиш зарур. Сўнг елимловчилар — тухум сариги, почалар, испағул ва шунга ўхшашлар тановул қилинади.

Ич суриш тўхтагандан сўнг таом еган кимса ҳақида

Қусиб ташлашга ҳаракат қилиш керак. Йўқса, агар дам ва ич қулдираши кўринса, каммуний тановул қилинади. Агар ич боғланса, иккинчи кун ийёршанбар маъжун (истеъмол қилиш) керак. Яна иккинчи кун иўртача бадантарбия қилинади. Бадантарбиядан сўнг икки ё уч қадаҳ шароб ичилади ва уйқудан нажот тиланади.

Асосийси шу. Бироқ агар (ичидан) ҳазм бўлмаган (овқат) ва шилиниш (натижалари) ўтса, юқорида айтганимиз усулда шилиниш даволанади.

Ич суришни тўхтатиш ёки сурги таъсир қилмаган кишининг тадбирига келсак, бу ҳақда китобларда ёзилган, бизнинг мақсадимиз учун эса шунинг узи етарлидир.

Тангрининг ёлғиз ўзигагина олқишлар ҳамда элчилар пешқадами, пайғамбарларнинг охиргиси Муҳаммадга, унинг оиласига ва барча саҳобаларига тангрининг мақтови (бўлсин).

«ТАДБИРДА ЙУЛ ҚУЙИЛГАН ХАТОЛАРГА...» ИЗОҲЛАР

1. Л. ва Қ. да: ҳамд ва наът бошқачароқ: «Олқишга сазовор тангрига олқишлар, Муҳаммад ва (унинг) авлодига унинг мақтовлари бўлсин».

2. Л. да: «ас-Суҳайлий»; Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳлий хоразмишохлардан Али ибн Маъмун (997—1010) ва Маъмун ибн Маъмун (1010—1017)ларнинг вазири бўлган. У бир қатор олимларга, жумладан, Ибн Синога ҳам ҳомийлик қилган. Асарларида олим уни гоҳ Абу Абдуллоҳ ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ас-Саҳлий, гоҳ эса Абу-л-Ҳасан ас-Саҳлий, гоҳ эса Абу-л-Ҳасан ас-Саҳл ибн Муҳаммад ас-Саҳлий деб атайдди. Қазвинийга мувофиқ, унинг тўлиқ номи Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Суҳайлидир (Қазвиний, «Чаҳор мақола» ҳошияси; А. Ю. Якубовский, Ибн Сино, Материалы. I, стр. 126; С. Нафисий, Пур-и Сино, 132-бет; Я. Маҳдавий, Феҳрист, 114-бет).

3. Л. да: «э-м-и-и»; Н. да: ноаниқ.

4. Мўътадиллик («таъдил» ёки «иътидол») Ибн Синонинг таърифига мувофиқ, мизож эгасининг гавдасида ёки маълум бир аъзо-сида унсурлар ўз миқдор ва кайфиятлари билан одамнинг мизожига керагича энг тўғри нисбатда тўла-тўқис бўлган ҳолатидан иборат (Ибн Сино, «Қонун», I, 9-10-бетлар).

5. Бу ерда «илм» деб табобатнинг назарий масалалари ифо-
даланади.

6. Таркиб — консистенция, яъни қуюқ-сууюқлик маъносида.

7. Сорго.

8. Ҳалим — ҳазми суст ва озиқлиги мўл бўлади. У бадани қу-
риқ мизожли одамларни семиртириш учун шифо сифатида қўл-
ланилган.

9. Солуда — асал, бодом ёғи ва бошқа нарсалардан тайёр-
ланадиган ҳолва.

10. Юрак дорилари китоби, 12-изоҳга қаранг.

11. Қ. да: «оғирини назарда тутаман».

12. Н. да: «кўз оғриқлар».

13. Тамаддуд — мушак ва асабларнинг тортилиши касаллиги
Ибн Сино таърифича. «У қурол аъзоларга тегишли касаллик бўлиб,
ҳаракат қилдирувчи қувватнинг йиғиладиган аъзоларни йиғили-
шига монилик қилади.» Тамаддуд (Тортилиш) ташаннуж (тири-
шиш, спазмик сиқилишнинг эндди («Қонун», III, I-жилд, 190—194-
бетлар).

14. «Йўловчилар тадбири» («Тадбир ал-мусофирия») назарда
тутилади.

15. Веналар назарда тутилаяпти.

16. Тўлиқлик (имтило) деб фақат қориннигина эмас, умуман,
барча аъзоларнинг, шу жумладан, томирларнинг ҳам тўлиб тур-
ган ҳолатига айтилади.

17. Қ. да: «азайтирилсин».

18. Нишуқий — олхўрининг «нишуқ» навидан ҳисриймига ўх-
шатиб тайёрланилган дори. Нишуқ — Табаристон олхўриси («Сай-
дана», № 17).

19. Кишкия — кишк (23 — изоҳга қаранг)дан пиширилган до-
ривор таом.

20. Ёки «қуёнқулоқ».

21. Тиқилмалар (судуд) — гоҳо тери тешикларида пайдо бў-
лади, гоҳо эса томирларнинг толаларида, тармоқларида, оғизла-
рида ва йўлларида содир бўлади («Қонун», IV, 30-бет). Умуман
организмнинг тўлиб кетишидан ёки модда алмашинувининг бирор-
бир ички ёки ташқи сабаб билан бузилишидан келиб чиқувчи танг-
лик ҳолат. Унинг оқибатидан бошқа касалликлар келиб чиқиши
мумкин. («Қонун», IV, 30-бет).

22. Н. да йўқ; Манн — баъзи ўсимликлар устида пайдо бўла-
диган шира. Бу шира шу ўсимликларнинг ўзидан чиқади («Қо-
нун», II, № 438).

23. Кишк — оқланган бугдой ёки арпа.

24. Бузоқнинг гўшт ёки калла-почаларидан нордон нарсалар қў-
шиб тайёрланадиган («холодец» каби) овқат.

25. Бу сўз ҳаммомга тушишни ҳам англатади.

26. Анбар, бон ёғи, қинд уди ва бошқа хушбўй моддалардан тайёрланадиган мураккаб дори («Қонун», II, № 809).

27. Хашхошия — кўкноридан тайёрланиладиган бир хил дори («Қонун», V, 126—127-бетлар).

28. Юрак касалликларида ишлатиладиган мураккаб дориларнинг айримлари шундай дейилади.

29. Лаҳлаха — хушбўй мураккаб дори; ҳидланиб ва кўкракка ёки бошга суриб истеъмол қилинади («Қонун», V, 209-бет).

30. Хафақон — юрак ўйноғи касали. Хафақон. Ибн Сино таъбирча, «юрак кучсизлигининг ва бузук мизожлигининг ҳамма турларига эргашиб келади ҳамда юракдаги бирор махсус ҳолга хос далил бўлмайди» («Қонун», III, I-жилд, 469-бет).

31. Назлалар — қатарал яллиғланишдан пайдо бўладиган шиллиқ аралаш серозексудат.

32. Тўрт тарёқ — махсус тарёқ; тўрт дорилик ўсимлик — румгентианаси илдизи, дафна меваси, узун аристолохия ва муррларнинг ҳар бирдан баробар миқдорда олиниб янчилади ва кўпиги олинган асалдан зарур миқдорда қўшилиб қорилади. У иссиқ сув билан ичилади («Қонун», V, 27-бет).

33. Рабу — ҳарсиллаш касаллиги. Астма, ўпка касаллиги.

34. Куркум дорисининг таркибида заъфарон (куркум деганда аслида заъфарон назарда тутилади), сумбул, мурр, Цейлон долчини, қуст, қорачайир гули ва оддий долчин бўлади («Қонун», V, 48-бет). Бу дори, кўпинча, жигар, талоқ, меъдаларнинг заифликларида қўлланилган. Шунингдек, у истисқонинг бошланишига барҳам берувчи сифатида ҳамда рангни яхшилашда ҳам ишлатилгани маълум.

35. Лакк дориси — жигар ва талоқ оғриқларида, тиқилма касаллигида, шунингдек сийдик ҳайдашда қўлланиладиган бир хил мураккаб дори. Буйрак, қовуқ ва бачадон касалликларига ҳам манфаатли хусусияти бор. Унинг таркибига аччиқ бодом, петрушка илдизи, зира, заъфарон, мастакий ва бошқалар киради («Қонун», V, 27, 169, 267-бетлар).

36. Хандиқун меъданинг совуқлиги, ҳазмнинг ҳомлик ҳолати, совуқ сабабли жигарнинг заифлиги, тўрт кунлик иситмалар, шунингдек, балғам мизожли кексаларни даволашда ишлатилган. Таркибига эски шароб, тоза асал ҳамда занжабил, боқила, қалампир-мунчоқ, долчин, шунингдек, заъфарон, қорамурч ва мушк кирган («Қонун», V, 111—112-бетлар).

37. Зотилкабд — жигар яллиғланиши.

38. Зотирриа — ўпка яллиғланиши.

39. Шаҳриёрон — ёки шаҳриёрлар, подшоҳлар дориси номи билан машҳур, бу жувориш жигар ва меъда совуқлигига, истисқо-

га ва савдо хилтига қарши фойдали; шупингдек, ични суради ва қулашга фойда қилади («Қонун», V, 81-бет, I, 449-бет).

40. Маъжунлардан зира жуворишни ички аъзоларда совуқдан пайдо бўладиган оғриқларга фойда қилади, меъдани кучайтиради, овқатни ҳазм қилдиради, «ит иштаҳаси» ва нордон кекирикни йўқотади («Қонун», V, 76-бет).

41. Шайхухий деб аталувчи ингичка оғриқ ёки кексалар ингичка оригини келтириб чиқарувчи сабаб мизожда иситмасиз қуруқликнинг галаба қилишидир. Баъзан бунда иссиқлик ва қуруқлик мўътадил бўлади, баъзан эса бу ингичка оғриқ совуқлик билан барабар келади («Қонун», IV, 130-бет). Ўрта аср медицинасининг эътирофига биноан ҳаёт ҳўлликдан пайдо бўлади. Туғма иссиқлик ва бошқа омиллар уни сарфлаб мавжудликни таъминлайди. Ҳўлликнинг сарфланиб бориши билан баданда қуруқлик орта боради, қуруқликнинг ортиши эса қариликни яқинлаштиради. Ибн Сино юқорида қуруқлик тўғрисида гап юритганда ана шу қарилик белгисини назарда тутган.

42. Илон касаллиги Ибн Синонинг кўрсатишича кеч тузаладиган юз териси касаллиги бўлиб, унга йўлиққан кишининг териси шилиниб тушади. Баъзан тушган тери илонникидек дўнг (ўнқир-чўнқир) бўлади.

43. Тулки касаллиги ҳам илон касаллигига ўхшаш касаллик. Унда тери тушиши баробарида мўй ҳам тушиб кетади.

44. Окила — бу термин остида Ибн Синода ҳозирги замон медицинасида алоҳида-алоҳида икки касаллик: елкиш (нома) ва гангрена тушунилади. Окила — турли сабаблар туфайли, тўқима ва аъзоларда нормал озиқланишнинг бузилиши натижасида унинг бузилиб чириши. Окила — турли инфекцион касалликлар натижасида кўпинча, болаларда лунж ва милкнинг чириши («Қонун», I, 434-бет).

45. Саратон — рак касаллиги.

46. Васвос касаллиги — васваса тутиши ёки меланхолик ҳолат.

47. Фалофилий — мураккаб дори. Унинг таркибига қорамурч, оқмурч, бальзам дарахти, петрушка уруғи, анбар, асал ва бошқалар кирган («Қонун», V, 314-бет).

48. Каммуний — бош совуқлиги меъда бўшлиги, «ит иштаҳаси» ва ҳоказо касалликларни даволашда қўлланиладиган мураккаб дори. Таркибига Кермон зираси, сирка, сузоб барги, мурч, анбар, арман бураси ва асал киради («Қонун», V, 165 — 169-бетлар).

49. Тамрий — таркибига арман бураси, Кермон зираси, анбар, оқмурч, асал ва бошқалар киради. У ичак оғриғида етилмаган балғамларни етилтириш, шунингдек, сийдик тўхтаб қолганда юргизиш мақсадларида қўлланган («Қонун», IV, 66-бет).

50. Яъни юқоридаги ёқмайдиган овқатларга ўз мизожи қарши

курашаётганини сезса, ҳеч қандай дори истеъмол қилмасдан, ёқмаган нарсаларнинг тадорукни ўз табиатига қўйиб берсин.

51. Бузурий ёки уруғлар сиканжубинининг таркиби, Ибн Синонинг ўзи яратган усулга мувофиқ тайёрланилса қуйидагичадир: «Яхши эски узум сиркасидан ўн ритл олиб, унга тиниқ чучук сувдан йигирма ритл қўйилади. Сирканинг нордонлиги ва яхши ёмонлигига қараб, ундан озроқ ё кўпроқ қўйилади, Кейин арпабодиён илдиэнинг пўстлоғи ва петрушка илдизи пўстлоқларининг ҳар бирдан уч уқиядан, арпабодиён уруғи, рум арпабодиёни ва петрушка уруғларининг ҳар бирдан бир уқядан олиб, сўнг бир кеча-кундуз қўйиб қўйилади. Шундан сўнг, суюқлигининг олтидан бири буғланиб кетгунча паст оловда қайнатилади, сўнггра оловдан тушириб совутилади ва сузилиб истеъмол қилинади («Қонун», V, 107-бет).

52. Девпечак сиканжубиннинг таркиби эса бундай: асал ёки шакар ва сиркани олиб, юқорида айтилганидек, қайнатилади, кейин девпечакдан керагича олинади; яна чилпоя ва қора харбакдан ҳам олиб ҳаммаси янчилади ва латтага ўралиб қозонга осиладида, уруғлар сиканжубинини пиширган усулда пиширилади (Қонун», V, 108-бет).

53. Бу ерда тўрт тифма қувват деганда, табиий қуавтнинг хизмат қилувчи деб аталувчи тўрт жузъий қисмдан иборат туркум назарда тутилаяпти. Булар: а) тортувчи қувват; б) ушлаб турувчи қувват; в) ҳазм қилувчи қувват; г) ҳайдовчи қувват («Қонун», I, 125 ва 441-бетлар).

54. Кузоз умуман, тортишиш касаллиги бўлиб, «ўмров суюгининг мушакларидан бошланиб, уларни олд ёки орқага ва ё иккала томонга бирдан тортадиган касалликни билдиради («Қонун», V, 190—194-бетлар).

55. Ижжосий — олхўридан қилинган мураббо. У қуйидаги усул билан пиширилади: ҳўл олхўрининг данаги олиб ташланади ва дастлаб асал ҳамда сув билан, сўнг эса асалнинг ўзи билан пиширилади Пишгач сунбул, қалампирмунчоқ, долчин, занжабнл, катта ва кичик қоқила каби дорилардан солинади ва истеъмол қилинади («Қонун», V, 123-бет).

56. Мишмиший — ўрикдан юқоридагига ўхшаш усулда тайёрланадиган бир хил дорили мураббо.

57. Қуланж ёки қулинж касаллиги — колит.

58. Футанажий ёки фўданажий — мураккаб дори; таркиби бундай: ялпиз, ёввойи петрушка, анбар, петрушка уруги, мурч асал ва бoshқалар киради («Қонун», V, 57-бет).

59. Мосориқо — ичаклардан сўрилган озиқ моддаларни жигарга элтувчи майда томирчалар («Қонун», I, 436-бет).

60. Мажия — рўянининг бошқа номи.

61. Исоносиё ёки асоносиё — мураккаб дори; таркибига заъфарон, афюн, қундуз қири, бангидевона уруғи, кўкнор, бўрининг жигари, шароб, асал ва бошқалар киради. У жигар, талоқ ва меъда оғриқларини бартараф қилувчи сифатида ишлатилади («Қонун», V, 47-бет).

62. Туффоҳий — олмадан пишириладиган дорили таом.

63. Сафаржалий — беҳидан тайёрланадиган дорили таом.

64. Алембик деган асобоб суюқликларни қайнатиб ҳайдаш учун ишлатилган.

65. Иликка Ибн Сино даволовчи, содда дори сифатида катта аҳамият берган. Иликларнинг энг ёқимлиси, — дейди у, — бузоқ ва буғу, кейин ҳўкиз, сўнгра эчки ва ундан кейин қўй илигидир.

66. Қаък — махсус тайёрланадиган қоқ нон.

67. Заржуний — карафс, сабзи, укроп, арпабодиён ва бошқа ўсимликларнинг уруғи, заъфарон, долчин, занжабил, уд, асал каби нарсалар қўшиб тайёрланадиган мураккаб ва иссиқлик маъжун.

68. Идиш деганда анатомик идиш назарда тутилади.

69. Истмаҳиқун — ошқозон касалликларига қарши ишлатиладиган мураккаб дори (унинг таркиби ҳақида қаранг: «Қонун», V, 143-бет).

70. Ҳижоб — кўкрак ва қорин ўртасидаги парда (грудобрюшная преграда).

71. Суммоқий — татим (суммоқ) гўшт, пиёз ва ҳўл дориворлардан тайёрланган даволи таом.

72. Ҳулом — ёш мол гўштидан дориворлар қўшиб тайёрланадиган таом.

73. Қаръия — қовоқдан қилинадиган таом.

74. Салқия — лавлагидан қилинадиган овқат,

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР ВА ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎИХАТИ*

1. Абдуллаев А. А. Академия Хорезм-шаха Мамуна в Хорезме. МЖУ, 1971, № 8, стр. 57—59.
2. Абдуллаев А. А. Абу Райхан Беруни и медицина, МЖУ, 1972, № 11, стр. 38—40.
3. Абдуллаев А. А. Очерки истории медицины Хорезма. Автореферат докт. дисс. Ташкент, 1972.
4. Абдуллаев А. А. Исмаил Джуржани в Умар Чагмини — знаменитые ученые-медики древнего Хорезма, под редакцией проф. У. А. Арипова. Ташкент, Изд-во «Медицина», 1972.
5. Абдуллаев И., Ҳикматуллаев Ҳ. Самарқандлик олимлар, Тошкент, ЎзР «Фан» нашриёти, 1969.
6. Абу Али ибн Сина (Авиценна) Қанон врачебной науки, книги I — V, Ташкент, Изд-во АН ЎзССР, 1954 — 1960.
7. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, I—V китоблар, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1954—1961.
8. Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари, 2 — нашри; I — китоб, Тошкент «Фан» нашриёти, 1983 йил; II — китоб, 1982; III — китоб, I — жилд, 1979; III — китоб, 2 — жилд, 1980, IV — китоб, 1980; V — китоб, 1980. Китобларни нашрга тайёрловчилар У. И. Қаримов, Ҳ. Ҳикматуллаев.
9. Абу Али ибн Сино, Тиббий рисолалар, Бир томлик, нашрга тайёрловчилар: У. И. Қаримов, Ҳ. Ҳикматуллаев, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1987.
- 10а. Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи, Кириш, таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар Ҳ. Ҳикматуллаевники, Тошкент «Фан» нашриёти, 1974.
- 10б. Абу Бакр ар-Розий, Буръус-соъа, Тез даволанадиган дардлар. Таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ш. Бобохонов, М. Умаров, Т. «Мерос» нашриёти, 1992.
11. Абу-р-Райхан Муҳаммед ибн Аҳмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), перевод

* Адабиётлар рўйхати китоб матнида «АР»га қисқартириб, нумери бериб борилади.

А. М. Беленицкого, статьи и прим. А. М. Беленицкого и Г. Г. Лемлейна, М., Изд-во АН СССР, 1963.

12. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения, т. IV, Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана фи-т-тибб), Исследование, перевод, прим. и указатели У. И. Каримова. Отв. редактор д. ф. н. А. К. Арендс, Ташкент, Изд-во «Фан», УзССР, 1973.

13. Академия наук Республики Узбекистан институт востоковедения им. Абу Райхана Беруни, Академия естественных наук Республики Узбекистан II Ташкентский государственный медицинский институт, Собрание восточных рукописей АН РУз, каталог том I, Медицина, Выпуск подготовлен под редакцией академика АЕН РУз, профессора Х. Я. Каримова, члена корреспондента АН РУз У. И. Каримова, доктора исторических наук А. У. Урунбаева. Авторы, описаний рукописей и указателей к. филол. н. Х. Хикматуллаев, к. хим.н. С. У. Каримова (объем ок. 20 а.л.).

14. Аляви Л. А. Заболевание толстых кишок (куланж) в трудах Ибн Сины, МЖУ, 1957, № 3.

15. Аляви Л. А. Желудочные заболевания в трудах Ибн Сины (Авиценны), Клиническая медицина, 1952, № 9.

16. Арендс А. К. Восточные предшественники Ибн Сины и значение их трудов для изучения «Канона», МКВ, Ташкент, 1958.

17. Арзуметов Ю. С., Ибн Сина о болезнях печени, МЖУ, 1966, № 8.

18. Арзуметов Ю. С., О лекарственных повязках как методе лечения, рекомендованном Ибн Синой при заболеваниях печени. МЖУ, 1968, № 4.

19. Арзуметов Ю. С., Махмуд Чагмини — выдающийся узбекский врач средневековья, Советское здравоохранение, 1968, № 5.

20. Арзуметов Ю. С., Ибн Сина о методах приготовления лекарственных средств, МЖУ, Ташкент, 1968, № 10.

21. Арзуметов Ю. С., Трактат Ибн Сины «Адвийат ул-калбийя» — первый средневековой труд о средствах лечения неврологических состояний. Советское здравоохранение, 1968, № 12.

22. Арзуметов Ю. С., Источники по истории медицины Средней Азии в собрании фундаментальной библиотеки Ташкентского Медицинского института. МЖУ, Ташкент, 1970, № 1.

23. Арзуметов Ю. С., Юлдашев К. Ю., Медицинские взгляды Ибн Сины, Изд-во «Медицина», УзССР, 1983.

24. Аскарлов А. А., Финкел А. А., Семиотика болезни желудка по Абу Али ибн Сины. МЖУ, Ташкент, 1958, № 8—9.

25. Аскарлов А. А., Заболевание легких и груди по «Канону» Ибн Сины, МКВ, Ташкент, 1958.

26. Аскарлов А. А., Ибн Сина как терапевт, за социалистическое здравоохранение Узбекистана. 1954, № 4.

27. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари, таржимонлар: Ҳамидулла Ҳикматуллаев, Абдулазиз Мансуров, Тошкент «Фан» нашриёти, 1990 й., (683 та ҳадисдан иборат).

28. Беруний билан Ибн Синнинг савол-жавоблари (М. Абдураҳмонов ва А. Расулев таржимаси). Тошкент, 1950 (Текст рус ва араб шрифтида).

29. Боровков А., Названия растений по бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб». Тюркская лексикология и лексикография, М., 1971, стр. 96 — 111.

30. Бородулин Ф. Р., Лекции по истории медицины, Лекция третья. Медицина в рабовладельческих государствах Древнего Востока. Под редакцией Е. Д. Ашуркова, М., Медгиз, 1954 — 1955.

31. Броккельман К., Араб адабиёти тарихи, Ваймер-Берлин 1898. Унинг қўшимчаси I — жилд, Лейден 1937 (олмон тилида).

32. Булгаков П. Г., Жизнь и труды Беруни. Отв. редактор акад. АН УзССР И. М. Муминов, Ташкент, Изд-во «Фан», 1972.

33. Гаммерман А. Ф. и Абдул Раззак Али Джавад. Арабские медицинские рукописи, хранящиеся в Институте народов Азии, Вопросы фармакогнозии, Л., 1967, № 4.

34. Григорян С. Н. и Сагадеев А. В., Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIV вв., М., 1961.

35. Девону лугатит — турк, Индекс-лугат, Ғ. Абдурамонов ва С. Муталибовлар иштироки ва таҳрири остида, Тошкент «Фан», 1967.

36. Джумаев В. К., Выездная сессия АН УзССР в г. Бухаре, посвященная изучению научного наследия Ибн Сины и исторических памятников Бухары. МЖУ, 1958, №№ 8 — 9.

37. Джумаев В. К., Учение о ранах в «Каноне врачебной науки» Абу Али ибн Сины. МЖУ, 1965, № 3.

38. Джумаев, Хирургия — Джумаев В. К., Хирургия Абу Али ибн Сины и её исторические истоки (Материалы к истории хирургии), Ташкент, Изд-во «Медицина», 1965.

39. Джумаев В. К., и Максудов М., Травмы нервной системы по материалам «Канона врачебной науки» Абу Али ибн Сины, МЖУ, 1966, № 5.

40. Древнетюркский словарь, Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев., А. М. Щербак, Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, Л., 1969.

41. Жумаев В. К., Абу Али ибн Синнинг умумий клиник қарашлари ва уларнинг назарий асослари. Қонун III, II том, Тошкент, 1960, 527 — 558-бетлар.

42. Завадовский Ю. Н., Источники для биографии Ибн Сины. МКВ, стр. 991 — 1002,

43. Завадовский Ю. Н., Ибн Сина и его философская полемика с Бируни. Материалы научной сессии АН УзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины, Труды Института востоковедения АН УзССР, вып. I, Ташкент, 1953, стр. 40 — 56.

44. Ибн Аби Усайбиъа — Уюн ал-анбо фи табаѳот ал-атиббо, Таълифи ибн Аби Усайбиъа, I — қисм, Миср, 1883, (араб тилида).

45. Ибн ан-Надим — Jbn an-Nadim Kitab al-Fihrist mit Anmerkungen Herausgegeben von Gustav Flügel ... , Zwei Bande, Leipzig, 1871-1872.

46. Ибн Сино «Қонун»нинг яратувчиси — Петров Б. Д., Ибн Сино «Қонун»нинг яратувчиси. Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари I га кириш, Тошкент, УзССР ФА нашриѳти, 1954.

47. Ибн ал-Қифтий — Ibn al-Qifti's Ta'rih al-hukama. Auf grund der vorarbeiten Aug. Muller's hrsg. von prof. dr. Julius Lippert, Leipzig, 1903.

48. Иванов С. Н., Родословное древо Абу-л-Гази-хана, Ташкент, 1969.

49. Ирисов Абдусодиқ. Абу Али ибн Сино (ҳаѳти ва илмий фаолияти). Тошкент, УзССР ФА нашриѳти, 1960.

50. Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов Н., Урта осиелиқ қирқ олим, Тошкент, 1961.

51. Исаков В. И., Этюды о здоровье: Ибн Сина и его античные предшественники, Т. «Медицина», РУз, 1987.

52. Исаков В. И., Исакова Т. Н., мудрости и здоровья. Питание в истории культуры народов Востока. Т., Изд-во «Фан» АН РУз, 1991.

53. История медицины ССР, под ред. проф. Б. Д. Петрова, М., 1964.

54. Кадыров А. А. Учение Ибн Сины о кровопускании, Сб. научных трудов, Таш. гос. МИ, 1954, т. XV, кн. II.

55. Кадыров А. А., Санпов У. Т., Абу Бакр Рази, Ташкент, 1963.

56. Кадыров А. А. Гениальный врач средневековья (К 1100 летию со дня рождения Абу Бакра Рази). МЖУ, 1965, № 9.

57. Кадыров А. А. и Турсунов Н. Т., Видный узбекский ученый и врач Махмуд Хаким Яйпани — Коканди (к 110 летию со дня рождения), МЖУ, 1966, № 12.

58. Кадыров А. А., Абу Бакр Рази — один из создателей пер-вых больниц, МЖУ, 1968, № 2.

59. Карасик В. И., «Тиб қонунлари» ва қадимги медицинада дорн билан даволаш системалари, Қонун II, Тошкент, 1956, 685 — 710-бетлар.

60. Каримов У. И., Неизвестное сочинение ар—Рази «Книга

тайны тайн», Отв. ред. акад. АН УЗССР С. Ю. Юнусов, Ташкент, Изд-во АН УЗССР, 1957.

61. Каримов У. И., Классификация наук по Ибн Сине. МКВ, Ташкент, 1958, стр. 986 — 990.

62. Каримов У. И., Диоскорид и Беруни. Сб. статей к 1000-летию со дня рождения, Ташкент, 1973, стр. 99—105.

63. Каримов У. И., Абу Райҳон Беруний (ҳаёти ва ижоди). Беруний туғилган куннинг 1000 йиллигига бағишланган тўплам, Тошкент, «Фан», 1973, 19 — 29-бетлар.

64. Каримов У. И., Среднеазиатские врачи эпохи Ибн Сины. Абу Али ибн Сина и естественные науки, Тошкент, «Фан», 1981, 170 — 178-бетлар.

65. Каримов У. И. Ибн Синога табобатдан дарс берган олим. Шарқшунослик (тўплам), I, Тошкент «Фан», 1990, 12 — 19-бетлар.

66. Каримов У. И., Каримова С. У. томонларидан тузилган Абу Али ибн Сино, Тиббий ўғитлар, Тошкент, «Меҳнат» нашриёти, 1991, 4—20 бетлар.

67. Каримов У. И., «Словарь медицинских терминов» Абу Мансура ал-Кумри. Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии, Тошкент «Фан», 1991, стр. 112—155.

68. Каримов Ҳ. Е., Шарқ табobati: Ўзбекистон республикаси тиббиёт олий юртларида таълимнинг истиқболлари, ЎЗР соғлиқни сақлаш вазирлиги иккинчи Тошкент Давлат Тиббиёт олий билим-ҳи, Тошкент, 1992, 16-бет.

69. Каримов Ҳ. Е., Иккинчи Тошкент Давлат тиббиёт олийгоҳи ректори. проф. Биз танлаган анъаналар, ЎЗР Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Сиҳат-саломатлик журнали, Тошкент, 1992, № 7—8, 4 — 5-бетлар.

70. Кононов А. Н. Родословная туркмен, Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. М.— Л., 1958.

71. Крачковский И. Ю. Бируни и его роль в истории Восточной географии, В кн: Бируни. М.— Л., 1950, стр. 55 — 72.

72. Маҳмуд Ҳасаний, Ҳакимлар ҳикояти, масъул муҳаррир У. И. Каримов, Тошкент, «Медицина» нашриёти, 1985.

73. Маҳмуд Ҳасаний, Сурайё Каримова, Навоий даври табobati, Тошкент, Ибн Сино номидаги нашриёти, 1991.

74. Маҳмуд Кошғарий, Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк), Уч томлик, I—III томлар. Таржимон ва нашрга тайёрловчи филол. фан. кан. С.М. Муталлибов, Тошкент, ЎЗР ФА нашриёти, 1960 — 1963.

75. Маҳмудов Қ., Аҳмад Югнакий «Ҳибат ал-ҳақонқ» асари ҳақида, Тошкент «Фан» нашриёти, 1972.

76. Маҳмудова Н. М., Очерки истории развития внутренней ме-

дицины в Узбекистане. Под ред. и предисл. чл.-корр. АМН СССР, проф. Б. Д. Петрова, Ташкент, Изд-во «Медицина», 1969.

77. Медицина лугати — Русча-Ўзбекча медицина лугати, I — том, Абазия-Мята; II — том, Наблюдение — Яшур. Бош муҳаррир: ЎзССР ФА мухбир аъзоси, проф. Ё. Х. Тўрақулов, Тошкент, ЎзССР Соғлиқни сақлаш министрлигининг давлат медицина нашриёти, 1962—1969.

78. Медицинская терминология — Д-р Георги. Д. Арнаудов. Медицинская терминология на пяти языках: Изд-во, второе, испр. Медицина и физкультура — София, Болгария, 1966.

79. Мейерхоф -Max Meyerhof. Thirty-three clinical observation by Rhazes (circa 900 A. D), Isis, 1935, vol. 23.

80. Мец Адам — Мусульманский Ренессанс. М., 1966.

81. МЖУ — Медицинский журнал Узбекистана.

82. Мирзаев С., Беруний ва сайдана илми, Беруний — ўрта асрнинг буюк олими. Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1951, 105—107-бетлар.

83. МКВ — Материалы I Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте 4—11 июня 1957, Ташкент, Изд-во ЎзССР, 1958.

84. МНС — Материалы научной сессии АН ЎзССР, посвященной 1000 — летнему юбилею Ибн Сины. Отв. ред. А. Қ. Аренде. Ташкент, Изд-во АН ЎзССР, 1953.

85. Муаллифот ва мусаннифот — «Розий — Маҳмуд Нажм Ободий, муаллифот ва мусаннифот» — Абу Бакр Муҳаммад бин Закариё-йи Розий, Техрон, 1339 ҳижрий, (форс тилида).

86. Муминов И., Абу Райхан Беруни — выдающийся ученый-энциклопедист, ОНУ, 1971, № 10.

87. Муминов И. М., Итоги и задачи исследований в области общественных наук. ОНУ, 1973, № 1.

88. Мўминов И. М. Беруний — фан тарихчиси. Беруний тугилган кунинг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1973.

89. Нажмободий — Таржима-йи қисос ва ҳикоят ал-марзо, Таълифи Абу Бакр Муҳаммад Закариё-йи Розий боҳавоший ва мулҳақот басаъйи ва ихтимоми дўктор Маҳмуд Нажм Ободий муаллими донишгоҳи Техрон, 1343 ҳ. йил.

90. Низами Арузи Самарқанди. Собрание редкостей или четыре беседы. Пер. с персидского С. И. Баевского и З. Н. Ворожейкиной под ред. А.Н. Болдырова, М., 1963.

90^а. НСАРБ — Беруни и гуманитарные науки. Научная сессия АН ЎзССР, посвященная 998-ой годовщине со дня рождения Абу Райхона

Беруни (3—4 сентября 1971 г.), Тезиси докладов, Тошкент, Изд-во «Фан» 1971.

91. Нуралиев Ю. Н., К 500-летию типографического издания «Канона» Абуали ибн Сино, Здравоохранение Таджикистана, 1973, № 5.

92. ОНУ — Общественные науки в Узбекистане.

93. Петров Б. Д., Клинические взгляды Ибн Сины, МЖУ, 1959, № 1.

94. Петров Б. Д. Важные задачи историков медицины. Советское здравоохранение, 1966, № 4.

95. Петров Б. Д., Изучение медицинского наследия Ибн Сины. Материалы юбилейной научной сессии, посвященной 1000-летию со дня рождения Абу Али ибн Сины, Ташкент, «Фан», 1981, стр. 17—21.

96. Поппе Н. Н., Монгольский словарь Муқаддимат ал-адаб I—II, М.—Л., 1938.

97. Райнов Т. И., Великие ученые Узбекистана IX—XI вв. Ташкент, 1943.

98. Расулев А., Поэзия Беруни. НСАРБ, 1971, стр. 23—24.

99. Раҳмат Холиқов. Мирзо Хўқандийнинг илк шеърлари. Адабий мерос (манба ва тадқиқотлар). 3, Тошкент, 1973, 179—184-бетлар.

100. РКҲ — Расмил қомуси усмояий, I — жилд (40.000 сўз ва 2500 та расм бор), муҳаррири Али Саййидий, 1330 ҳижрий йил (турк тилида)

101. Рубакян А. Н. Филологический метод при изучении истории медицины. Советское здравоохранение 1961, № 9.

102. Саид-Задэ А. А., Место учения о четырех элементах... Доклады АН Азб. ССР, т. XIII, № 2, Баку. 1957.

103. Салье М. А., Об освещении так называемой «арабской культуры» в Средней Азии. Труды Института востоковедения АН УзССР, вып. 3, Ташкент, 1954, стр. 5—24.

104. Салье М. А., О некоторых проблемах медицинской терминологии в «Каноне» Ибн Сины, МКВ, стр. 978—986.

105. Саҳобиддинов С. С., Урта Осиёдаги фойдали ва зарарли ўсимликларнинг илмий ҳам маҳаллий номлари лугати — Словарь местных и научных названий полезных и вредных растений Средней Азии, Тошкент, 1953.

106. Семенов А. А., Роль Средней Азии в распространении материальных и духовных ценностей. МКВ, стр. 347—353.

107. Татимма — Китоб татимма сиваи ал-ҳикма, таълифи... Али бин Аби-л-Қосим Зайд ал-Байҳақий, Лоҳур 1351 ҳижрий йили.

108. Терновский В. Н., Вступительное слово по «Канону врачебной науки» Ибн Сины, МКВ, стр 957—959.

109. Тиббий асарларни туркий тилларга таржима қилиш тарихидан. Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи, Тошкент, «Фан», 1974, 39 — 55-бетлар.

110. Урунбаев А. У., Рукописи произведений Абу Али ибн Сины в собрании Института востоковедения АН УзССР. Абу Али ибн Сина и естественные науки, Ташкент, «Фан», 1981, с. 65 — 70.

111. Усманов М., Ар-Рази и Беруни. ОНУ, 1972, № 9.

112. Федоров Ю. П., «Камневыводящие» и «камневыводящие» лекарственные растения у Абу Али ибн Сины, МЖУ, 1963, № 7.

113. Фотима Хусайнова. Маърифатпарвар шоир, «Ўзбекистон маданияти», 1967 йил 17 октябрь.

114. Хайруллаев М. М., Фараби — крупнейший мыслитель средневековья (к 1100-летию со дня рождения Абу Насра Фараби), Ташкент, 1973.

115. Халматов Х. Х., К изучению лекарственных растений, описанных в «Каноне» Абу Али ибн Сины, МЖУ, 1958, № 7.

116. Хикматуллаев Х., Трактат Абу Али ибн Сины «О сердечных лекарствах» (филологические иссл. и комментированный пер. на узбекский язык). Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1964.

117. Хикматуллаев Х., Описание 128 медицинских рукописей на персидском языке фонда Института востоковедения АН УзССР. Собрание восточных рукописей АН УзССР, том IX. Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1971, стр. 275—380.

118. Хикматуллаев Х., О новейших поступлениях в фонд ИВ АН УзССР, ОНУ, 1972 № 9.

119. Хикматуллаев Х., О древнетюркских эквивалентах простых лекарственных средств, встречающихся в «Каноне врачебной науки» Ибн Сины. Фольклор, литература и история Востока, Ташкент, «Фан» 1984, стр. 388 — 391.

120. Хикматуллаев Х., Об обработках «Канона врачебной науки» Ибн Сины путем комментирования и сокращения врачами Востока последующих столетий. Абу Али ибн Сина и естественные науки, Ташкент, «Фан», 1981, с. 192 — 197.

121. Хикматуллаев Х., Об обработках «Канона врачебной науки» Ибн Сины путем комментирования и сокращения врачами Востока последующих столетий. Новые исследования советских арабистов. (Кн. 3. на араб. яз.) АН СССР, М., 1989, с. 119 — 126.

122. Хикматуллаев Х., Каримова С. У., Рукописи медицинских сочинений ученых Средней Азии, Ирана и Хорасана (из фонда ИВ АН УзССР). Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии, Ташкент, «Фан», 1991, с. 251—302.

123. Хикматуллаев Х., Основные источники возникновения медицинской документации и лекарственной терминологии. Минздрав РУз Учебно-лечебно-научный комплекс Второго ТашГосМИ, Акту-

альные вопросы медицины (Материалы первой научно-практической конференции), Т., 1993, с. 64.

124. Ходжаев Ш., Великий врач древности Авиценна и его работы в области изучения инфекции, Микробиология, эпидемиология и иммунология, 1952, № 9.

125. Ходжаев Қ., Халматов Х. Х., Культура лекарственных растений в Узбекистане, Ташкент, Изд-во «Наука» УзССР, 1965.

126. Шанкрам Шансламов. Урджуса фит-тибб Ибн Сины (филологическое исследование, перевод на узбекский язык и комментарии), Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1973.

127. Шлионский А. Э., «Поэма о медицине». Авиценны. Автореферат канд. дисс., Душанбе, 1969.

128. Шлионский А. Э. Ибн Сина о мизадже. Здравоохранение Таджикистана. 1969, № 4.

129. Шоисломов Ш., Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асарӣ («Уржуза»), Тошкент, УзССР «Фан» нашриёти, 1972.

130. Эминжон Талабов. Трактаты Абу Али ибн Сины по гигиене, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1972.

131. Эргашали Шодиев, Ҳозиқ ҳақида янги маълумотлар, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, I — сон.

132. Эфендиев И. К., История медицины в Азербайджане с древнейших времен до XIX века, Ред. проф. Эфендиев и М. С. Султанов, Баку, Изд-во АН АзССР, 1964.

133. Юсуф Хос Ҳожиб, Қутадғу билиг, нашрга тайёрловчи филол. ф. к. Қайом Қаримов, Тошкент, «Фан», 1971.

134. Ҳамидулла Ҳикматуллаев. Езма ёдгорликларни ёзиш қондаларига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 6 — сон.

135. Ҳасанов Ҳ., Урта оснелик географ ва сайёҳлар. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1964.

136. Ҳидоя — Ҳидоя ал-мутаъаллимин фи-т-тибб, Таълифи Абу Бакр Рабиъ бин Аҳмад ал-Аҳаваннӣ ал-Бухорий баиҳтимомӣ доктор Жалол Матиний (Ёдбуди ҳазору яксадумин соли вилодати Муҳаммад Закарийе Розий), Машҳад 1344 ҳижрий (форс тилида).

137. Ҳикматуллаев Ҳамидулла. «Ал-адвия ал-қалбия» ва Ибн Сино ҳақидаги бир афсонанинг ҳақиқатга чиқиши тўғрисида. Сб.: «Ученые записки» Ташкентского пединститута иностранных языков, вып. VII, Ташкент, 1963, стр. 495—500.

138. Ҳикматуллаев Ҳ., Ибн Синонинг «Юрак дорилари» номли рисоласи. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1966.

139. Ҳикматуллаев Ҳ., Шоир Ҳозиқнинг тиббий асарлари ва табиблӣ ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 3 — сон, 50 — 52-бстлар.

140. Ҳикматуллаев Ҳ., Розий ва Беруний, Беруний туғилган

күннинг 1000 йиллигига бағишланган тўплам, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1973, 198 — 205-бетлар.

141. Ҳикматуллаев Ҳ., Беруний Розийнинг ҳаёти ва тиббий асарлари ҳақида, Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1973, 7 — 8 сонлар, 71 — 79-бетлар.

142. Ҳикматуллаев Ҳ., X — асрга оид тиббий асарнинг янги топилган туркча таржимаси ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1974, 2 — сон, 47 — 51-бетлар.

143. Ҳикматуллаев Ҳ., Абу Али ибн Синодан кейин туркий тилларда ёзилган тиббий асарлар ҳақида. Абу Али ибн Сино туғилган куннинг 1000 йиллигига (мақолалар тўплами) Тошкент «Фан» 1980, 33 — 49-бетлар.

144. Ҳикматуллаев Ҳ., Шарҳлар шарҳи, ЎзР ФА «Фан ва турмуш» журнали, Тошкент, 1981, № 8, 18 — 19-бетлар.

145. Ҳикматуллаев Ҳ., Жабборов Н., Ўрта Осиё ва Ҳиндистон олимларининг тиббий алоқалари. Шарқшунослик (тўплам) I, Тошкент, «Фан», 1990, 76 — 86-бетлар.

146. Ҳикматуллаев Ҳ., Каримов У., томонидан Абу Али ибн Сино, Тиб қонунларининг уч жилдлик сайланмаси босмадан чиқди, Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1992, 52,5 босма табақ.

147. Ҳикматуллаев Ҳ., Мансуров А., Сиҳат — саломатликка оид ҳадис намуналари. Шарқшунослик З., ЎзР ФА ШИ, Тошкент «Фан» нашриёти, 1992, 41—46 бетлар.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I-қисм. Муҳаммад пайғамбарнинг ҳадисларидан	6
II-қисм. IX—XX асрларда Ўрта Осиё ва Хуросонда яшаб иждод этган табиб ва доришунослар	18
1. Ҳунайн ибн Исҳоқ (808—877)	18
1а. Юсуф ибн Абдуллатиф ат-Табиб	20
2. Абу Бакр Розий (865—925)	21
3. Исҳоқ ибн Сулаймон ал-Исроилий (932 й. туғилган)	29
4. Абу Бакр Рабиъ Бухорий (983 й. вафот этган) . .	30
5. Али ибн Аббос ал-Мажусий ал-Арражоний (994 й. вафот этган)	32
6. Абу Мансур ал — Қумрий (999 й. вафот этган) . . .	33
7. Абу-л-Хайр ибн ал-Хаммор (942—1030)	34
8. Абу Райҳон Беруний (973—1048)	36
9. Абу Саҳл Масиҳий Журжоний (970—1010)	42
10. Абу Али ибн Сино (980—1037)	43
11. Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий ас-Самарқандий (X—XI)	51
12. Абу Абдуллоҳ ал-Илоқий (1067 й. вафот этган) . .	52
13. Ибн Жазла (1100 й. вафот этган)	53
14. Маҳмуд Кошғарий (XI аср)	55
15. Юсуф хос Ҳожиб (XI аср)	57
16. Абу Иброҳим Исмоъил ибн Ҳасан ал-Журжоний (1136 й. вафот этган)	61
17. Абу-л-Қосим Замаҳшарий (1074—1144)	63
18. Бадруддин ибн Муҳаммад ас-Самарқандий (1194 й. вафот этган)	64
19. Нажибуддин Самарқандий (1222 й. қатл этилган)	65
20. Ибн ан-Нафис (1288 й. вафот этган)	67
21. Аҳмад Югнакий (XIII аср)	67
22. Қутбиддин Маҳмуд Широзий (1311 й. вафот этган)	68
23. Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (1344 й. вафот этган)	70
24. Садидуддин ал-Қозируний ас-Садидий (1357 й. вафот этган)	71

25. Жамолуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Оқсароний (XIV аср)	72
26. Исҳоқ ибн Мурод (XIV аср)	72
27. Мансур ибн Муҳаммад (XIV—XV асрлар)	73
28. Ҳожи Зайн ал-Аттор (1330—1404)	73
29. Али Қушчи (1404—1474)	74
30. Муҳаммад ас-Сабзаворий (XV аср)	76
31. ал-Жоний Муҳаммад ал-Ғиждувоний (XV асрдан олдин ўтган)	76
32. Бурҳонуддин Кирмоний (XV аср)	77
33. Неъматуллоҳ ал-Кирмоний (1477 й. вафот этган)	79
34. Султон Али табиб Хуросоний (XV—XVI асрлар)	80
35. Юсуфий Ҳаравий (1544 й. вафот этган)	82
36. Убайдуллоҳ ибн Юсуф Али Қаҳҳол (XVI аср)	84
37. Али ибн Муҳаммад ал-Хоразмий ал-Кубравий (XVI аср)	85
38. Мулла Муҳаммад Юсуф ал-Қаҳҳол (XVI аср)	86
39. Муҳибб Али Фарғоний (1581 й. вафот этган)	87
40. Араб Нажафий (XVI аср)	88
41. Дарвиш Ҳаким (XVI аср)	88
42. Али ибн Ҳисомуддин (XVI аср)	89
43. Муҳаммад Солиҳ ибн Қутлиқ бий (XVI асрдан кейин ўтган)	90
44. Қози Ҳофиз Тулаки Андигоний (1638 й. вафот этган)	90
45. Абу-л-Ғозийхон ибн Араб Муҳаммадхон Хоразмий (1603—1664)	91
46. Амонуллоҳ (XVII аср)	92
47. Муҳаммад Акбар (XVII—XVIII) : : : : :	93
48. Саййид Субҳонқули Муҳаммад Баҳодирхон (XVII—XVIII)	94
49. Саййид Муҳаммад Хасрат (XVIII аср)	96
50. Ҳофизи Калон Ансорий (XVIII аср)	96
51. Солиҳ ибн Муҳаммад (XVIII аср)	96
45. Абу-л-Ғозийхон ибн Араб Муҳаммадхон Хоразмий (XVIII—XIX) : : : : :	97
53. Ибодуллоҳ ан-Норий (XVIII—XIX)	98
54. Муҳаммад Матсум ат-Термизий (XIX асрдан олдин ўтган)	98
55. Мустафо ал-Хуросоний (1806 й. асар ёзган)	92
56. Жунайдуллоҳ ибн Шайхулислом Ҳозинқ (1843 й. қатл этилган)	99

57. Қори Раҳматуллоҳ ибн Муҳаммад Ошур Бухорий (1894 й. вафот этган)	102
58. Муҳаммад Шариф Бухорий Нақшбандий (XIX аср)	
59. Муҳаммад ибн фулод табиб Самарқандий (XIX асрдан олдин ўтган)	103
60. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хуқандий (1851 й. туғилган)	104
61. Мулла Нур Муҳаммад (XIX—XX асрлар)	106
62. Ҳомидхон ибн Зоҳидхон ибн Муҳаммад Содикхон Шоший (1870 — 1953).	106
63. Боситхон ибн Зоҳидхон ибн Муҳаммад Содикхон Шоший (1878 — 1959)	107

III-қисм. Илмий тадқиқотлар

1. Абу Али ибн Сино (980—1037) ёзиб қолдирган «Тиб қонунлари»ни ундан кейин ўтган Шарқ табиблари томонидан шарҳлаш ва қисқартириш йўли билан ўрганиш . . .	110
2. Тиббий асарларни туркий тилларга таржима қилиш тарихидан	115
3. Қадимги туркий тиллар луғати (VII—XIII асрларга оид)	118
4. Тўрт тилли луғат (VII — XX асрларга оид)	120

IV-қисм. Рисолалар

1. Абу Бакр Розийнинг ўзи қайд қилиб борган «касаликлар тарихи»	124
«Қасалликлар тарихи» таржимасига изоҳлар	137
2. Ибн Синонинг «Юрак дорилари» рисоласи	145
«Юрак дорилари» таржимасига изоҳлар	203
3. Ибн Синонинг «Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш» рисоласи Таржима Эминжон Талабовники	214
«Тадбирда йўл қўйилган хатолар...» га изоҳлар	266
Шартли қисқартмалар ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати	272

ШАРҚ ТАБОБАТИ

Ўзбек тилида

**Таржимон ва тузувчи:
Ҳамидулла Ҳикматуллаев**

ВОСТОЧНАЯ МЕДИЦИНА

Нашр учун масъул: Бахтиёр ОМОН

Муҳаррир Муҳсин Умарзода
Техн. муҳаррир Мирзиёд Олим
Мусаҳҳиҳа Зироат Илҳом қизи

ИБ № 96

Теришга берилди 9.02.94. Босишга рухсат этилди. 27.07.94. Бичими. 84×108¹/₃₂. № 2 босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма табағи 15,12. Нашр табағи 15.0. 50000 нусха. Баҳоси келишилган нархда Буюртма № 4389. Шартнома. № 7152.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-хонасида босилди. 700002. Тошкент Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси
нашриёти 1994 йилда тиббий меросимизга
оид қуйидаги китобларни чоп этади:

АБУ БАҚР АР-РОЗИЙ. Касалликлар
таърихи. 14,0 б. т., 40000 нусха:

АБУ АЛИ ИБН СИНО. Тиб қонунлари.
Уч жилдлик сайланма, 51,0 б. т., 40000
нусха.

Мазкур китоблар нашри ҳақидаги ўз
фикр-мулоҳазаларингизни ёзиб юбори-
шингизни сўраймиз.

Манзилгоҳимиз: 700129. Тошкент, На-
воий кўчаси, 30-уй.

